

ВЛАДИМИР ДВОРНИКОВИЋ

БОРБА ИДЕЈА

БЕОГРАД 1937

ГЕЦА КОН А. Д. — КНЕЗ МИХАИЛОВА 12

100. 100.

Сигнатура

21.280

~~12048~~

Презиме и име писца,

Горжиковит Вигдин

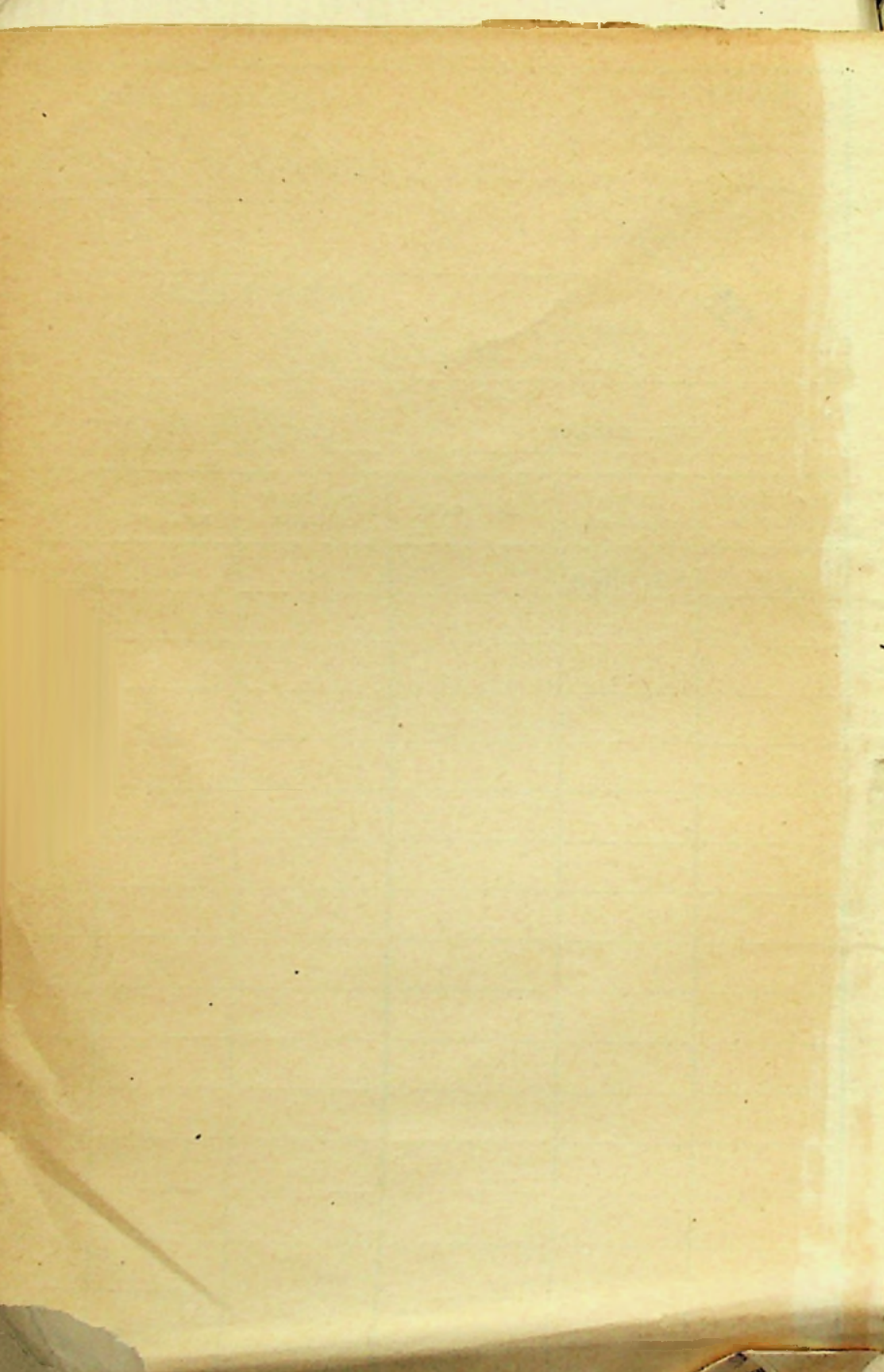
НАСЛОВ ДЕЛА

Борба и мизера

Место и год. издања

Берг. 1937

[illegible]

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМ ИЛИЋ“
ЛЕСКОВАЦ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМ НОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

ВЛАДИМИР ДВОРНИКОВИЋ

БОРБА ИДЕЈА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 21280

Струка i

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

Бр. 10048

Одељење II Струка IV

БЕОГРАД 1937

ГЕЦА КОН А. Д. — КНЕЗ МИХАИЛОВА 12

Сва права штампања, прештампавања и превоења има искључиво
ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

Насловни лист израдио
МИХ. С. ПЕТРОВ

Штампала

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА — БЕОГРАД

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДЕЈЕ ДВОРНИКОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

БОРБА ИДЕЈА

Овом избору есеја, чланака и предавања дао сам сѐга скѐпни наслов »Борба идеја« да би се нагласио њихов основни и заједнички карактер који их — поред све разнородности грађе — веже у једно: идејно и живојно сјајалиште, у сѐројности према чисто теоријском сјајалишту научне расправе. Ради лакшег прегледа и бољег сналажења чишалаца најиси су расиодељени према предмету у неколико одељака.

ВЛАД. ДВОРНИКОВИЋ

У Београду, новембра 1936

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"ГРАДСКЕ ДОМАНОВИЋ"
БЕСКОВАЦ

БОРБА ИДЕЈА

КУЛТУРНЕ ЗОНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Богатством културних нианса и типова Југославија спада међу најинтересантније земље у Европи. Само Русија, која прекрива огромне територије двају континената, надмашује нашу земљу у разноликости цивилизационих типова. То чудно културно шаренило које се у нас прострло између словеначког и немачког елемента у Алпима и арбанашких па чак и черкеских села на крајњем југоистоку Југославије, изазива нарочито питање: Шта значе за нас све те шаролике културне зоне; како су настале и чиме су обележене? Нема сумње да је наша етнологија условљена историјски и географски. Пита се: може ли из тога да буде каквих дубљих сметња за наш национални и културни проблем?

Стара раздвојна линија између римског Запада и византијског Истока секла је већ од првих векова живо етничко месо Јужних Словена. Та линија текла је кроз сред среде иначе хомогене етничке плоче балканских Словена. То је била искомска трагика, географска и геополитичка. Али она се касније у безброј других разних облика испољавала: све дивергентне силе у томе иначе хомогеном народу биле су појачане и кроз дуге векове остадоше тако доминантне. Док је у мрачним дубинама етнобиолошке потсвести, у фолклорном инстинкту и у најтежим борбама самоодржања и самоодбране још увек тинало неко осећање јединства и целине, у свим осталим вишим формама живота раздвојне силе толико су надвладале

да се на истој етничкој територији, из истог супстрата створише разне нације и разне државне идеје. На истоку створио се српски, на западу хрватски политички народ, сваки са својом засебном државном идејом, засебним културним типом и задуго одвојеном историјском судбином. Почетком деветнаестог века, кад је и Јужне Словене захватио модерни национализам, појавио се поред српског и хрватског, на старим државним идејама заснованог национализма, још и засебан словеначки национализам, на чисто племенском и језичном основу, иако није имао никаквих национално-државних традиција. И ту је културна хетерогеност (алписко-немачке сфере) изрекла своју пресудну реч поред све блиске племенске сродности Словенаца са Србохрватима.

Сви Чеси нађоше се културно-историјски везани уз Запад, Пољаци исто тако. Сви Руси, сви Бугари окренуше се ка Истоку. Само Србохрватима, *у ствари хомогенијима од свих тих других словенских нација*, израсла је културно-историјска двообразна Јанусова глава, чије је једно лице гледало на Исток, а друго на Запад. Још више: и у самој српској средњевековној држави Немањића — најјачој државној творевини Јужних Словена пре данашње Југославије — тај кобни дуализам у мањем се обиму и у блажем сукобу понављао. Зета и Рашка, римско-западњачки и византијско-источњачки принцип борили су се стално у некој унутрашњој осцилацији средњевековних српских држава. Тек крајем тринаестог века побеђује Византија и исток у тој борби на тлу саме Србије. У архитектури краљевских задужбина нашла је та победа свој монументалан и још данданас видљив израз. Већ онда, у средњем веку, показало се што даје првенствено Запад, а што Исток. Верски и духовно-културно немањићска Србија приклонила

се Истоку, али материјално-културно, војнички, технички и економски Западу. У цркви, уметности ослања се Србија на Византију, али оружје, техничка средства, рударе, финансијске стручњаке и сл. добавља са Запада.

Пример Србије у средњем веку остао је дубоко сугестиван за све Југословене у којима је синтетична тежња надвладала племенске инстинкте. Разапети између источне и западне сфере европске, Јужни Словени од давнине примају кроз филтар својих расних особина све могуће западне утицаје. Примају их кроз двоја широка врата: са обале Јадрана из негдашње римске провинције Далмације, и даље, са германског севера одакле је већ од најранијих столећа проваљивао ладни ветар нордијске културе и — нордијског освајања. У Словенаца и северних Хрвата германски утицај надвладао је кроз столећа све друге утицаје и до данас усекао најоштрију црту у њихов културни профил. Од обала Јадрана и од Алпи на југ то зрачење великог (иако врло мутног) западњачког културног сунца постајало је све слабије, у разним степенима и зонама које тамо на крајњем југоистоку, на границама Бугарске, Грчке и Албаније прелази у потпуни и дубоки Исток.

Југославија има данас у својим границама део т.зв. средње Европе, са алписко-немачком културном зоном (Крањска и Штајерска), са обележјима јужнонемачког урбанизма и остацима старе немачке феудалне друштвене структуре, ситне буржоазије, сељаштва са извесним црквено-феудалним подложничким менталитетом, у исто време и са почецима индустријализације.

Хрватска већ чини прелаз из тог алписког и субалписког типа ка балканском језгру Србохрвата, али још увек са видљивим остацима немачког или псеудомачарског феудализма и урбанизма.

Панонски исток и север, Славонија, Срем, Војводина, засебан је тип и унеколико прелази ка бескрајној сарматској равнини, ка далекој т. зв. источној Европи, са нечим широким, руским, степским. Ту се створила псеудоморфна мађарска култура, са немачком цивилизацијом и јеврејским урбанизмом, са нешто остатака турског господства и јаком пенетрацијом из балканског динарског етничког резервоара.

Доле, на западу дуж Јадрана створила се романско-словенска варијанта, видљива већ расно и антрополошки, али још осетнија у цивилизаторским навикама и културном укусу. Док смо горе, у Алпима, видели и алписки *Gübelhaus*, а у панонској равници широко-уличне километарски дугачке колоније ниских земљаних кућа, — овде на кршу и камену Далмације гледамо високе романске линије, лукове и стубове, са уским улицама четвероспратница као у старим градовима јужне Италије или Шпаније. А онда долази језгро, сама широка балканска плоча Југославије, избраздана дубоким речним долинама и високим горским ланцима. Ти ланци теку већином упоредо са јадранском обалом и чине кроз векове готово непробојну ограду спрема сваког утицаја са Приморја. Ту је широка зона разно изниансираног *централнобалканског патријархалног културног типа*. Ту је у варошима био најјачи утицај грчког Истока, најпре непосредно саме Византије, а затим, од краја средњег века, посредством турске окупације од 4 века, целог предњеазијског Оријента. Ту је и средњевековна Левантија, у вароши и чаршији, патријархална планина, херојска, гусларска, слободњачка и крвно-осветничка остала напоредо конзервирана, док нису устанци и ратови за ослобођење од почетка деветнаестог века па све до 1875, 1913 и 1918 посвема одигли турски покров и пребаци-

ли га натраг у Азију. Ту су зоне турског Оријента, старе Византије и још старијег патријархализма у некој чудној помешаности, у сре дубљим и дубљим слојевима, према средишту земље (Босна и Херцеговина) и према крајњем југу и истоку (Јужна Србија, Македонија). Док на горњем и западном рубу Југославије Немци дају културни тон и основну боју, на јужном и источном рубу крајеви, настањени Албанцима и шареном левантијском чаршијом личе и на Курдистан, и на обале Мале Азије.

Југословени су кроз историју имали само разне регионалне културне традиције и раскидане, фрагментарне почетке. Ти су почеци тргли на разним странама, у разним историјским ситуацијама и епохама. Куриозно је и у европској културној историји можда јединствено, да је у Јужних Словена кроз векове знала да избије ту и тамо — као неким експериментом — на малом изолованом простору по која висока локална култура, условљена слободом, богатством и географским положајем, као н. пр. култура града Дубровника. Родила се, цвала, дала стварних и трајних вредности, али затим престала и утопила се, без континуитета и проширења на целу нацију. Средњовековна немањћска Србија дала је такву уметност у архитектури и још више у зидном сликарству, да је то данас једно чудо и откриће, које доводи у ново светло (нарочито после студија Владимира Петковића, Милоја Васића, Н. Окунева и др.) и тадању савремену италијанску сликарску уметност. У Душановој држави јавља се висока државничка и правничка култура. Турска окупација пресеца ту културну нит, која је толико обећавала свима Јужним Словенима.

Кајкавски Хрвати створили су пре илиризма засебну дијалектичку књижевност од неоспорне вредности, али и то је био само краткотрајан, регионал-

но ограничен почетак, без наставка. Тек националистички и слободњачки деветнаести век ослобађа синтетичке културне снаге. Јавља се илиризам, као књижевно-национални и југословенство као културни и политички национално-синтетични покрет. Југословени под Турском, Аустријом, Маџарском и Венецијом почињу борбу за ослобођење, а уредо, сад као средство, сад као циљ, јавља се и стремљење за јачим, синтетизованим и континуираним културним замахом. Илирски покрет доноси заједнички књижевни језик свима Србохрватима, исти језик који је епохалним делом Вука Караџића, открићем и тесаурирањем највредније духовне творевине Јужних Словена, народне епике, постао главним културним инструментом и Срба и Хрвата. У то време, око средине 19 века, пробуђене су и старе регионалне племенске културне традиције. Фрагменти су ископани, освежени и колико се могло, узидани у темеље нове свесно и континуирано изграђиване културе. Али стари дуализам и стара дубока пукотина показала се изнова. У вечитој осцилацији приближавања и раздвајања и сад се испољише два одељена континуитета: српска и хрватска култура, са српском и хрватском књижевношћу у више мање одвојеним правцима. Ћирилица, баштина Истока, и латиница, баштина Запада и дан данас бар технички, спољашње раздвајају Србе и Хрвате, делећи их тако на две још увек одвојене читалачке публике. Ни данас стварно још не постоји по својим писцима и конзументима јединствена српско-хрватска књижевност, а да о готово посвема одвојеној словеначкој књижевности и не говоримо. Има додир, има и заједничког рада и заједничких традиција, али српска и хрватска књижевност још увек не претстављају концентричне кругове. Укратко, ми се још увек налазимо у стадију разних племенско-регионалних културних

типова. Треба ли из тога извести неки песимистички закључак? Нипошто! Све те разне цивилизације нису ипак убиле нашу индивидуалност. Расно, језично и психичко јединство ту је, све остало само је продукат историјских услова. Ти су се услови мењали и мењаће се. Наша прошлост имала је епоха јаких синтетичких настојавања и те епохе показале су се културно најплоднијима. Доста је да само применимо тај наук историје. Политичко уједињење поспешава и културно уједињење. Из регионалних култура ми ћемо задржати оно што је највредније и оно што нас спаја. То је процес који ће нас подићи изнад овог досадашњег шаренила и досадашње историјски баштињене прошлости.

Претерани регионализам смртни је непријатељ сваког ширег стваралачког замаха. Без интеграције свих стваралачких снага читаве нације и срећне синтезе свих њених позитивних особина нема ни говора о јачем и пунијем сопственом културном изразу. Кад је то вредело за прошлост, за времена споријег животног темпа и споријег надирања сумњиве и површне туђинштине, колико тек мора да вреди за ову садашњост, где су плитком космополитском шаблонизовању — а без икакве дубље културне садржине — отворена сва врата и убрзани сви путеви. Козмополитска униформа цивилизације не сме да убије духовну индивидуалност — ту једину праву стваралачку снагу.

Има у нас доста културних радника који су тога мишљења да је идеја националне културе празна романтика, али их страховито демантује не само историја него још више садашњост која, истина, води једној општој, изнаднационалној култури и цивилизацији, али су једини и прави извори за ту велику реку будућности још увек на појединим расно и национално обележеним парцелама. И зар да ми сада једини затворимо ваш врук и пређемо одмах на туђа поља и у туђе воде?

ПСИХОЛОШКА КАРАКТЕРИСТИКА СЛОВЕНСКИХ НАРОДА

(С ОБЗИРОМ НА ПОСЛЕРАТНО СТАЊЕ СЛОВЕНСТВА)

У прошлости Европе било је читавих епоха у којима словенски народи нису били, тако рећи, никакав фактор. У средњем веку дрмали су политичком осовином Европе германски и романски народи, па чак и разни азијски завојевачи, Арапи, Турци, Татари, док су Словени чамили у сенци робовања или се борили тек око првих почетака сопственог државног и културног живота. Али крв и време порадише и за нас. Данас, после светског рата, готово сви словенски народи имају своје самосталне, националне државе и њихово значење расте из дана у дан. Некадашње романтично и магловито Словенство данас је реалност, иако не као целина већ као скуп разно индивидуалисаних словенских нација. Али, свест целине остала је и јавља се данас у новим облицима. Нарочито у духовној култури постаје контакт интимнији и поприма облике конкретних организација, приредаба и читавог низа систематских акција. Сами културни радници, читави сталежи и владе словенских држава раде на словенском зближавању и међусобном упознавању. Последњих година ми видесмо не само заједничке акције и конгресе словенских идеолога и физичко-васпитних организација, него и практично-привредних струка, трговаца, аграраца, пчелара, индустријалаца, ветеринара и медицинара. У нас, у Чехословачкој и Пољској има већ и закона

и финансијских аранжмана који раде у прилог културном зближавању и сарадњи, а изгледа по свим знацима да ће то започето унутарње везање Словенства у будућности прећи још у одлучнији стадиј.

Констатујући ову чињеницу, нећемо овде улазити дубље у узроке и историјско порекло ове појаве. Само се једно питање нарочито издваја и словенској савести неотклониво намеће:

Да ли нас Словене уједињава само етнички, економски и политички притисак осталог несловенског света? Можда игнорисање и потцењивање од стране несловенског дела Европе, опасност и крваво историјско искуство? Или, поред тога спољашњег притиска, поред тог негативног фактора, постоји и неко стварно унутрашње словенско јединство, које није пуста реч и бесадржајна фраза? Је ли Словенство, као што неки хоће, само по имену и језику једна целина, без праве, крвне и психичке дубље унутрашње сродности — или Словенство уистину претставља једну духовну, културну, уопште животну целину? Историја је раздвојила и у разним смеровима издиференцирала поједине словенске народе. Је ли их потпуно раздвојила или није, и ако није, шта је остало заједничко, а шта је постало различно? Ту се отвара питање о заједничком духовном карактеру свих Словена. *Ако има заједничка словенска психа, биће и заједничке словенске културе. Та сфинџа има да проговори.*

О Словенима као духовном типу има једна прастара слика како је исцртане још у раном средњем веку византијски и арапски писци. Та карактеристика и данас је још сугестивна и зато се у безброј варијација некритично понавља. По Проконију, Маурикију (или, како хоће некоји историчари, Псеудо-Маурикију), Ибн Јакубу, а касније преудешено, и према схватању немачких романтичара (Хердер) Словени су народ миран и кротак,

вредни земљорадници и сточари, нератнички и не-офанзивни, љубитељи музике, а мање љубитељи реда и система, демократи и анархични, фантастични и осећајни.

Индивидуализам, и као што многи тврде, *не-државотворни дух* Словена много је био истицан у последње време. Дobar познавалац живота и културе старих Словена Јан Пајскер (Peisker) тврди да је прадомовина старих Словена, т. ј. „бескрајно мочварно море, та чудна колевка“, како се он изражава, створила народни карактер Словена. Тај пејсаж створио је Словене индивидуалистима, раздробио их у племена и жупе, погодовао анархизму и тако их учинио пленом туђих завојевачких народа, германских са запада и монголских са истока. Бескрајне словенске шуме на Висли и Полесју постадоше право ловиште робова за освајачке и номадске народе. Мочварна низија, то је по мишљењу многих историчара била *џео-биолошка трагедија Словена*. „Nizina kletboy Slovanstva“ каже чешки социолог Јан Душек, језиком који иначе није обичајан у социологији.

Ово је стара слика, али векови су добрим делом демантовали ову карактерологију, бар за извесне делове Словенства. Словени се одонда раселише, иако је огромна већина и данас остала на широкој низији источне Европе. Додир са разним народима и расама и различита историјска судбина диференцирала је словенске народе у више разних психо-типова. Дошло је време да се ревидира стара и оснује *ноза, ревидирана, поредбена карактерологија Словена*. Овде ћемо покушати да нацртамо једну такву скицу данашњих словенских типова.

Ушироко речено, Словени би се могли поделити у два основна типа: старији и новији. Једног заједничког типа уствари данас нема, бар не у сми-

слу старе карактерологије и романтичких прича о словенској пасивности и „голубињој ћуди”.

Старији, мекши, „словенскији”, да тако кажемо, тип обухвата северо-источне Словене, Русе и Пољаке; новији, тврђи, балканске Словене и од северних Словена Чехе. Зашто постављамо ову разлику? Видећемо одмах да је то привидно оштро разликовање у ствари само помоћна оријентација и да је постављамо пре свега ради једноставности и прегледности у шареном хаосу данашњих словенских народа и племена.

Покушајмо само прецизније заокружити један заједнички психички профил свих Словена, па ћемо видети да је то немогуће. Као што мушкарац и жена чине два пола једне те исте, т. ј. човечје врсте, а ипак претстављају два супротна карактеролошка типа који се удопуњавају, тако и данашње Словенство сачињава једну целину само по томе што су се у њему развили психички подтипови, који се такође на свој начин удопуњавају. Диференцирање органа у неком организму не значи престанак функционалног јединства тога организма него напротив: појачање јединства.

Када се н. пр. говори о нератничком духу Словена, не знамо куда би са балканским Словенима. Јер Јужни Словени испољили су у одбрани своје слободе такве ратничке квалитете да их је читав свет запазио. Када се Словенима хоће да окачи пасивност, тромост, тежина, па чак и лењост, ми не можемо да се не сетимо Чеха, једног од најагилнијих и највреднијих народа Европе. Када је реч о слободољубљу Словена, чудновато одудара руска пасивност и стрпљивост, она позната „пониженост” руског човека за коју Достојевски мисли да је најдубља и најкарактернија особина Руса и која је омогућавала кроз векове све татаризме, царизме и диктатуре у томе циновском народу. Кад

падне реч о „урођеном демократизму” Словена, смета нам аристократизам Пољака. Ма с којег краја почели, увек нам из оквира испада по који битан састојак данашњег великог словенског света.

Међутим, ако прихватимо тезу да су садашњи Словени раздвојени на старије и новије, примарне и секундарне, на мекше и тврђе, на словенскије и оне мање словенске Словене, ми ћемо ипак моћи поставити неку карактерологију Словена. Поред основног прастарог, заједничког, *доћи ће до изражаја и оне карактерне црте које данас индивидуализу поједине словенске народе*. Апсолутно је немогућно оцртати општу словенску психу, а да се баш никако не води рачуна о засебним реалним ознакама појединих словенских народа.

Заједничке црте старијег, севоро-источног словенског типа биле би ове: Стари заједнички словенски мекани говор, са нагласком који развучено тендира према крају речи. Та мелодиозност и изразита осећајност има у себи нешто као феминилно. Руски и пољски можда су најмекши међу свима индо-европским језицима. Обрнуто, у новијег словенског типа, говор је осетљиво тврђи, са нагласком који одређено и оштро пада понајчешће на почетак речи. То је језик који изражава мушкост, одређеност, садржајност и рационалност. Осећајни тон не истиче се као у руском и пољском. Има се утисак да је важније оно *што се каже* него *како се каже*, текст је претежнији од мелодије. У нас Јужних Словена опажа се, у малом, иста супротност: Тврда штокавштина и мекана кајкавштина. „Што” и „кај” претстављају не само два дијалекта него и две психе.

Старој словенској аморфности и пасивности меког типа стоји насупрот јаче уобличени, активнији и покретнији тврди тип, борбенији, политичнији и државотворнији. Код старијег типа осећајни жи-

вот, са фантазијом, изниансиран је у богатијој скали, али није у складу са мисаоним и активним снагама психе. Код новијег типа има мање осећајних тонова, али могу да буду интензивнији. У првих има више елементарног, алтруистичког осећања и неког природног, урођеног христијанизма, али уједно и мање рационално-социјалног органа, а више анархизма. Сви највећи „типично словенски” генији осећајности и хумане душевности из прве су скупине (н. пр. велики руски писци, пољски месијанистички филозофи и песници). Кад западњаци говоре о „словенском типу”, преосећајном Словену, „словенској недисциплинованости”, онда имају у виду само први тип, дакле „Словене у ужем смислу речи”.

По старој заједничкој баштини сви су Словени наклоњени меланхоличкој ноти темперамента. Та црта веже их са Оријентом. Чеси су западњачки рационализовани, у Руса прелази та меланхолија кадгод у индоленцију и апатију или у „интересантан душевни неред”, како се изразио Гогољ, док је код Пољака изражена црта ка мистицизму (у поезији, филозофији, религији и националистичким покретима). Темперамент Јужних Словена, поред основне и атактичке меланхоличне ноте (песма!), одаје још и добрану боју колеричности.

У религиозном погледу први је тип податнији и цркви покорнији (руско православље, пољски хиперкатолицизам и словеначки клерикализам), а други је отпорнији, револуционарнији, види чешки хуситизам, српски самоникли косовски култ, као засебна варијанта хероизираног хришћанства, хрватски глаголашки покрет против Рима, богумилски бугарски и босански отпор, и напакон инат-муслиманство после пада Босне. Раздвојна линија источног и западног хришћанства и културе не поклапа се са овом јачом и природном раздвојном линијом. Православни Руси и балкански Словени не долазе

карактеролошки на исту страну диније — која је тек касније историјом урезана — исто тако ни Чеси са Пољацима на западној католичкој страни. *Подела цркви није, дакле, природна психолошка подела Словена и словенских типова.*

Са географијом, антропологијом и историјом наша се подела много боље подудара. Старији, мекши тип уједно је и староседелачки, централни и по целом свом карактеру прадомовини најближи. Огромна и сувисла северо-словенска етничка плоча претставља већи и старији етнички базен Словенства, из кога стрчи на запад чешко полуострво, окружено германским морем, и зато данас више не припада по својој психи тој великој словенској скупини. Због тога Чехе, од северних Словена, убројасмо у други тип.

Други, касније колонизовани, периферни тип од прадомовине је миграцијом најудаљенији. На запад из великог базена истурена Чешка, а на југу други мањи словенски базен: Јужни Словени. У оба случаја Словени су ту од матице *најдаље одвојени и то је било пресудно.* Ту већ има нешто од миграционе и колонизаторске психе. Нова земља и нова средина, на југу и силне балканске планине, медитеран, измениле су психу! Као што је германство тврђе у колонизованој Прусији него у старој Баварској или Франачкој, тако се и на релативно ново насељеном словенском подручју на Балкану развио отпорнији елеменат. Емиграција и мешање са страним расама отврднула је, као код легуре метала, првобитни мекани метал словенски. Сем тога мањи и више изложени народи — а то су баш они које уврстисмо у „тврђе” — по природи развијају интензивнију биологију самоодбране. У вези с тиме, зар није интересантно и ово констатовати: најмалобројнији Цр-

ногорци развијају и највише ратничког духа, нај-
многобројнији Руси најмање.

С овом антитезом поклапа се и географски оквир: старији тип остао је низијски, да не кажемо степски и мочварни, новији, тврђи горштакчи је и висоравњачки тип.

Мекиш Словени су матица и већина, тврђи Словени изданак и мањина.

Социјално, и интерно-племенски, код сваког појединог словенског народа ова се супротност, у другој равнини, на свој начин понавља. Тврђа је завојевачка и господујућа, расно хетерогена, често и расно несловенска социјална кора на површини, мекше је словенско језгро према дубини. Пример: ратничка историја пољског племства, устанци и борбе у којима сам народ, сељак, не суделује (г. 1863). Бугари у свом монголском и словенском слоју, Руси у татарском и словенском. У Чехословачкој имамо интересантну лествицу тврдоће: Чех, Мораван, Словак.

Нема сумње, „тврди Словени” каснија су историјска и антрополошка творевина. Из пракрила словенске мекоће њих је нова земља, мешање са тврђим расама (Чеси са Германима, Југословени са Илирима и другим расама) и тешка борбена историја биолошки и психички трансформисала. Већина Словена остала је ближа старом словенском типу. Али, оба типа остала су у односу међусобног унутрашњег удопуњавања. Духовно, у књижевности, стари словенски тип јаче се испољио, али активно политички, новији тип, иако мањи обимом, био је несразмерно јачи, већ од раног средњег века. У крилу сваког појединог словенског народа ово се надопуњавање у минијатури понавља. Тврђи Чеси оствестише и ослободише Словаке. На нашем југу „што” је одувек било отпорније него „кај”. Чешка стара држава и државотвор-

ност коју ни аустријско робовање кроз векове није могло да угуши, послужила је 1918 као основни стуб за подизање нове словенске племенско-синтетичне државе Чехословачке. У тој држави Чеси претстављају водећи и формативни елеменат. У Југословена извршили су аналогну историјску функцију Срби који у југословенској државној целини претстављају маскулиnum.

Мушки и женски принцип раздвојише се у словенском типу. Али, као што мушки и женски принцип чине једну животну целину вишега реда, тако и првобитни и новији словенски тип чине једну етничку и културну целину вишега реда: *Словенство*.

КУЛТУРНА ИЗОЛОВАНОСТ СЛОВЕНСТВА У ЕВРОПИ

Нови светски, интернационални положај Словенства, после Светског рата, изазива и нове актуалне проблеме; стварно узето, стари проблеми јављају се у новим облицима.

Старог романтичног и мистичног панславизма нестало је. Али најдубља жила континуитета није прекинута. Остала је не само она унутрашња органска него још више она спољашња голема сила која и даље формише Словенство у једну целину и императивно присиљава све словенске народе да ту целину не само одрже него и дубље организују: та сила наилази од целог осталог несловенског дела данашње Европе. *Романско-германско-англосаксонска Европа сама, макар и нехотице, ујорно ствара и подржава духовну сраслост Словенства. Да видимо како.*

За европске Несловене словенски народи ни данас још нису део Европе, у културно-биолошком смислу те речи. У класичном језику: Несловени су Хелени, Словени само Македонци; за многе чак и варвари. Ако и јесу географски и антрополошки Европејци, за Европу они спадају на праг Истока. У ужој фамилији европске културе њима нема места. У најбољем случају Словени стоје у „предворју”, на прагу или на граници Европе. „Европа престаје код Беча”, тако рекоше словени европеизма. Све словенске државе и све словенске културе миришу на Азију, на Оријент, а

то значи овде: културну инфериорност. Само директни и ближи баштинници класичне, хеленско-римске културе могу да се поносе именом Европејца. Као што су све до на крај средњег века Византинцима који су се гордо називали „Ромајој” (Римљани) сви остали народи били само варвари, тако и данас хоће западна Европа да одржи хеленско-варварску подвојеност Европе, и да продужи стару традицију о две категорије Европејца, правих и тобожњих. Само романско-германска Европа права је Европа. На све то одговарамо ми овако:

Словенски дух никад није сасвим утонуо у европском, и срећан је што никако не сматра својим све оно што је уистину специфично европско: у историји н. пр. крвожедно садистичко инквизиторство како га ни најдубљи Оријент не позна; у садашњости грозна лакомот империјализма и брутални технички материјализам под блиставом површином цивилизације. Понос припадања таквој фамилији ми Словени можемо лако прегорети.

Али ту избија други моменат на среду: духовно излапели Запад ипак мора да се освежује на културним изворима Словенства; у последње време све више и више. Додир и циркулација постаје неизбежна. Доста је поменути само то, да духовно гладни Запад већ стотину година готово живи од духовног хлеба руске књижевности. Па ипак, та иста Европа још увек чува своје поносне ограде према том „инфериорнијем” делу Европе и гледа да то сваком приликом бар формално спроведе.

Сваког Словена који својим културним радом и стварањем прелази границе своје нације, па и границе Словенства, радећи и са „правим” Европејцима, туку о главу чињенице које на делу, у пракси, стално упућују на горе изнесено схватање.

Па и онда када се не каже ништа изрично, у пракси се то стално и тихо спроводи. Да бисмо могли и прстом упрети, сво неколико примера:

Поједини словенски културни радник, рецимо писац, наћиће још како тако отворена врата на Западу; ако и на којем несловенском језику пише, може да буде и најбоље примљен. Песник, научник, филозоф, свеједно. Ревиије су му отворене, издавачи наклоњени, енциклопедије и алманаси спремно ће да забележе његово име и његове заслуге. Признати ваља, и Немци и Французи и Енглези ту се показују широкогрудни. Свак ко је могао да својим радом дође с њима у везу, зна то из свог искуства. Па, ипак! Управо зато јер то вреди само за *појединце* и готово само онда ако ти појединци било пишу на којем западњачком језику, било раде непосредно у којој већој западно-европској средини, управо зато буну се у сваком таквом појединцу Словен. Буну се у нама свест и осећање словенске културне целине. Јер док су појединци и цењени и уважени, *целине словенских култура и нација остају готово посве игнорисане*. Тврдим да су и организовано, формално игнорисане.

Нигде се то не осећа толико колико у моментима великих интернационалних приредаба. Словенски научник или филозоф има нарочито прилике да то осетљиво констатује, кад се приређују интернационални или паневропски научни конгреси и удешавају интернационалне научне организације. То је тугаљиво поглавље над којим треба да се већ једном окупе сви словенски културни и научни радници и силом прилика заузму било које јединствено стајалиште. Јер *досадашња пракса значи систематско унижавање целога Словенства*, па према томе и самих тих претставника словенске културе. Све да и неће, Словенство мора ту да

стане као једна целина. Јер Запад нас на то присиљава.

Кад је н. пр. пре неколико година био сазван у Напољу пети интернационални конгрес за филозофију, поводом седамстогодишњице наполитанског универзитета, одређени су као званични језици у којима се могло предавати, готово сви германски и романски језици, међу њима и шпански. Шпанци су у Европи последњи народ у филозофији, али овде је одлучило само то: Романи су! О словенским језицима у проспекту није било ни помена, па ни о руском. А Руси су у филозофији ипак дали једног Толстоја, Соловјева, Берђајева и толике друге; свакако већ до сада више него Шпанци. Па ипак је шпански језик само зато јер је западно-романски, уведен међу званичне језике. Разуме се, из мотива који стоје *ван свакој критерија филозофије и културе*. Видећи ту праксу, изнео сам пре неколико година у једном прашком листу пред цео словенски интелектуални свет један апел и идеју да Словени почну с организовањем својих засебних словенских филозофских конгреса, кад им — као Словенима — нема места на тим западњачким конгресима. Мотивисао сам предлог ужим словенским и ширим интернационалним приликама и аргументима. У анкети која се нато развила, изјаснише се најистакнутији претставници филозофије свих словенских народа одушевљено за тај предлог и већ је био организован одбор да се први такав конгрес приреди у Прагу. Ту се је видело јасно како сви Словени једнако у овој ствари осећају. Али, услед извесних техничких и рецимо словенских домаћих разлога, конгрес у Прагу ипак није био одржан, али је зато тежиште акције било пренесено на Варшаву и, као што је познато, одржан је пољски филозофски конгрес у проширеном обиму као први словенски,

нако још не у пуном смислу те речи. Оволико за пример из подручја на коме и сам имам најприснијих искустава: на другим пољима ствари стоје посве аналогно. Ту би специјални научници могли донети доста примера.

Да није на интернационалној музичкој ревији и изложби у Франкфурту, као и у другим сличним приликама, било изузетака? Тако изгледа, наоко. У Франкфурту су и Словени учествовали, а једно наше југословенско певачко друштво, веле, чак се и прославило и побудило голему пажњу. Али, немојмо се варати. Етнографски радозналим Немцима то је био тек *фолклор*, а не равноправно учествовање. Национални костими наших певача имали су за њих дражи. Јер вредни европски научници испитују музику и ношње народа Њам-Њам и Масамбони — па зашто не би и Јужних Словена?

Има још једна ствар у којој ми данас стално обмањујемо сами себе, прави словенски наивници. Рећиће неко: Ето, данас излазе у Немачкој, Француској, Енглеској, па чак и у Италији разне словенске ревије. Али не заборавимо ми ово: Немци, а помало и други за њима, имају данас ревија и за проучавање идиома Банту-црнаца и Судана у срцу Африке; силни су они у томе. Међутим, постати етнографским, лингвистичким објектом проучавања не значи још постати равноправним културним субјектом и фактором Европе. И с Арнаутима се данас много бави европска албанонологија, али Арнаути зато остадоше само Арнаути. Или, н. пр. зар је случајно, да је интерес Италије нас данас сврстао у „*Europa orientale*“ а, шта то у њиним очима значи, то ми врло добро знамо. Данашњи појачани европски интерес за Словене или је само специјалистичко-стручњачки интерес или је — врло сумњив.

Још један пример: у интернационалној научној ревији „Scientia“ пише се готово у свим европским језицима — сем словенских који нису дозвољени. Али поједини наши, уједно и светски научници н. пр. Јован Цвијић били су ипак у редакцијском одбору. И тако свуда: елиминисање Словена као културних заједница, али примање вредних појединаца уколико су се западно-европски језично прерушили. И највећи словенски језик, руски, којим проговорише свету један Достојевски и Толстој, остао је пред форумом европских нација иза португалског! Ово су голе чињенице и понављају се редовно сваком приликом, у најразнијим облицима. И сад недавно, на VIII. интернационалном филозофском конгресу у Прагу (1934) све се ово на влас поновило, у самом срцу једне високо културне словенске државе. Ни једно једино предавање није било одржано на неком словенском језику.

При том свему најинтересантније је то да Словени ни данас, кад су већ толико прилога дали светској култури — пре свега духовној — никаква отпора не показују, и пуштају да их чак и неке врло проблематичне и дегенерисане западњачке расе на најодлучнијим местима потискују.

Та тиха, али ипак као договорна солидарност Запада у елиминисању и изоловању Словена требала би већ једном да изазове виднију и јачу словенску противсолидарност. Има већ видљивих почетака у томе правцу, али још увек са извесним симптомима неодлучности. Културна интеграција словенског света није више романтика ни сентименталност, већ императив живота. Ми смо на то у фактичној европској констелацији присиљени. То је морао да осети сваки Словен који је у јачем замаху свог рада и настојања морао да пређе своје племенске и националне границе. Разуме се да ти-

пове малих локалних концепција и ситне шовенске негативце оваква питања не муче. За њих вреди она: што ситније и одељеније, то боље. Али култура, ако је уопште стваралачка култура, тежи већ сама собом ка великој интеграцији и општој хуманизацији. Словенска културна интеграција показала се досад као претстепен и предуслов за словенско улажење у велику светску-хуману интеграцију.

О овоме треба данас да поведу рачуна подељени и изоловани словенски народи Европе. Великим делом и сами су криви услед ситног и атавистичког међусобног гложења и лудог трошења енергије, што су им као културним јединицама велика европска светска врата још увек затворена.

О ДРЖАВОТВОРНОМ ДУХУ И ДРЖАВ- НИМ ИДЕЈАМА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

1. ТАКОЗВАНИ НИХИЛИЗАМ И НЕДРЖАВОТВОРНОСТ СЛОВЕНА

Иако је досадашња литература и филозофија словенских народа довољно сугерисала осталим народима и језицима наше планете да Словен по природним нагнућима своје психе има нарочитог органа за хумана и алтруистичка осећања, ипак је словенски индивидуализам, дакле неки извесни недостатак социјалности, остао и данас про-вербијалан. Нарочито за ону вишу форму социјалног агрегирања коју називамо државност или државотворност одриче се Словенима свака јача диспозиција.

Већ од Прокопија, Маурикија (или по неким историчарима Псеудо-маурикија) и Јорданеса па све до најновијих социолога и државних теоретичара гомилају се на леђа свих Словена тешки приговори и оптужбе: да немају организаторног и државотворног духа, да су рођени индивидуалисти, анархисти и нихилисти.

Модерни социолози и културни историци изнели су, у главном, овакве приговоре:

Словенски народи нису створили ниједну вишу организаторну форму, ни државну ни црквену.

Већина словенских држава несловенске су фондације: Салова држава, Русија, Бугарска, — можда и прве државне творевине Срба и Хрвата (по теорији Гумпловића и Јоже Руса).

Ниједна словенска држава није одржала дуг и непрекинут историјски континуитет; ни Русија, као најмоћнија и највећа од свих словенских држава.

Кохезија и експанзија словенских држава била је одувек релативно слаба. Све словенске државне творевине лако су постајале пленом агресивних суседа и империјалистичких завојевача.

Партикуларне племенске тежње стално су биле јаче од интегралних, синтетичних.

Религиозна, етичка и социјална идеологија — у колико је била чисто словенска — увек је испољавала противдржавни, негативистички дух: Богумилство, хуситизам, „Чешка браћа“, толстојизам. Толстој је највиши филозофски израз словенског противдржавног духа.

Држава — то је за расног Словена само организовано насиље.

И тако редом. Свака светска историја или психологија и социологија народа свршава оваквим или сличним закључцима. Само памтимо једно: Сви ови појмови, све ове категорије и сва ова мерила створена су на подлози несловенског живота, на историји и душевном животу несловенских народа — већином од Несловена. Ти туђи критерији, глатко и олако пренесени и примењени на Словене *морали су да доведу до оних њорњих закључака.*

Али „држава“, као нека апсолутна форма људске агрегације не постоји. Историја зна само за извесне, разне, релативно условљене типове државности. Апсолутни појам „државе као такве“ може да буде само апстрактивни производ неке екстремистичке „теорије о држави“.

Којим типом (или типовима) државности био је досада мерен историјски живот Словена?

По којем тийу и мерилу државном постадоше Словени „недржавотворни“?

Ту смо сад стали пред раскривеним језгром целога питања. Конфронтирајмо, дакле, несловенско и словенско мерило, несловенски и словенски историјски државотворни дух.

2. КЛАСИЧНИ И НЕКЛАСИЧНИ РИМСКИ ПОЈАМ ДРЖАВЕ

Римски, германски и монголско-номадски тип, то је био у главном круг с којим су Словени долазили у историјски додир.

Рим је за медитерански круг народâ донео појам „државе уопште“, државе у класичном смислу речи. Римска држава крајем антике и почетком средњег века постаје напосто „државом“, прототипом и узором државности, извором свега легитимитета за медитерански културни круг (т. ј. за „цео свет“, по тадашњем схватању), схема и оквир у који су сви нови народи улазили и њему се прилагођавали. Нови народи који се примакосе на домак том римско-медитеранском обручу преузимају постепено од исцрпених Римљана римски етатизам на своја рамена, примајући чак и римско име — у колико су били држава и државни народ. Тако „Ромејци“, оријентално-грчка византијска етничка смеса, која се у грчкој форми, грчким језиком називала Римљанима, „Ромајој“, само да би по имену и формално-државном типу остали Римљани и баштиници римске државотворне традиције. Тако Германи који на западу надовезују на римску државну идеју и оснивају „Свето римско царство немачке нације“. Као на истоку, тако и на западу царство може да буде само „римско“. Тамо оријенталци, овде нордијски варвари једнако улазе у римске државне и правне калупе. Германски племенски краљеви постају римски цареви; настају нове државне формације од којих се неке јужније и романизују (државе запад-

них Гота, Франака, Бургунда и Лангобарда). Етничко германство и културно, правно романство стапају се у једну целину која даје карактер целом западњачком средњем веку. Религиозни ауторитет и извор свих врховних санкција тога система прешао је на римског папу који у новој „хришћанској” форми постаје правим наследником римских императора, *pontifex maximus*. Он по својој вољи дарива царске дијадеме и сматра да свака световна власт у сфери римске круне има да буде њему вазално подвргнута. И тако је средњи век постао копијом и наставком антике: сви извори ауторитета и легитимитета и опет су се нашли, под новим хришћанским обликом, у Риму. Цезар—папа, „Христов намесник на земљи”, преносио је тај ауторитет власти на разне варварске племенске краљеве. Римска традиција наставила се упоредо, на свој начин, и на византијском истоку. Одблесак византијског римског царства видимо на руском, бугарском и српском царству. Поред Грка, оријенталаца и Германа, и Словени дакле покушаше римствовати!

Из типа државе-града поникла (у Грка „полис”), касније на империјалистичку базу проширена, римска држава развија се у „правну државу” са извесним козмополитским, екуменским карактером (рах готапа значила је и рах mundi т. ј. римски мир = светски мир). Само та правна ауторитативност римске државе може да нам објасни онај привлачни и сугестивни углед који је римска — иако ослабела — држава имала кроз векове у очима варвара. Тај римски нимбус и данас је једна историјско-психолошка загонетка, најкрупнији политички импондерабиле онога времена. И нордијски варвари и оријенталци са старом, од Рима далеко старијом културом, подлежали су фасцинативној снази римске државе.

И тако је римска државност, у свом западном и источном облику, дала оквир новим народним државама: то је био хришћански средњи век. Како су сад зраци тога римског етатизма дохватили Словене? Али, пре сваког одговора намеће се још једно питање: Како су се том етатизму прилагодили Германи, пре Словена, и какви су били државни облици у Германа у оном историјском моменту кад су Словени дошли са њима у контакт?

3. GERMANSKI SREDNJEVEKOVNI TIP DRŽAVE I PRVI ISTORIJSKI OBLICI SLOVENSTVA

Германи су се већ одавно били угнездили у границама римске империје, распарчали је и сами већ добрано ушли у калупе римских државних традиција, — испуњавајући са својим Готима, Францима, Алеманима и Лангобардима прва бурна столећа средњег века и надирући све дубље у срце саме империје — кад се за њиховим леђима полако и историјски нечујно почело ширити море Словенства. Без држава и без владоца, како Прокопије вели, живећи „у демократији“, ти су Словени били наретко настањени око Висле, по мочварном Полесју, без икакве јаче међусобне кохезије, у примитивној племенској организацији по жупама. Била је то још природна праанархија у којој је ретко становништво, по етничком закону озможе, помало продирало у пусте ненасељене крајеве, напуштене од Германа. Ти Словени нису још осећали потребе јачег и оружаног удруживања. Смешно би било поверовати у Хердерову романтичну причу о голувињој ћуди старих Словена, али да је то био засебан и од Германа различит етнички тип остаје неоспорно. Док су се германски полуномадски народи на западу и северу од њих спре-

малли на завојевачке и пљачкашке походе те према томе морали своја племена јаче повезивати и организовати, Словени, без тога експанзивног духа, остадоше у својој аморфности. Хроника бележи да су и у оном случају када би били ради одбране принуђени на теснију ратничку организацију победоносне своје војсковође после свршеног рата сами убијали, да се не би над њима закраљили. Чим би попустио спољни притисак, Словени се опет разилазе. Словен је хтео миран и потпуно свој живот: ни он да влада над ким, али ни над њим нико да не влада. Дивљи завојевачки, похлепни немир њему је био туђ — у тој жилици стоји читав тип, сав фатум али и сва историјска трагика Словена. Јер, испунило се само оно прво: Словен није владао над другима! Али зато су други владали над њим и то владали тако како се можда ни над ким у светској историји није владало. Јер стоји написан грозан закон над стубовима историје: Ко неће да гази другога, биће сам гажен!

Словенска идила за леђима Германа, зауканих око тргања царске римске територије, кратко је потрајала. Кад су биле учвршћене германске освајачке државе и кад је дошло под Карлом Великим и до државне синтезе у виду новог западно-римског царства, германска експанзија почела се окретати на исток. Тада је Словенима куцнуо пресудан час. Политички разједињени и сами међу собом завађени, Словени су тада покривали готово целу данашњу северо-немачку низију. Ту је дошло до првог великог историјског обрачуна између Германа и Словена. Борба на живот и смрт кроз више столећа свршила се тим да су несложни Словени били што уништени, што асимиловани или потиснути на исток. Остатак Словена који се прикупио, примио хришћанство и основао своје пле-

менске државе (Пољска и Чешка) задуго се није могао отети гвозденом загрљају „Светог римског царства немачке народности.”

Све германске државе биле су завојевачке фондације и то је одлучило не само државном него и социјалном структуром нових западно-европских држава, могло би се казати, све до дана данашњег. У ствари, те нове државне формације на римској територији биле су завојевачке дружине које су поделиле плен и ту поделу легитимисале и санкционисале црквом и државом. На тој се основици развио феудални систем са класом завојевачких господара и покорених земљорадника. Пример како је Виљем Освајач после битке код Хастингса (1066) поделио британско острво на 60.000 феудалних парцела међу своје победничке ратнике најбоље нам показује шта је у тадашњој Европи значило „оснивати државу” и шта је уопште европска „држава” по свом пореклу. Векови су протекли док су расно, језично и класно одвојени завојевачи постали један „политички народ” са покореним себрима и робовима. Феудална држава претстављала је трајан систем оружане силе којом се над покореним народима држала власт и вршило параситирање. У Теодериховој држави Источних Гота други су били закони за повлашћене Готе (*capillati*), а други за покорено романско становништво (*provinciales*), слично у Бургундији као и у франачкој држави Меровинга и Каролинга. Романизовани Нормани, под вођством Виљема Освајача, пресецају Ангlima и Сасима сваку даљу националну егзистенцију и прве почетке њихове народне културе, уметности и књижевности. То исто, у појачаној мери, дешава се и са великим делом Словена. У Пруској Словен је могао да остане само као себар. У нашој Словенији све до недавно феудални властелин и слободни грађанин био је само Немац,

сељак поданик био је Словенац. Исти односи понављали су се у малим и великим размерама; држава је била велико властелинство а властелинство је било држава у минијатури. Тај феудални средњи век не познаје разлике између државног и приватног права, јер држава је у ствари приватно имање владоца и његове куће, а он тек над-властелин који другима дели и поверава властелинства. Вазалска верност и исправност класна је витешка врлина у том социјално-етичком свету где отимачина и свирепост према слабијем не може да окаља образа. Стари германски еп о благу Нибелунга оцртава нам тај сталешко-ритерски епос, а као далека јека тог феудалног духа замнио је Европом још недавно, пред 1914-ту, повик Виљема II. о „нибелуншкој верности”.

Ма колико се у германским феудалним државама средњег века испољавала цивилизаторна тенденција у смислу старе римске државотворности и „римског права”, стари завојевачки и феудални инстинкти избијали су стално новом снагом и у том поравнавању римског и германског „права” трошиле су се енергије германског средњег века. У том процесу јаче и културније романство прогутало је безброј завојевачких германских племена. Сведочанство Јулија Цезара о Германима казује оно исто што из других извора дознамо о Словенима, а то је племенска распарчаност и недостатак централне државне власти: „У миру нема никаквој заједничкој пољаварства”. А када се ипак створила римска империја „немачке народности”, била је то једна псеудоморфоза, пред којом су историјски још млађи, још сировији Словени стали запрепашћени, као пред неким чудом, још опаснијим од саме праве римске империје. Целим својим бићем они се одупреше томе големом историјском полипу који је почео својим крацима да их обухвата.

Јер сви елементи те римско-германске државне морфологије, и црква и држава, и језик и класно уређење било је аморфним, прадемократским Словенима савршено туђе и душманско. Добро су осећали сви ти Словени, било у додиру са западном, германском, било са источном, грчком римском империјом: да примање хришћанства за њих значи и примање поданства империје. Са преосталим Словенима који ипак примише хришћанство то се и десило, било стварно, било само „правно”. И западна и источна хришћанска империја притискивале су одонда вековима све словенске државе са својим „римским” суверенитетом. И зато Словенима није преостало друго него да се и они „римски” организују. Ту и тамо дошло је чак и до копија римског империјализма (словенска „царства”), и германске феудализације, сад мање, сад више успешно. Али стари прадемократски словенски нагони потресали су, с времена на време, у дубоким реакцијама ове вештачке и пренагле формације (хуситство на северу, богумилство на југу). Право словенско лице појављивало се ту и тамо из вештачког државног оквира.

4. МОНГОЛСКА НОМАДСКО-ПАРАСИТСКА ДРЖАВА

Поред Рима и Германа треба овде да уочимо још један, кроз векове константан историјски фактор који је такође пресудно утицао на државно и социјално формисање Словена: *Азијско монголство и туранство*. Док се на Западу и на балканском искрајку Европе Словенство морало акомодирати једном старијем и вишем цивилизаторном типу, на источној страни, отвореној ка азијским степима, морало се вековима носити са најнижим варварским типом што се икад појавио на кугли Земље: са ордијама дивљих азијских номада.

Монголство и монголска раса, то је био најстрашнији историјски бич Словенства. Историја се није могла да нашали крвавијом иронијом него да састави монголске номаде са Словенима. Та инфериорна раса, ситних, лукавих и крвожедних очију, у историји евразијског континента претставља тип најдубље анималности човечје, голу биологију ордија које су као преријски вуци или скакавци уништавале све живо пред собом. Док је у другим поглављима историје та биологија бар некако издигнута у више, т. зв. политичке и културне облике, овде је животињски проста и гола. На леђима коњских чопора понесоше ти монголски народи своје номадске „државе” да их пребаце на леђа сесилних културних народа и легну на њих као најбруталнији парасити светске историје. Хуни, Авари, Татари, Маџари, Бугари, (монголски т. зв. „Пра-бугари”), Печенези, Кумани, Турци — сви су ти народи претстављали један те исти етно-биолошки тип. Ни на којем другом народу света није се пљачкашка, крволочна и параситска природа тих монголо-туранских раса иживљавала колико на Словенима. А историја света, тражећи свој позитивум у том трагичном словенском негативу, записује овако: Историјска улога и заслуга Словена била је у томе што су, на истоку Европе, одбијали од Европе вековне таласе монголских номадских народа. Уистину, завидна улога!

Историјска трагика Словена основана је већ у геофизичком положају: својом низијском постојбином, племенском раштрканошћу и својим сесилним, неофанзивним ратарским инстинктима Словени су били привлачни за све могуће завојеваче и ловце на робове. Нордијски гусари са севера, германски „крстоносци” ритери са запада, монголске ордије са истока. Само повремено попуштање овога гвозденог обруча омогућило је то невероватно

историјско чудо да су се Словени уопште одржали и, разливши се преко тог обруча, заузели касније своје широке територије. Словенска земља у оно доба није била друго но големо ловиште робова. Јорданесове речи: „Место по градовима Словени живе у мочварама и шумама” крију у себи најужасније народно мучеништво у историји света — каже Пајскер.

Основни тип монголо-параситске државе био је овај: На већим завојевачким походима Словени су били гоњени као авангарда да би се непријатељска сила најпре на њима испрашила (Хуни и Авари). У међувремену: буквални физички параситизам. Словен је обрађивао земљу и спремао што је господару требало. Под зиму Монгол би долазио у словенску кућу да презими, да се храни и да му све — и жене — буде на расположење. У цик пролећа поседали би господари коње и пошли на нове пљачке и освајања. Тако су изгледале у основици „државне формације” монголске, били то Хуни, Авари, Татари, Маџари или Турци, са својим „ордијама”, „канатима”, „емиратима”, „султанатима” или „маџарорсагима”. Ни каснија феудализација (Маџари, Турци) није на томе, у суштини, ништа изменила. Џингис-кан (Темуџин), један од највећих предводника тих људских скакавачких јата, изразио је врло јасну „филозофију” и „државну идеју” монголо-параситизма: Агрикултурни народи зато су на свету да номадима служе и да их хране.

Како су Словени реагирали на ову биологију степских скакаваца? Пајскер тврди да ни под тим страшним притиском нису нимало отврднuli, да се нису ништа изменили и да ништа нису научили. Али, ту се ми са њим не слажемо. Да се и тај пасивни Словен ипак најзад осовнио за то ипак сведочи овај низ историјских словенских метамор-

фоза: Североисточни Словени (Руси) одбацују нордијско-германски па татарски јарам, западни Словени (Пољаци, Чеси) германски, Јужни Словени најпре аварски, па франачки, па турски. „Голубињим” гукањем или лежањем у мочвари са „трсти-ком у устима” оваква се дела не свршавају. Штавише: од својих господара ослобођени Словен научио је чак и то да монголски схвата и управља своју сопствену државу! Од монголских Татара словенски Рус преузео је кнут, Хрват се од Маџара научио да игра „немеша”, а кнез Милош, по турски, „гледао је на Србију као на домазлук који је он стекао” (Слоб. Јовановић). Било је, дакле, монголског и туранског утицаја, „било”, кажемо еуфемистички, да не кажемо и сувише тачно: има га и данас.

*

Повуцимо сад и повежимо овде све три нити, од све три стране: Словени, пре него што су доспели сами до неких државних облика ударили су својим геополитичким положајем на три разна *туђа, њихова и моћна типа државности*: на римску правну државу (само посредно), германску племенску освајачко-феудалну (непосредно) и монголску биолошко-паразитску државу (најнепосредније). Био је то прави трагични климакс, специфично словенска историјска судбина: Од културног римског државног типа Словени (сем једног дела Јужних Словена) остадоше најудаљенији. Ближи су били на удар Германима, а још ближи Монголима.

Римска култура најдаље а монголска дивљи-на најближе — то је у једну реч сав трагични фатум словенске историје.

У освиту своје историје Словен је државу доживео и упознао као силу, и то као *туђинску* силу. То није могло да остане без дубоког трага на словенској историјској психи.

5. ИСТОРИЈСКА СУДБИНА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Југословени су једини Словени који су стали непосредно на тле старе римско-хеленистичке цивилизације, на обале јадранског мора и у даљу више мање антички цивилизовану унутрашњост Балкана. Руси и Пољаци остадоше најдаље од тога тла, старој словенској постојбини најближе. Те диктације огледају се и у разлици државног развојка. И поред царства на византијски модел (Москва — „трећи Рим“) Руси остадоше правном римском типу најдаљи и монголски принцип силе остао је тамо доминантан. Пољаци и Чеси пређоше постепено из свог старог словенског клан-система у германске облике државе, а балтички и полапски Словени — јер у тај процес не хтедоше или не могоше ући — били су прегажени или германизовани.

Остајемо ми Јужни Словени. Страни утицаји поделише нас већ у први освит наше историје. Србе, Хрвате и Словенце додирнуше сва три типа државе, и римски и германски и монголски, али у врло различитом сразмеру; бугарске Словене само источно-римски и монголски.

И ми смо се Југословени добро наносили разних монголо-туранских господара. Има у нас крајева у којима се то може и антрополошки опажати. Трагова има и у извесним нашим називима за власт и управу: „жупан“ и „бан“ монголске су речи, односно имена, а да мношину турских назива и не помињемо. Ово је врло значајан докуменат. Исто тако су значајни и германски називи за владаре и припаднике господске феудалне класе, све трагови туђег германског господства: „краљ“ потиче од франачког имена Карл. „Витез“, „кнез“ и „ерцег“ германске су етимологије. Укратко, сви резултати новије словенске и германске филологије, археологије и историје (Нидерле, Брикнер, Пајс-

кер и др.) казују једно те исто: и римски и германски и монголски освајачки и државни калупи месили су етничко тело јужних Словена кроз векове, напоредо или наизменично.

6. ПРВИ ДРЖАВНИ ПОЧЕЦИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Најстарије државне творевине Јужних Словена биле су периферног и дефанзивног карактера. Политички притисак и страни културни утицаји изазвали су природном реакцијом отврђивање етничке епидерме на додирној површини. Франачки притисак изазвао је акцију Љутовида Посавског и стварање далматинско-хрватске државе, византијски притисак уродио је стварањем српске Зете а бугарско надирање довело је до првог рашког државног покушаја (Часлав). Као независне државне формације — уколико су то уопште биле — сви су ови почеци пропали. Била је то прва етапа краткога даха, без дубљег продирања у етничко језгро још увек племенски и жупски раздробљеног народа и зато је морала надоћи и каснија друга етапа дубљег даха, више активна и више централизована. У раздобљу када гасну најстарије периферне државе посавска и далматинска Хрватска, српска Зета и Самуилова, на југ истурена краткотрајна македонска царевина, јављају се у XII. веку централне државе: рашка Србија и Босна.

Какве су биле те наше прве државе и зашто су тако кратко потрајале? Известан државотворни замах не може се ни тој првој епохи одрећи, али је остало до данас нејасно јесу ли то уопште биле чисте словенске државне фундације (познате теорије Гумпловића и Јоже Руса). Морало је ту бити неке тврђе расе која је те државе „држала” јер дотадањи расути, аморфни Словени нису

баш нимало личили на државотворце. Али поред све те ратничке и државотворне трансформације Јужних Словена која се, изгледа, и расним мешањем извршила већ у почетку средњег века, геополитички положај тих првих државних центара био је толико несрећан и непогодан да су сви ти почеци морали редом пропасти. Хрватско државно језгро, далматинска Загора, није могла да се одржи као синтетичка тачка западних Југословена. Тек што је држава почела да обухвата и суседне крајеве, показаше се и запреке преко којих та формација није могла да пређе. Латинска приморска Далмација кључала је само језгро државе, а споља се појавише одасвуд прејаки непријатељи: Венеција са запада и монголска завојевачка Маџарска са севера. Хрватска, организована по франачком узору, у почетку је била фаворизована од римске столице. Али откако је Угарска са својим „Светим Стефаном” постала папска агентура за Балкан и источну Европу, Хрватска је била предата на милост и немилост угарској круни.

Сличну геополитичку клицу смрти носила је у себи и српска Зета већ од првог свог почетка. Руски научник Иван Иљин тврди да се све знатније државне формације започињу уз морске обале. На Хрватској и Зети тај се закон није испунио. Други негативни фактори били су јачи. Тесна близина византијских административних и војничких упоришта (Драч!), разнородност становништва (поред Латина у Зети Грци и Арбанаси) и сувише опасно суседство италске обале која је те наше крајеве стално засипавала свим могућим агресивностима и интригама, норманским пустоловинама, италијанским, византијским и папским мандатарима — све је то гушило сваки самосталнији и дубљи дах, а сем тога оро- и хидрографске прилике те слабе комуникације са унутрашњошћу нису

допуштале да Зета постане дефинитивно језгро српске државне и националне синтезе. Зато је процват Зете као и Хрватске био тако краткотрајан. Обе државе биле су псеудоморфозе у толико што унутрашња, неконсолидована словенска племенска и жупска структура никако није одговарала спољашњој државној фасади и страном државном моделу, у Хрватској франачком, у Зети грчко-византијском. Унутрашња кохезија ових држава била је преслаба а спољне непријатељске силе и одвише јаке.

7. ЦЕНТРАЛНЕ ДРЖАВНЕ ТВОРЕВИНЕ НАШЕГ СРЕДЊЕГ ВЕКА: СРБИЈА И БОСНА

Поред свих исцрпних приказа и анализа у нашој и страној историографији немањихска средње-вековна Србија остала је загонетна појава. Та централна, најснажнија и органским континуитетом свога развитака најсолиднија државна творевина свих балканских Словена уопште, у многим погледу чудно одудара од ранијих несигурних и искиданих периферних југословенских државних почетака. Као амеба, у звезданим трацима, ширила се из рашког нуклеуса кроз двеста година држава Немање, „сакупитеља Срба”. Док су н. пр. немачку нацију ујединили периферни западни Франци у средњем веку и исто тако периферни Источни Пруси у новом веку, Србе уједињује централни горштачки део народа, из геополитички идеалног збег рашког. Други су и мучнији путеви државотворности малих и поробљених народа; у својим историјски датим димензијама и околностима немањихска Србија те је путеве славно савладала.

Мишљење о појединим обртима и интересантном процесу ширења немањихске државе могу да

буду и најсупротнија, али суштина остаје само једна: Сва факта и све појединости које нам историчари приказују одавају у основици невероватно жираву и упорну стваралачку енергију, јасну концепцију циља, планску смишљеност и политички рафиновану тактику постепеног рада и остваривања циља. Немањина експанзија јавља се напоредо са угарском експанзијом противу Византије. Његово лавирање између Угарске и Византије, истока и запада, севера и југа, стрпљиво вребање на добру прилику, пасивно чекање па нагло насртање, даје готово утисак политичке акробације. Мучно и постепено, превијајући се између најсупротнијих могућности и немогућности, више вештином него силом ударио је Немања темељ свом државном делу, а школа његова осећала се дуго кроз немањинску историју.

Синови Немањини, Стефан Првовенчани и Растко—Сава, извели су мајсторско организаторно и политички-дипломатско дело: легализацију и религиозно-црквену санкцију државе. Тешку историјску кризу Византије (оснивање „Латинског царства” у Цариграду) као и папин апетит на балканске земље ови први свежи Немањини искористили су да држави прибаве оба основна атрибута праве средњевековне државе: круну и аутономну цркву. Примање круне са Запада а архиепископије са Истока, претставља, у онаквој сфери западњачко-источњачких односа, генијалну поделу политичких улога између оба брата. Осећајући да је духовна подлога дубља и трајнија од државне и војне организације св. Сава је оснивањем аутокефалне цркве постао оснивачем српског национализма и континуитета српске државне идеје. Са Савом Српство је ступило на историјску позорницу као свестан субјекат и носилац своје особене националне и државне идеје. Сраслост цркве и др-

жаве, по византијском узору, постаде основним организаторним принципом и гаранцијом државног континуитета за све касније Немањине. У тадањем смислу, са тадањим моралним и политичким средствима, Стефаново и Савино дело — ма колико изгледало у први мах нејединствено због Савине опозиције — претставља једно моћно државотворно и организаторно дело. Србија која је већ од Немањиних почетака претстављала у ствари елипсу са два жаришта, Рашком и Зетом, са грчко-византијским и западњачко-латинским елементом, дуго је осцилирала између те две културне и политичке атмосфере. Стефаново и Савино дело, већ у почецима државне консолидације, измирило је те две сфере: материјално-технички и организаторно Србија се прикључила Западу, али верски и духовно-културно Истоку.

Немањинска Србија, зачета на пресецишту источне и западне културне сфере, имала је у основици вид „византоидне” државе. Та држава није била ни чиновничка византијска држава ни феудална у западњачком смислу. Стара жупска организација и обичајно право (н. пр. крв и умир), словенско, не-римско правно и социјално осећање провирује и између редака Душанова законика. Поред накалемљене византијско-чиновничке и западњачко-феудалне организације ипак су после распада преостале разне мале аутономне јединице, жупе или „кнежевине” као н. пр. Паштровићи код Будве, Грбаљ у Боки и др. Ти жупски ативизми, не само на немањинском него и на осталом југословенском подручју, доживели су погдеде и почетак XIX века! „Самостална” кнежина Пољице хватала се за своју слободу у коштац и са једним Наполеоном. И у Србији су поред централно-државне идеје старо-жупски инстинкти стално помало тињали. После два века запажа се извесна

премореност и реакција на раније организаторне и централистичке напоре. Тај атавистички потез у многом је приправио турску катастрофу.

Пре но што ће се распасти у феудалне дијадохије (после Душана) Србија је претстављала у средњовековном смислу *солидну државну организацију*. И немањинска Србија била је сталешка држава, са повлашћеним и подвлашћеним сталешима, али је ипак византијски појам о владоцу унео нечег јавно- и државно-правног у државну концепцију и зато је владар био нешто више него *primus inter pares* међу велможама државе. Његова власт дохватала је, непосредно или посредно, сваког и последњег поданика.

Од Милутина Србија постаје првом балканском силом, ношена не само виталношћу самога народа него и јасном државно-верском идејом њених управљача. Није нимало претерано оно што за ту целу епоху каже наш културни историк Душан Ј. Поповић: „Словенци нису имали своју слободну државу, Хрвати су је имали доста рано и врло кратко време, а Срби највише и најдуже, и, ако се може тако рећи, по срећном случају инкарнирану у једној династији, која значи сву славу народну, и политичку и културну...” (Прилози питању постанка нашег народа).

Немањина жеља да „избрише грчко име” са територије своје државе, затим изразит наслов који се и данас може читати на ктиторским портреима неких Немањинца „Краљ и самодржац свих српских земаља и поморских”, као и многи други знаци упућују на то да је било нечег национално свесног и грчком духу супротног у души свих јачих државотворних Немањинца. Најјачи Немањин, Душан, сломио је ту првобитну линију, разбио је етнички оквир „српских земаља” и заплонио у во-

де балканског империјализма. Ту грешку осетили су већ и мудрији Душанови савременици, па је и овде завредила засебно поглавље.

8. ЈЕДИНИ ПОКУШАЈ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКЕ ДРЖАВЕ: ЦАР ДУШАН

Цар Стефан Душан значи за наш романтички национализам кулминацију националне славе и државотворне снаге. Али, та наша историјска, како би Немац казао „Kraftprobe“, испала је по нас наопако. Као цар Душан је претставник једне промашене идеје, нечег туђег и несловенског и зато ни наша народна песма не благосиље цара Душана.

Империјализам, то је нова нота коју у нашу средњовековну историју уноси Стефан Душан. У повољним приликама по Србију, у првој половини XIV века, Душан је дубоко продро и преко словенских етничких граница у срце саме Грчке. Типична словенска држава, без правих градова, Србија је тиме стекла и неколико старих градова са претежито грчким становништвом, а то је унело у њен развој нов и фатално нагао обрт. Уместо да до краја оствари идеју „сакупитеља“ српских земаља Немање, Душан веже у српски државни оквир нове Грке и Арбанасе.

Ма колико било сугестивно тумачење које Душанову царству даје правни историк Тарановски — прслаз од националне државе ка екуменској државној идеји са светском културном мисијом — ипак ће бити добар део истине и у оним моментима које истичу Вл. Ћоровић и Ал. Соловјев, т. ј. у потреби да се унутрашња државна организација као и њен спољни оквир прилагоди новим проширеним димензијама и ново стеченим византијским царским поданицима. Зато Душан прогла-

шава српско-грчко царство и с те тачке гледишта овај гест Душанов био би дело државно-организаторног опортунитета. Али суштински процес састоји се у нечем дубљем: у континуитету источно-хришћанске, византијске идеје. Немањини, у порасту српске политичке и културне снаге, почели су се осећати носиоцима и првоборцима те исте хришћанске, православно-црквене идеје. Узурпаторски гест Душанов којим је посегнуо не само за царством него и за патријаршијом, био је само израз дозреле свести и осећања снаге. Као сваки прави империјалиста и Душан је при том био политичар „свршеног чина”.

Душанов законик много је слављен као културно дело, још знатније и од самог стварања царства. Стручни испитивачи дошли су до закључка да је постао синтезом старијих домаћих и ново усвојених римско-византијских правних уредаба. Поред старе словенске задруге ту се налазе и византијске уредбе, а нарочито се испољава тенденција да се царство што више преобрази у правну државу по византијском узору. Закон је врховни критериј и необорива основица читаве државне организације. И сам цар подложен је закону. Ако цар изда неку наредбу против законика „судије се на то писмо или наредбу неће обазирати” — тако бар стоји написано у тексту законика. Све уредбе иду за тим да „не буде силе у царевој земљи”. Циљ је царства да брани хришћанство и да обезбеди добро и благостање свих поданика. Али ипак: „збор себара не сме да буде”. И царство је остало сталешка држава, са повлашћеним и подвлашћеним поданицима. Само ти подвлашћени нису и бесправни, јер државни суд а не властела суди меропсима. Истина, властела врши административну власт на својим имањима и над својим поданицима у име државе, али „царство” ипак придржава

за се право врховног надзора. *Тенденција за државном централизацијом, за јачањем државној ауторитета, јасно је испољена у Душанову законик.* Стварном стању самог српског народа тешка византијско-правна и западњачки-феудална државна арматура никако није одговарала. Царство, империјализам, екуменство — све то превазилази стварну државотворну снагу и историјске могућности Југословена. И зато је лично дело Душаново, великим делом плод извесних моментаних политичких околности на тадањем Балкану, морало пропасти. Али да је бар пропало само као царство и као империјализам, не, него процес распадања загризао се и у сам дубљи организам немањинске Србије и после највишег напона убрзо довео до катастрофе.

9. БОСНА И БОСАНСКА ДРЖАВНА ИДЕЈА

Босна је једно, сасвим кратко време (Твртко) била најјача држава на Балкану и то је довољно да се мало позабавимо и са некадашњом босанском државном идејом.

Горовити карактер средишње Босне може нам донекле објаснити заматак засебне југословенске државе у том природном збегу, по дубоком словенском инстинкту да се отме и западном и источном културном и политичком утицају. Босна је нашла државни смисао у свом централном и планинском положају из ког је, крајем XIV. века, покушала чак и најширу државну синтезу свих Југословена. Па ипак, та цела Босна, и са метеорском појавом Твртковом, у многим погледу и у многим пресудном тренутку била је кобна по југословенску историску судбину. Без снаге и правих услова да изврши југословенску државну и национал-

ну синтезу, државно суверена само у кратким периодима, Босна је кроз дуге векове претстављала само сепаратистичку сметњу и узроковала катастрофално дробљење народних снага.

Богумилство је и данас остало права сфинга босанске историје. Је ли богумилство створило босанство и засебну босанску државу или је, обрнуто, Босна користила богумилство као средство и изолатор за своју државну самосталност и индивидуалност? Вероватније је ово друго. Већ Кулин бан морао је да лавира између католицизма (читај: угарског врховног господства) и богумилства (читај: босанске самосталности). Богумилство је било упрошћено, „регредирао“ хришћанство без догматике и хијерархије. Тај балкански „протестантизам“ одиграо је у босанском државном покушају пресудну политичку и државотворну улогу. Без своје цркве нема ни своје државе, — и тако богумилство постаде државнополитичким средством, али не и идејом! Ту је била дубока разлика између немањичке православне и богумилске „босанске цркве“, која је била замењивана и католицизмом и исламом, када је феудалски интерес то захтевао.

Твртко Контроманић био је један од најспособнијих и најјачих државотворних личности целе наше историје. Сам он, лично, имао је свакако идеју. Јасан државни план, јака воља са свом потребном еластичношћу избија оштро из његова историјског профила. Вештина којом је успешно суделовао у свим политичким комплексима, и на латинском западу и на православном истоку, одаје не само бистрог него и високо културног државника у стилу 14 века. Са титулом „краљ Србљем, Босни, Поморју и западним странама“, касније и краљ Далмације, Хрватске и т. д., Твртко

је хтео не само да преузме државну и политичку баштину Немањића него да прикупи и југословенски запад и територију некадашње самосталне хрватске државе. То његово, уистину „окупитељско“ дело не смемо уза све то интерпретирати модерно националистички. Већ по географском положају, анектирајући унаоколо само југословенске земље, Твртко је морао да постане „први југословенски краљ“ наше историје. Јер он је стварно под једним државним оквиром уједињено велики део српских и хрватских земаља. Међутим, да су његови путеви (као Душану) били отворени у грчке и арбанашке стране — место у чисто југословенске — ко може устврдити да не би и он своју експанзију окренуо у том правцу?

Појава јаког централистички расположеног Твртка била је и сувише краткотрајна епизода у растрганој југословенској историји. Пре Твртка било је врло слабо стало са босанском државном самосталношћу. Угарски краљеви настојавали су, под етикетом крсташких ратова противу „патаренске јерези“ да после Хрватске и Далмације потчине и Босну. Панонска низија тендирала је природно ка обалама Јадрана. Али Босна се није никада помирила са угарским вазалством. Велики њени феудалци (Хрвоје!) позивали су и Турке у земљу, само да би се одрвали омраженим Угрима и њиховом врховном патрону, римском папи. Колика је била та босанска мржња можемо да осетимо и дан данашњи из редака једног нашег муслимана историчара, потомка старе босанске аристократије (Сахвет-бега Башагића) који, додирујући у једном свом делу мохачку битку, триумфално кликује како је ипак Угарска најзад „скикнула под босанским копитом“. Та мађарска мржња била је и један од главних психолошких фактора који су наше босанске богумиле одвели у ислам.

После Твртка видело се да је краљевство било само његово лично дело: Босна се изметнула у феудалну анархију најгорег типа. Самовоља, лакомот и „недржавотворни дух” босанских феудалаца прелази чак и нормалу феудалног XIV и XV века. Као трулу јабуку одбацивали су осииони велможе босанску круну од себе, кољући се међусобно око имања и градова у пресудном часу, када је азијски освајач већ одавно побо своје копље у босанску земљу. Све оно што нам на широко прича историја о предигри катастрофе од 1463 више личи на бесни зверињак или луду кућу него ли на неку „државу” или „краљевство”. Већега ругла цела наша историја не позна. Да није, поред духа времена играла при том улогу и разуларена, индивидуалистичка динарска осиионост? Уистину, то би био слаб аргумент за државни смисао наших динараца. Раша и полет Немањића открише нам ипак нешто друго, супротно, бар до смрти Душанове.

Пренагла феудализација дохватила је Босну са запада пре него што се унутрашња јача консолидација могла уопште да изврши. Изгледало је неко време да Босна постаје чак и правном државом, у смислу Душанове Србије. У расправи о државном устројству средњовековне Босне Ћиро Трухелка (Гласник земаљског музеја у Б. и Х., Сарајево, 1901) наводи неколико примера како су босански владоци чували правни континуитет и ауторитет босанске државе признавајући старе дугове својих претходника и из других породица. Сам Стефан Томашевић који је као бескућник лутао и бежао по Босни пред османлијским крвником, још увек окићен големом Твртковом титулом „заповида слугам краљевства ми, воеводам, кнезовом, жупаном, е винником, свакога стања лудем...” (Из поменуте Трухелкине расправе). Трагедија потоње

Босне, пре Турака, прелазила је већ и у трагикомедију...

И Босна је била сталешка држава али у једном нарочитом смислу. Племство је било везано не на порекло и име већ на стварну „баштину” или „племенито” (краљ је давао земљу „у племенито”). Ово претставља свакако старији стадиј у генези племства. Било је касније и високог наредног племства у вези са државном функцијом (војвода). Народ је био себар, у касније феудално доба толико економски упропаштен да је Турке поздравио као ослободиоце.

И поред прилично дугог — додуше каткад врло тананог и дубиозног — континуитета босанске средњевековне државе и с њом сраслог богумилства, Босна је у целости остала више сирово горштакчко и патријархално језгро нашег народа него ли „држава” и државотворним духом прожета земља. Босанство као државна идеја није успело и скинуто је већ 1463 са историјског дневног реда.

10. ТУРСКА ЕПОХА

Већ је одавно утврђено да ниједан догађај у целој нашој историји није толико дубоко и пресудно утицао на целокупно формисање нашег народа колико турска катастрофа крајем средњег века и турско господовање све до XIX века. После вековних покушаја Азије да се прелије на Балкан (Перзијанци у античко доба и у раном средњем веку, Арапи, Селџуци и др.) успело је Османлијама да прегазе Балкан и сатару све државне формације балканских народа. Балканци су под турском државом не само остали конзервирани у свом средњевековном културном стадију него су у не-

ком нарочитом процесу „регресије” великим делом враћени у још старије, патријархалне стадије и облике, којих се ни данас још нису сасвим ослободили.

Наш народ претрпео је при том дубоке промене. Раса се је мешала и мењала, велике миграције у вези са освајањима, четовањима и устанцима испретурале су наше етничке масе, опустиле старе покрајине а настаниле нове. С једне стране развила се компромисна биологија раје или акомодација исламизацијом (задржавање ранијих привилегија!), а с друге стране јавила се хероизација, жилава борба и нада на ослобођење. Епско-патријархални тип, који је као заштитна реакција очувао наш народни континуитет, у државном погледу био је свакако једна рудиментарна форма, почињање изнова. После царства и правне државе ослобођење Црне Горе око 1700 године почиње са племенима и најпримитивнијим клан-системом... Дуго је требало да уопште поново дође до онога што се зове држава.

Пропаст наших средњовековних држава имала је више узрока. Феудална раздробљеност и деморализација Балкана домамила је турску експанзију. Контраст између Балкана и Мале Азије био је велик. На европској, хришћанској страни мале државе, са војскама феудалних дружина које су се тешко окупљале и споро кретале, више сличне дворским ловачким дружинама него организованим војскама. На турској страни организоване ордије, засноване на сасвим другој социјалној структури османлијске војничке државе. Војно-организаторна слабост наших држава у том судару није била никакав словенски државни спецификум. Да је то била феудална слабост, доказују страховити порази и западњачких витешких војски у првим великим сукобима са Турцима (Никополе 1396, Вар-

на 1444, Косово 1448). Само је деморализација наших тадашњих великих феудалаца била по могућству још и гора од западњачке. Успомена на те разне „Бранковиће” сачувала се и у нашој народној епизи. Генијални претставник нашег епског патријархализма Његош овако ословљава наше тадашње „државотворце”: „Великаши, проклете им душе, на комате раздробите царство!...”

Песник интуитивно погађа адресу на коју треба упутити проклетство. *Духовни хоризонт и државни смисао феудалаца ретко је кад прелазно границе њихових феудалних имања.* Они су смртно мрзели сваку јачу централну државну власт и то једнако у Француској Луја XI, у Сигисмундовој Немачкој као и у Србији цара Уроша. Феудализам је подавио наше средњовековне државе; Турци су задали само последњи ударац.

11. ПЛЕМЕНСКО-ПАТРИЈАРХАЛНИ ТИП: ЦРНА ГОРА

Легендарна херојска слобода Црне Горе била је у ствари независност племена у брдским пределима старе Зете. Формално, интернационално Црна Гора је призната као држава тек берлинским конгресом 1878, иако је већ раније не само Русија и Аустрија (после пада Наполеонова, за време разграничавања у Боки Которској) него и Турска прећутно признавала сувереност цетињског владике.

Стара Зета, у ствари једна од последњих феудалних парцела расуте немањихке државе, неславно је и баш феудално свршила. Црнојевићи (сем светлог изузетка Ивана), последњи господари Зете, спустили су се морално и испод најгорих наших тадашњих феудалаца. Тек од краја XVII века, после турске опсаде Беча, дижу се брђанска племена око цетињског манастира да учврсте своју слободу онако како се у тим приликама могло.

Природни слободњачки истинкт брђана, понесен ко-совском идеологијом и тежњом за обновом старе државе, окупио је малобројна племена око цетињског владике, али биологија пастирског горштачког живота сама је по себи одређивала форму и границе те интеграције. Примитивни патријархализам захтевао је организацију по племенима, у слободној и невезаној координацији која се само у крајњој потреби претварала и у субординацију под неко заједничко вођство. Све форме живота образоване су строго у тим *племенским* ћелијским оградама. Стална борба и херојско такмичење („агонални принцип” како га нарочито истиче као животну форму Црногораца Г. Геземан у свом делу „Der montenegrinische Mensch”) створила је нарочит тип човека, херојског патријархалца, који је сав подвргнут племенском моралу и кодексу и чије лично јунаштво добива тек у том племенском саставу своје значење и моралну вредност. Крвна освета у тој социјалној структури исто је толико „законита” као и државно тужиоштво у модерној правној држави. Конвенционални притисак племенског морала још је јачи од сваког правног и законског уређења модерне државе. Али Црна Гора није могла да остане у томе стадију. И она је морала да прође мучан и тежак процес преласка из патријархалне у централистичку државну структуру. Иронија судбине захтевала је да ту болну операцију започне главом сам Петар II. Петровић Његош, генијални епски глорификатор патријархализма. То је значило револуцију целе социјалне структуре, разарање и стварање у исти мах. Из старих главара требало је створити управне чиновнике. Из мутних „племенских маглица” — да се послужимо изразом М. Шуфлаја — требало је прећи у јасне контуре државе. Иако су сами Црногорци (Марко Миљанов!) осећали заста-

релост племенског живота, ипак је прелаз у ново доба био за њих болан и пропраћен тешком моралном кризом. С. Шобајић (Црногорци, Београд 1928) драматски нам приказује разорно морално дејство првих господарових „перјаника“, нове управе и новог судовања. Све специфичне болести оваквог прелаза, реакција, деморализација, полутанство патријархално-модернистичко, појавише се у свој својој разорној снази. Процес се одвијао тешко и са тврдокорним отпором традиционализма. Док раније цетињски владика није никад располагао са више власти него што би му је по потреби и невољи признали племенски главари, сада се држава, под световним владоцима, није скидала с врата тврдокорног племеника. Стари вековни кодекси живота, друштва и морала били су погажени, а нови нису били ни изграђени ни опште признати. Феудални атакизам и оријентални деспотизам допринео је такође своје зрнце отрова. Црна Гора, као држава, постаде тако *mixtum compositum* јаким и неизгладивим трагова племенског патријархализма, феудалног атакизма, турско-оријенталног деспотизма и модернистичког реформизма.

Ма и у племенско-патријархалној форми, Црна Гора је ипак била носилац континуитета старе српске државне мисли. Косово — то је било главно и једино домаће васпитање старих црногорских племеника. „Идеја о држави била је слаба, нарочито о тако малој држави каква би била: скуп тих племена, али зато јаче се веровало у један велик национални покрет који би једним снажним гестом остварио снове свију: велику некадашњу српску царевину” — пише С. Шобајић.

Уистину, Црна Гора имала је идеју и у том остаје величина мале Црне Горе, и без обзира на то у којој мери и на коликој територији је она ту идеју остварила.

12. ОБНОВЉЕНА СРБИЈА XIX ВЕКА

Обнављање Србије XIX века у многом је погледу јединствен пример не само у нашој него и у општој, светској историји етатизма. На периферији једне расклимане империје диже се раја из аморфне масе у све јасније и оштрије контуре социјалног аграризма, национализма и напослетку свесног и сувереног етатизма. Процес јединствено интересантан јер у својим најмаркантнијим потезима претставља скраћено понављање целог нашег ранијег државотворног развића. Био је то наставак државне идеје после прекида од четири века, са свима симптомима оваквог једног државопостања „из ничега” и наглог прелаза из најпримитивнијих архајских социјалних облика у модерни тип државе XIX и XX века. Ако игде на примеру Србије XIX века проверила се мисао да је држава организам вишег степена, и да може, тачно у смислу биогенетичког закона, да пређе „скраћену рекапитулацију” столетњих државних еволуција. Све оне силне „трзавице” које толико боду очи многим посматрачима Србије XIX века, само се с ове погледне тачке могу осветлити и разумети.

Није нам овде намера да садржајно приказујемо политичку и уставну историју Србије XIX века. Еволуцију Србије, од оријентално-патријархалних до модерно-државних облика приказао је Слободан Јовановић*) и идејно и документарно на тако исцрпан начин да се овде можемо ограничити на неколико синтетичних погледа и општих закључака.

*) Сабрана дела Слободана Јовановића: Књ. V, Уставо-бранители и њихова влада; Књ. VI Друга влада Милоша и Михајла; Књ. VII VIII и IX, Влада Милана Обреновића; Књ. X, XI и XII Влада Александра Обреновића, Београд 1933—36, изд. Г. Кона.

Турска империја нашла се почетком XIX века са целом својом структуром као живи анахронизам на прагу тадање Европе. Читаве државе и народи, прогутани још у време турских средње-вековних завојевачких похода отешчаше у тромој утроби империје. Нови духовни таласи дохватили су поробљене народе, бесправну рају која је била само хронолошки савременик далеко одмаклог Запада. Крупна политичка и државна померања услед француске револуције и демонске појаве Наполеонове повукла су у свеопшти вртлог и тешког босфорског болесника. Моћ турска нагло опада, а покорени народи, озарени националним и слободарским духом, подигоше своје кроз векове заборањене физиогномије. Први између тих потонулих и заборањених изниклоше на видело Срби Шумадинци. Бесправна раја београдског пашалука дигла се да обезбеди голи живот, достојан човека. Карађорђевог устанак носи још аграрни, социјални, локално противдахијски карактер, иако се већ помолила и идеја ослобођења целог хришћанског Балкана (Карађорђе и хетерије). У тим првим почецима Србије, у борби једне генерације која „глоба давати не може — Ни трпџи турскога зулума” (Вишњић), и затим у свим оним разним кривудањима, у ослањању сад на султана (у буну на дахије), сад на Русију или Аустрију, тешко је расазнати поједине конце и елементе из којих ће се саткати најпре аутономна кнежевина и напослетку суверена држава Србија са јасном националном и државном идејом. Националистички романтизам премостио је четири века, надовезујући на средњевековну немањинску традицију. У исто време јавила се и идеја ослобођења свих Јужних Словена. Ослобођење сељака, победа крста над полумесецом, освета Косова и обнова царства, Пирмонт Јужних Словена, све се то слило у држав-

ној идеји обновљене Србије XIX века. У читавој њеној историји, све до стварања Југославије, испољавају се у ритмичкој смени сви ови разни моменти. *Борба између тих самих генетичких елемената Србије била је често тешка и судбоносна.* Унутрашње консолидовање државе, диференцирање у струје и партије, на једној страни, кобно се испреплитало са спољно политичким стремљењима и ослободилачком улогом на другој страни. Прво столеће обновљене Србије протекло је бурно и немирно. Главни моменти у том мучном процесу били би ови:

Срби Шумадинци, махом сељаци, били су у освит XIX века прост и неук народ. Јасна етатистичка мисао могла се при том стању тек постепено развијати. Турски начин владања могао је у први крај да буде јединим познатим узором. Сепаратистички, „нахијски” инстинкти нису били превладани ни у Карађорђевој устанку (опозиција Јакова Ненадовића, Миленка Стојковића и Петра Добрића), ни у кнежевини Милошевој. Вожд Карађорђе у ствари је почео као предводник једне класне сељачке револуције, а не као владалац. Милош је био и владалац, али какав? Ослобођену Србију сматрао је својим „домазлуком”, и владао је њоме као „мали султан”. Министре и чиновнике сматрао је својим личним слугама (каже Слободан Јовановић). Та „држава” више је личила на владавину неког средњовековног феудалца, комбиновану са словенским патријархализмом и источњачким деспотизмом, него ли на европску државу XIX века. Али слика се нагло мења. Сељачка словенска демократска нота избија оштро већ под јаком руком Милошевом. Тирански инстинкти Милошеви сукобљавају се са уставном струјом; династички и народно-суверени принцип долазе по први пут у сукоб. Модернизовање прве провизорне устаничке државне формације започиње наглим

темпом и прелази у прави „фуриозо“. Две развојне линије оцртавају се све јаче, да за краља Милана поприме отворене и оштре контуре у крвавом судару: династичко, бирократско, војничко формирање државе на једној, „самоуправни“, сеоско-општински, словенски покрет одоздо (први револуционарни радикали), на другој страни. Да би хаос постао већи, придружује се и трагика Србије све до 1903: две династије и борба до истраге Обреновића. Борба у самој земљи, неколико несрећних ратова (два турска 1876 и бугарски 1885), борба између две династије, читава серија династичких скандала, катастрофално незгодне личности из династије Обреновића, све се то претворило у низ непрегледних трзавица које су кадгод и озбиљно угрозиле опстанку државе. Сељачки самоуправни протуцентралистички покрет — укорјењен можда негде у старим словенским богумилским инстинктима — патријархалне навике и традиције, хајдучија средњовековног и турског порекла, аграрни примитивизам и социјална структура самих малих сељачких поседа (какве није било више нигде у Езропи!) — све су то биле тешке запреке наглom навлачењу западно-европске државне униформе. Две династије и неколико партија нашле се у међусобној љутој борби, ко ће^{*} и како ће том сељачко-патријархалном народу навући ту униформу. Требало је достићи и надокнадити векове: грозничава журба и позната инертност балканског човека измењивале се у некој чудној и немирној ритмици. У одлучним и скраћеним потезима ваљало је у исто време обрачунати са вековним атавизмима и проблемима савремене европске државне организације. У достизавању својих суседа, старих европских држава с којима се, хтела не хтела, млада Србија морала да носи и бори, она је кадгод суштајала и губила дах.

У целом том убрзаном процесу око стварања државе надасве је интересно уочити оне моменте који у историји Србије XIX века значе деценије или тек пар година, док иначе у историји нормалног државног развића претстављају кашто и векове. То су они моменти који у онтогенези Србије претстављају скраћено рекапитулисање дуге филогенезе државе, напоре, згуснуто, тако да их социолог може у њиховој непосредној повезаности да посматра. Тако видимо у Карађорђевој Србији повод и генезу државе: одбрану и сакупљање угроженог народа, организацију под спољним притиском и тежњу да се дође до нове, своје државе. После царства и Немањина наш народ морао се вратити самом почетку, почетку Самових Словена, Љутових и Часлава! Има трагике у том изновичном почињању „са дна“, после готово хиљаду година. Оно узневерено Карађорђево и Милошево кривудање и тражење потпоре и савеза на све стране, и у Аустрији и у Русији и у самом Цариграду, будно искоришћавање суседних заплетата и европских политичких односа сећа нас помало на Немањине мучне почетке и лавирања између Мађарске, Бугарске, западног царства и Византије. Лукави турски вазал Милош и његово утврђивање династије одаје упадљивих аналогија са многим нашим средњовековним феудалцима и династима. У личности Милошевој рекапитулисан је наш патријархализам, средњи век и турска епоха. Помоћу уставобранитеља, који претстављају реакцију на Милошев деспотизам, Србија се жури да разрачуна са средњим веком, патријархализмом и оријентализмом. Темпо се нагло убрзава, Србија почиње помало да дише европском политичком ритмиком. Средњовековно неразликовање државноправних и приватноправних односа (Милош!) прелази поступно у основне контуре правне државе. Орга-

низује се државна власт и државни управни апарат, министарства и чиновништво. Стварају се основне и најважније државне установе — по Сл. Јовановићу најзаслужније дело устанобранитеља — и те установе развијају се отада континуирано до уласка у Југославију. Кнез Михајло уводи народну војску која још изгледа упола устанички и патријархално. Краљ Милан уводи сталну војску, гуши у крви тимочку буну, тај последњи револт и трзај патријархалне Србије, који је био само маскиран модерним револуционарним лозинкама. Па ипак у самом краљу Милану састаје се у једном лицу средњи век обновљене Србије са њеним новим веком војничке и чиновничке модернизације. У исто време док су се низали Миланови безбројни скандали и деспотски гестови, Србија је чврсто и упорно корачала својој модернизацији и све чвршћој војничкој, управној, судској и просветној организацији. Па чак ни влада дегенерика Александра Обреновића ни многе трзавице које су у атавистичком замаху хтеле да врате Србију натраг, нису могле зауставити процеса који је Србију довео до толике унутрашње зрелости да је најзад могла, после доласка Карађорђевића и кратке мирне радне епохе, успешно приступити и своме највећем историјском задатку: дефинитивном обрачуна са Турском и Аустро-угарском и потом уједињењу свих Југословена.

13. ЈУГОСЛАВИЈА

Стварање Југославије је досад највећи историјски успех Југословена али и најтврђи испит за њихове државотворне снаге.

Оно до чега у току целе досадашње историје није могло да дође, извршено је 1918: уједињење

готово свих Југословена у једну државу. Поред засебног српског, хрватског и словеначког национализма, после хиљаду година одељеног живота у разним, својим и туђим државним формацијама, јавила се свесна идеја да се сви Југословени уједине у једном национализму и у једној државној идеји.

XIX век био је класични век национализма. Две велике европске силе, Италија и Немачка, створене су у том веку националним уједињењем и ослобођењем. Пример италијанске државне синтезе нарочито је сугестивно утицао на Југословене. Крваво историјско искуство раздробљених Југословена, буђење Словенства, модерни европски национализам који је ишао за тим да уједини у једну националну државу све припаднике једнога језика и без обзира на раније државне границе и културне утицаје, тежња за одбраном и обезбеђењем развита свих националних, економских и културних снага — сва та идејна динамика смерала је већ од почетка романтичног илиризма, Штросмајеровог културно-политичног југословенства, кнез Михајловог и Гарашаниновог „пијемонтизма” све до предратног југословенског национализма, једном једином крајњем циљу: државном уједињењу свих Југословена. Интеграционе и десинтеграционе силе које су се током читаве историје Јужних Словена измењивале у сталној осцилацији и доводиле само до деломичних државних синтеза или до робовања под туђим државама, сада су се нашле у повољном сразмеру као никада раније: 1918 Југословени осетише да је то прилика за уједињење каква се можда у хиљаду година само једанпут пружа.

Као уједињење Немачке и Италије и наше уједињење извршено је као резултат једне велике ратне конфлаграције, у склопу измена државних гра-

ница готово читавог света. Колики је ту био удео државотворних снага и способности самих Југословена, а колико су допринеле спољне околности или — како неки хоће „случајне и срећне прилике”? И још једно питање: Како се показала унутрашња грађанска зрелост и духовна спремност у првим деценијама уједињене државе Југославије?

Прекратак историјски размак и преблиза перспектива онемогућују кратак и прецизан одговор, ако хоћемо 1) да садашње стање осмотримо са истог објективно-историјског стајалишта са којег смо посматрали све раније државотворне творевине Југословена и 2) ако нећемо да потонемо у било којој струји актуелних политичких и државних југословенских проблема.

Досадашња искуства са државом Југославијом могло би се приближно овако формулисати: Духовна спремност Југословена не одговара још увек свршеној творевини Југославије, на основу једне, југословенске државне идеје. Уместо једног национализма ми сада стварно имамо четири: српски, хрватски, словеначки и — југословенски. У том је извор свих потешкоћа: нема још ни јединственог појма ни јединствене идеје о национализму који треба да буде носилац државе. Усред страховитог ритма послератних светских догађаја у нас се кроз два деценија још увек неуморно расправља питање: јесмо ли једна или три нације? Старе раздвојне силе поново су се јавиле; после интеграције наступила је извесна реакција десинтеграције.

Међутим, сваки песимистички закључак био би преурањен, јер не би водио рачуна о овим фактима:

1) Југославија, створена у светском рату, започела је свој живот у најгорим данима послератне светске деморализације и десоријентације. Природно је да просечни грађанин коме је суђено да

то историјско велико време и „светску кризу” понесе на својим плећима, воли да баца кривицу на своју државу јер у њој живи и у њој осећа све терете и животне тешкоће. Прво одушевљење охладило се и пребрзо под тешким притиском живота. Историјом и бољом будућношћу нације просечни нестрпљиви грађанин не да се утешити.

2) Југославија је створена из територија три раније државе. На тим територијама било је неких осам влада са разним управним системима и разним културним традицијама. Док је н. пр. у Штајерској управљао аустријски чиновник, у Јужној Србији до 1912 управљале су познате турске власти и арнаутске банде. Политичко и држављанско васпитање грађана било је у разним крајевима толико разнолично да је у први мах изгледало немогућно све те елементе обухватити у један државни оквир. У том тешком процесу акомодације грешке су биле чињене са свих страна и грађани су стварно патили од лоше администрације. Осећало се и то да главни фактор, ратом изнурена Србија, није у први мах била дорасла огромном задатку.

3) Стара и позната психологија односа између ослободилаца и ослобођених испољила се и у стварању Југославије. Неповећење и урођена људска спремност на међусобно пребацивање и сумњичење продубише јаз између једнородне браће која се, вековима растављена, нису ни добро познавала. Сличан процес одиграо се у уједињеној Немачкој између Пруса и осталих Немаца као и у Италији између Пијемонта и осталих италијанских покрајина.

4) Стари засебни национализми и племенски инстинкти оживеше поново у теснијем контакту једног државног оквира. Поред тих словенских атавизама проговорише поново и супротни културни

инстинкти Запада и Истока, католицизма и православља. Хрватску државну идеју и сав хрватски историјски традиционализам требало је измирити са новом државном идејом. У историјском моменту југословенског државног стапања хрватски засебни национализам, као за иронију, развио се у таквим размерама као никад раније.

У моменту када се затворио обруч југословенских државних граница, све разне дивергентне силе — раније притајене — реагирањем су поново ојачале. У том стадију ритмике, најприроднијем којој се уопште у току историје може замислити, живи наша данашња Југославија. Историја нас поучава јасно да сва та питања не треба сувише трагично схватити. Већина тих питања, у ствари неизбежних трагова наше раздробљене прошлости, решиће се индиректно добром управом и уопште добром државном организацијом. Свака нова државна формација мора да пређе те прве унутрашње тешкоће и акомодације, поготово ако је створена у таквом историјском моменту као што је то био случај са нашом Југославијом.

ЗАКЉУЧАК

Поред свих негативних сила које су историјски дејствовале у нама и ван нас, ми смо Југословени увек испољавали огромну виталну снагу. Највиша социјална форма у којој се етничка снага може да испољи јесте држава. Како је човечанство досада стало, у овој стварној подељености, само сопствена национална држава даје гаранције за одржање и развијање живота. Као и други народи и Југословени су већ одавно дошли до тога сазнања и зато историја бележи толике њихове државотворне покушаје. Према приликама тај

је државотворни дах био сад ужи сад шири, започињао је сад на овој сад на оној страни, у разним одвојеним континуитетима, под разним именима и племенским вођствима, са разним засебним национализмима и разним културним васпитањима. Било је у том историјском току и прекида и дугих празнина, умирања и васкрсавања, и високих напона и дубоких клонућа. Етнички сразмерно малени и слаби, геополитички несрећно смештени, ми и нисмо могли имати бољу судбину него што смо је имали. То, а не само јер смо Словени, било је узроком што смо се кроз историју у сталној наизменичној ритмици сад окупљали сад расипали. Махнити државотворци, истина, нисмо никада били. Латинског хипостазирања државе никада у нас није било, јер у држави осећамо пре свега *средствс за вишу човечност*. Држава отвара *моћућности*. Колике, како далеке, до којих остварења, то овиси о нама самима. Чувати нашу југословенску државу значи чувати те створене и отворене *могућности*.

МОГУ ЛИ СЕ ЈОШ ДАНАС У ЕВРОПИ СТВАРАТИ НОВЕ НАЦИЈЕ?

Национална и државна синтеза Југославије спада међу најинтересантије етно-биолошке и социјалне појаве које се данас на тлу Европе одигравају.

Ради се о синтетичком процесу стварања нове нације и новог национализма. Случај је у једном погледу уистину јединствен: Идејом и антиципацијом будућег историјског процеса створена је држава. А сада држава има да до краја оствари нову синтетизовану југословенску нацију. Дакле, идеја доноси и проблем.

Није ли већ прекасно, с обзиром на историјски тренутак и старост данашње Европе? Може ли се још тај процес да изврши?

Каже се, и са извесних страна стално сугерише, да данас већ национализам излази из моде, да је век национализма у главном већ прошао и да је близу „слом преживелог национализма“. Данас искрсавају на први план питања социјална. Насупрот национализму осовио се социјализам, у свим бојама и нијансама. Национализам, то значи ни више ни мање него „капитализам“, „буржујство“, „економски либерализам“, „џунглу егоизма и индивидуализма“, рат, реакцију и империјализам. У најблажем случају, за социјалистичке радикалне идеологе национализам је празна преживела „романтика“, „идеализам“ и т. д. Дакле се „не исплаћује“ више грађење још неких нових националних син-

теза. Тако тврде социјалисти екстремисти. А црв скепсе увукао се и у многе национално оријентисане духове.

Томе питању треба данас у нашој земљи отворено заљедати у очи. Ради се ни о чем мањем већ о самом основном социолошком питању југословенске синтезе. Имајући у виду данашње европско и светско стање, ми треба да уочимо оно што је специфично наше у целом склопу тих питања.

Прво је: наша данашња социјална структура и културни степен. Друго, национализам у својој суштини и у свом односу према класно-борбеном екстремном социјализму. На тој равнини решава се наше судбоносно питање.

Наш народ, у поређењу са Западом, социјално је малне хомоген. Преко 80% сељаштва, остало грађанин, чиновник и радник. Културно, ми се налазимо на прелазу из патријархалног у модерно-урбанистички и техничко-индустријски стадиј. Наш најдубљи и најшири социјални проблем је дизање наше најмногобројније сталешке масе т. ј. сељаштва на виши културни и опште-животни ниво. Свака класна борба у смислу великих индустријских средина у нас може само да буде покушај вештачког импорта. То наше социјално јединство даје најјачу унутрашњу органску структуру нашег националног јединства.

Друга је компонента целог питања, која из светске констелације задире у нашу земљу: општи однос национализма и социјализма у данашњој Европи и осталом свету.

Ту треба — са једне више погледне тачке — пре свега констатовати ово: и национализам и социјализам, напореда, прастара су два облика социјалног агрегирања на једној страни, а социјалног дељења и борбе на другој страни. И Грци и Рим-

љани духовно и државно-социјално делили су се од варвара, а опет, сами међу се делили су се у класе и водили неколико тешких класно-социјалних борби (демократи-аристократи у Атини, борба патриција и плебејаца, браћа Граси и устанци робова у Риму). Тако одонда до данас, у свима историјским епохама и културним типовима. Савремено стање претставља само нове облике, нова разграничавања националних група по језику, култури и традицији; упоредо и нова пребацивања социјалних слојева у самим тим националним групама. У схематичке црте ухваћено, могли бисмо се изразити и овако: човечанство се одувек делило вертикалним и хоризонталним преградама; вертикалним утолико што су се делиле нације од нација, хоризонталним што се кроз све те нације у слојевима провлачиле линије социјалног диференцирања те, према томе, и социјалне сарадње или социјалне борбе. Процеси интегрирања и борбе одигравали су се у оба смера. Дакле: државе и нације, као целине једне поред других, састављене из социјалних класа као слојева у својој унутрашњој структури. Према томе који је смер интеграције и борбе јаче избијао, смер екстензивни национални и државни, или смер интензивни и социјални, добивале су поједине историјске епохе своја обележја. Али, што је најглавније: ниједан од ова два смера није потпуно замро у своме континуитету, а чини се да неће ни у скорој будућности. Највиднији доказ сталног сортирања у обе координате: екстремно социјалистички СССР ствара национално омеђење ћелије н. пр. украјинску, татарску, киргиску, савезну совјетску републику. А читава унија у основици је — руска.

Историјска ритмичка линија нашег југословенског развића данас је у највишем напону национална. Државно-национална синтеза, по нашем у-

нутрашњем стању и по светској констелацији, долази у нашој епохи на први план.

Социјално у главном хомогени, али државно и национално раздробљени и заробљени, ми смо идејом националне и државне синтезе приступили решавању свог виталног проблема, напосто спасавању свог животног и историјског континуитета. Та интеграција данас је наш први животни интерес. Социјални моменат тиме није елиминисан, као што никад у историји није био елиминисан. У тој интеграцији, националној, југословенској, наш је највећи замах. Ту је тежиште нашег живота, ту је и пресециште свих наших досадашњих историјско-развојних линија са проблемима европске и наше данашњице. Социјална питања могу се само у том чврстом оквиру решавати. Да се национални и социјални моменат никако не искључују најбољи је пример Масарик и Чехословачка. Масарик, социјалиста, нашао је да треба стварати јаку националну чехословачку државу. Други, старији и крупнији пример: историјска појава британске империје. У форми монархије, на бази енглеског национализма и енглеске културе Велика Британија је, у једном те истом чврстом државном оквиру, пролазила и прошла све могуће и најразније социјалне интеграције, диференцијације, борбе и револуције. Проживела је у истој форми и потресе француске револуције, социјално-структурно она се измењила и још се данас мења, али свог основног државног националног континуитета није изгубила.

Тако дуго док има напетости између националних и државних целина, — дакле у вертикалним преградама, према пређашњој схеми — тенденција за национално-државном синтезом постајаше све јачом. А данас готово цела Европа стоји у знаку тих „вертикала”. Ту недавно констатовао је један

светски капацитет у економским питањима, да је национализам данас елементарно дубља сила, а економски интерес само „ratio“ и постулат. Томе стању ми можемо само да се прилагодимо; насилно ми га изменити не можемо. За велике хумане циљеве будуће човечанске заједнице ми пре свега треба да останемо живи, да постанемо јаки.

Двострук је процес, дакле, који условљава, тражи и омогућује — још и данас, — стварање нове потпуно синтетизоване нације југословенске.

Историјски, у даљој или јачој линији, идеја нашег националног стапања стара је и спонтана, органична идеја. У држави нашој она је дошла и до свог остварења. То је био један смер процеса: идејом, нацијом ка држави. Сада смо ступили и у стадиј другог смера: од остварене државе ка нацији. Историјско-социолошки оба су смера тврдо проверена. Оба се смера удопуњавају. Ми виде-смо у прошлости и код других народа да нација води ка држави, али и да држава води ка јединственој нацији. У нас се извршило оно прво, а сад је на реду да се изврши и оно друго. Ту је нерв наше југословенске садашњице. Процес има да се овим новим смером, држава—нација, по свим природним законима социологије и историје до краја изврши. Један процес појачава се другим у свом последњем дејству. Недовршени факат једне нације створио је државу Југославију. Довршен факат државе има сада да донесе, својом регресивном снагом, и довршен факат једне нације. Процес напоредан, двострук, дакле и убрзан. Све негативне силе које би хтеле да разбију и разрију ту хомогенисану садржину национално-државне целине за-кочене су животним императивом тога интегрисања и страховитим спољашњим притиском туђих још увек непријатељских сила око нас.

Стварање југословенске нације није дакле само могућно у оквиру данашње Европе, већ је то и нуждан природан процес. Не смета што се племенско-атавистичка и конзервативна осећања појединаца још и данас тврдокорно и свесно одупиру том процесу. Он се већ извршава, поред свег јаловог демонизма негативних сила. Јер сви такви историјски процеси нужно су пропраћени борбом и ломљењем кочница.

И тако, кад погледамо данас око себе, не само по целој Европи, већ и тамо према Кини и Америци, ми можемо мирно да кажемо својој радној и борбеној савести: Не, нисмо још окаснили! Никад досада у историји није нам се пружио повољнији моменат, са свима условима, да постанемо пред целим светом, за човечанство, једна јединица, једна етничка, културна и државно-политичка личност, једна нација југословенска.

НАША ИСТОРИЈА И »ЖИВОТ ВЕЧНИ«

Како да објаснимо јединствену појаву да готово цела стара средњовековна историја Србије живи још данас у директној традицији народа? Откуд тај мистериозни „живот вечни“ старе немањихке Србије у сећању народном? Тај „историјски дух“ нашег народа толико је карактеристична и изолована појава међу осталим народима, да још данас стоји пред нама као загонетка, још увек необјашњена историјски и психолошки.

Немања, св. Сава, Стефан Првовенчани, Стефан Дечански, цар Душан, „нејаки Урош“, цар Лазар, краљ Вукашин, „Краљевић Марко“, „Бугађ Смедеревац“, „Високи Стеван“ (Деспот Стефан Лазаревић) и толики други — чак и са нарочитим интимно традиционалним именима и насловима — све су то лица која духовно и данас живе у непосредном сећању народном, без икаква посредовања школе и историографије. Они су још толико у народној души присутни, као да се тек јучер, — а не пред толико столећа! — преста-више на други свет, као да су ту недавно, пред живим сведоцима по тој земљи ходали, радили и борили се: толико је још свеж духовни однос према њима. Није ту по среди само традиционална епска поезија већ и остала традиција. То метафизичко, изнадвременско присуство, које брише столећа, посебан је феномен и проблем народне психе. Није ту потребно дозивати у помоћ стари мистично-романтични појам о „генију народа“, „историјској меморији“ и „дубини народне душе“.

И биолошко-историјски гледано, као *реалан етно-психички појав*, овај култ изгледа једнако заго-нетан.

Ради ли се ту о неком нарочитом „историјском органу” народне традиционалне меморије, или о неком оријенталном симболском култу предака? Јесу ли то живе песничке слике, херојски симболи или светитељи?

Нема сумње, ту се испољава неки орган за *изнадвременску спиритуалност*, за апсолутност духа и највише вредности тога духа. Негдашња жива историјска лица, давно са својим временом и својим делима изумрла, издигнута су у неку духовну вечност и *трајно духовно присуство*. Жива лица постадоше изнадисторијски симболи *sub specie aeterni*.

Што је могло да даде географски и етнички малој Србији тај симболички и изнадисторијски потез? Има ту једна средишња тачка, историјска прекретница, која је бацила једно нарочито светло на целу ранију и каснију историју, а то је катастрофа Србије на Косову 1389. Косовски култ, култ погибије и пораза, чудан и непотпун за обично схватање, постаје средиштем и носиоцем историјске симболике. Тај култ постаје народним религиозним култом, почиње да врши животну функцију религије и постаје моралном кичмом народног виталитета. Сва лица, предковска, косовска и изакосовска ступају на заједничку сцену симболскога Косова. Историјско, временско пада, а идејно, спиритуално побеђује. *Сва косовска ефика у ствари је симболично-историска драматизација*. У њој је сажета сва наша историјска судбина на овој тачци глобуса.

Али пре но што ћемо да уочимо саму идеју око које се усредсредила и завитлала цела исто-

ријска трагедија, треба да том питању дамо јачи рељеф још једном рефлексијом.

Сва та симболски драматизована лица махом су историјска или полуисторијска лица средње-вековне Србије! Где је Босна са својом трагедијом? Где су њени банови, велможе и краљеви? Где је у сећању народном горди Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић, силни краљ Твртко, лукави Дабриша и напослетку тужни Стефан Томашевић? О њима ћуте гусле јаворове. „За Кулина бана и добријех дана“, то је можда једино мутно сећање на стару историју босанску. Још која песма и прича о „ерцегу Шћепану“, — и ништа. Куд им је спомен изгинуо, поред све силе и сјаја, и поред толиких витешких борби и крвавих трагедија? Босански и херцеговачки гуслар и данас пева о цару Лазару и Вуку Бранковићу, о Урошу и Мрњавчевићима. За Котроманиће он као да и не зна. Први ујединитељ Југословена Твртко, „краљ Србљем, Босне и Приморју“, остао је само на пергамени; жива га нема у души народној, ни колико „нејаког Уроша“. Како да тај појав разумемо?

Пре свега, овај „живот вечни“ толиких хероја средње-вековне, православне, са Византијом духовно-културно повезане Србије, мора да има неку извесну везу са духом оријенталног хришћанства. Владари, у духу те културе, виша су посвећена бића. На бледим издераним фрескама старих задужбина, цркава и манастира српских владара још данас се виде светитељски ореоли око њихових глава. О животу њином пишу се „Житија“, као н. пр. оно Константина филозофа о деспоту Стефану Лазаревићу. Тело се њино претвара у мошти, а гроб њихов постаје свето место које народ посећује кроз столећа да разблажи душу и излечи тело. Безбројне задужбине остадоше у народној песми, и оне којима варварство османлиј-

ско и бес арнаутски не оставише ни камена на камену. Али испунила се она „од камена ником ни камена“, јер велики број тих цркви и манастира и данас се кочи по долинама средње и јужне Србије.

Енглези, Немци, Французи, Руси и Чеси издавају данас о тим споменицима издања са богатим илустрацијама онако као о делима Ђота (Giotto), Леонарда или Микеланђела. У забаченој Раши, у долинама Мораве и Вардара, у сразмерно малој средини, ситној и сиромашној према позлаћеној Византији и челичној Германији онога доба — ту је остао ипак траг и потез неке величине. Остао је неизгладив траг једне идеје која је испуњавала то горштачко језгро нашег народа и из сиве анонимности чобанског планинског вегетирања унела његово име у ступце светске историје.

Та идеја била је *културна* идеја, у оно доба могућа само у форми хришћанско-религиозној. Поред престареле и поткопане Византије, од Татара заробљене Русије и раскомадане Бугарске, српска је држава у четрнаестом столећу понела барјак источно-хришћанске културе. Душаново свето римско царство српске народности — да овде тако назовемо тај балкански аналогон западњачког католичког „Светог римског царства немачке народности“ — само је кулминација и највиднији израз тога духовно-историјског процеса, иако сам народ у ширим слојевима није могао да се уживи и у идеју „империје“. Сама идеја „царства“ у Стефана Душана била је идеја византијска, римска, идеја хришћанске „Романије“, како су тада називали Византију, а носилац те идеје постаје владалац српске државе. *Српство, са својим владачким, феудалним и црквеним претставницима осетило се чуваром и браниоцем хришћанској Истока и то је средњовековној Србији, њеном државном*

експанзивном стремљењу и њеним борбама надахнуло онај поглед величине, иако је географски и етнички основ био сразмерно мален. Као претставница целог источног хришћанства сударила се Србија са турством, носиоцем ислама. Србија је била једина држава на Балкану која је дала озбиљног отпора османлијској инвазији. Пад Србије значио је уједно и пад Византије и целог хришћанског Балкана.

Религиозност Немањића упадљив је и интересантан појав у српској историји. Сви наши историчари ту су појаву истакли. Сами Немањићи, без обзира на природну средњовековну везу круњених владара са црквом, завредили су већ по том засебно поглавље међу толиким проблемима југословенске историје.

Има ту у дну нешто стално и заједничко: Сви ти владоци испуњени су више мање свешћу да су у служби једне религиозно-културне идеје. Не смета што су неки од њих, као политичари и актери свога времена, радили и са нехришћанима против хришћана, тако и Високи Стеван (деспот Стефан Лазаревић), који је у страшној битци код Никопоља (г. 1396.) помогао као веран вазал султану Бајазиту да смрви уједињену западно-хришћанску војску. Било је доста и тамних страна у фамилијарним приликама и династичкој политици Немањића.

Историјска трагедија српска, у оквиру религиозне идеје, морала је у себи имати и тога црног, негативног, кукавно-човечјег. Као што у Христовој трагедији има и слабић Петар и издајник Јуда, тако и у косовској трагедији, када се Лазар „небеском приволео царству” мора да се појави мрачни лик Јуде, издајник у лику Вука Бранковића, да би се извршила херојска жртва и трагедија.

Сад нам постаје јасно, откуда толика живост и драматичност лица старе српске историјске трагедије. То су били актери, иако нису сви „светитељи”. То су јунаци драме, борбе за идеју. А та идеја, хришћанска идеја, давала је дух борбе и постаменат херојства. Ради те идеје је „пропануло царство”. По њој кнез Лазар постаје мучеником и светитељем; у исто време и трагичном личношћу.

Драматичност, то је динамика, акција. Видовданско хришћанство није пасивна, контемплативна мистика руског хришћанства. Бог Саваот, Христос Пантократор, Свети Ђурађ и арханђел Михаило, то су симболи српског динамичког хришћанства.

Сушта је то супротност Толстојевој хиперхришћанској науци „Не опири се злу”! Јер идеја сама у себи носи клицу акције и динамике, борбе и отпора. И отуда *драматска* црта косовске епопеје: историјска лица постају симболична и легендарна, надахнута дашком вечности. А поезија, епска јуначка песма, то је форма у којој идеја динамички оживљује, форма проста и монументална, амалгам религиозног, етског и уметничког момента у свом органском праоблику.

Немојмо никако замењивати дух косовског епског циклуса са циклусом Краљевића Марка и хајдучких песама. Падом за идеју оживљава унутарњи отпор, снага патње и хришћански дух добија свој прави садржај, постаје чист и слободан. Борбу и пад треба превладати, да би потом оживео унутарњи душевни хришћански отпор. То је оно *најдубље испуњење идеје. То је прави смисао и етика Видовдана — а не освета*. Освета је хајдучка, арнаутска етика; у народној песми етика Краљевића Марка, ускочког и хајдучког циклуса. Арнаутско хвалисање о разбојничком походу једног племена против другог, о мучком убиству па-

ше скадарског нема ништа заједничко са типом косовских легенди. Арнаутин је убијао катшто да одбрани „част” своје кубуре, да изврши неку крвну освету, а катшто и само зато да убија ради убијања. Песме о томе личе на ловачко хвалисање. Та дивљачка поезија нема никаква посла са духом Видовдана. Фолклор и декор може да буде сличан, али је морал и психа друга. Онде један читав религиозно-етички свет, једна велика идеја, овде пусто хајдучко гиздање. *Херојства без идеје нема.*

И вековно ћутање о босанској историји постаје нам сад јасно. Оно вечито мењање религије, из политичких и економских мотива, сад католицизам, сад патаренство, и најзад примање ислама ради феудалних привилегија и дефинитивног ослобођења од римске и угарске агресивности — све то није могло да даде чврсте идејне окоснице босанској средњовековној историји. Босански владари и босанска властела бежали су од жртве и последње идејне дилеме: они се не хтедоше „небескоме приволети царству”. И зато босанство, све поред своје дуге државности, није постало национализмом. Зато босански сељак и данас пева о цару Лазару а не о босанским краљевима и велможама. Није било идеје, вере, дакле ни херојства. „Шаптом Босна погину”!

Народна песма и живот вечни њених хероја, то је прави суд нашој историји! Суд у суштини дубљи и тачнији од суда многих и многих тешких историографских стручњака.

»ЕПСКИ ЧОВЕК«

или

ЈЕСМО ЛИ МИ АНАХРОНИЗАМ У ЕВРОПИ?

1. КО ЈЕ ЕПСКИ ЧОВЕК?

Онај кошчати, суви, високи, сунцем опалени човек, слабо храњен и негован, често упалих и светлуцавих очију, мрка и лукава погледа, аналфабет и варварин, што меканим опанком гази по тврдом камену Босне и Херцеговине, Црне Горе, Далмације, Лике и југозападне Србије — то је тај наш последњи „епски човек“ Европе. Тип савршено туђ у данашњој Европи технизованог човека, духовни савременик Хомеровог херојског доба. Када га омами ракија, а дим чађаве механе обавије, уз танку струну гусала јаворових, у транс његова мозга звекећу још данас токе и „панцијери“, треште копља и штитови, грувају танки цефердари. Витешка, епска лепота за њега је још увек једина и највећа лепота. Он задршће пред визијом добра коња и накићена јунака. Нико не изрече те болне страсти епскога хероја као оно рањени Секула свом ујаку Сибињанин-Јанку:

Не могу ти ране пребољети,
Већ кад мени судњи данак дође,
Укопај ме на друму широку,
Да с' наслушам трупка од коњица
И јаука од добри јунака!

Питајте којега од оних безбројних модерно-шаблонизованих младића који стоје по угловима

наших тобожњих велеградова и чезнутљиво буље у точкове аутомобила, питајте њих — иако овим истим језиком говоре! — могу ли и једну минуту само осетити бол ове лепоте, ову слику за којом прави епик сав задрхти. И мртав хтео би да слуша трупак коњица и јаук јунака! Ту је читав епски човек, са свом страсти, са свим болом и свом специфичном носталгијом свог душевног света.

2. КАКО ГА ЈЕ ИСТОРИЈА СТВОРИЛА?

Откуд је изникнуо тај епски тип под Ловћеном, Динаром, Дурмитором и Златибором? Откуда му се бележи историјски траг?

Стари Словени, они први о којима је нешто записано, били су раса да је друге сличне можда у свету нема: доброћудни и нератоборни, уклештени између дивљих и освајачких туранских народа са истока и германских са запада, материјал за подјармљивање и господовање страних освајача, ловиште робова и мост за пролажење и гажење. Тужне, непрегледне, ретко пошумљене мочваре биле су њина прадомовина. Ту су се као шумске звери завлачили и сакривали, измицали сваком страном притиску и избегавали сударе са другим народима.

Тужнијег живота тешко је замислити — каже један од новијих истраживача словенске давнине Ј. Пајскер (Peisker). Кад човек прочита Пајскеров опис тога живота, написан по савременим изворима, подилази га црвенило стида — тешко је казати да ли због тих самих Словена који су све то од других подносили или због тих разних њиних, већином монголских господара, који су све то са њима радили и до неме их живине унижавали. Је ли та првобитна, од толиких савременика

засведочена мирољубивост била тупа пасивност, дакле инфериорност, или је била можда нека душевна супериорност над грозном дивљином угњетача? Док су други тадашњи народи, поготово номадски освајачи, показивали управо животињски, борбени виталитет, код Словена се истиче повученост и пасивност пред свачијом силом, у свеопштем надирању и гужви велике сеобе народа. До дана данашњег многе су границе Словена повучене онако како их је туђа сила гурала пред собом.

Па ипак, под тим ужасним притиском морао је кроз неколико столећа и тај раштркани словенски сој да постане „зоон политикон“. Тргао се и у њему борбени човек; иако касно, организаторно-социјални и етатистички инстинкти морали су се у њему јавити. Од прве Самове државе, настале под несносним аварским, касније и франачким притиском, заредаше прве словенске државе, испрва под туђим (германским или туранским) вођством, а касније и под својим домаћим владоцима. Ту почиње историја Словена у правом смислу речи. Као сви други народи, као и њихови ранији господари, Словени улазе наоружани у историју. Јужни Словени долазе тако до Јадрана и оснивају своје државе под разним именима.

Нема сумње да се у карактеру нарочито Јужних Словена већ у то прво доба десила извесна трансформација: они ту више нису туђе ловиште робова. Они се боце са Византијом, легитимном господарицом те нове територије, опиру се оштро франачком надирању са запада, хватају се у коштац са Бугарима, Маџарима, са Венецијом. Јавио се и *Slavorum pessimus дух* како се у извору назива један од оних далматинско-хрватских кнезова које је Венеција морала данком митити да би могла пловити по јадранском мору. Пред озлогла-

шеним Неретљанима, опасним гусарима стрепили су сви суседи као и пред норманским Вајкинзима. Свршено је било са „голубињом ћуди” млохавих мочварних прадедова. Како се та промена деси-ла — и како се је даље појачавала?

3. ФИЗИЧКА И ПСИХИЧКА ТРАНСФОРМАЦИЈА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Изгледа, у првом реду, да се је крв променила. Пре свега је утицала стара илирска етничка подлога. Уз то је касније безброј страних завојевача и господара донео приличан убризак новог елемента. Антрополошки, та је трансформација данас документарно утврђена.

Нордијски, плави, дуголобањски тип мешавином других раса у току средњег века све се више преображавао у засебни динарски медитерански, т. ј. управо у данашњи југословенски (брахикефални) тип. Настала је једна нова раса — али с њом и нова психа. У средњем веку већ нас називају у једном извору *gens ferox ac bellicosa*, „дивљи ратоборни народ”, као да је реч о Готима или Авари-ма. Тамно пигментисани, кратколобањски тип превлађује све више од краја средњег века. Јужни Словени излазе као нова расна и психичка творевина; засебна и нова етничка јединица. Уз словенске црте избиле су и несловенске да изграде један нови амалгам у којему је тешко препознати првобитне састојке. Тај нови тип кулминује у државним творевинама средњевијековне Босне и нарочито немањихке Србије. Државотворни, и када је требало, ратнички дух немањихке Србије упада толико у очи, да се данас, после тачнијих расних и социолошких анализа словенских државних творевина, бар по аналогiji извесних других слу-

чајева у словенској историји, може поставити питање: јесу ли Немањини са својом властелом били и по крви Срби—Словени? Државничка енергија самог Немање, његова војничка, дипломатска и организаторна активност изгледа готово несловенска.

По Балкану ширили су се преко слојева старог илирског и трачког, деломично романизованог становништва, Келти, Германи и многи други завојевачи. Нарочито илирска компонента изгледа да је утицала на трансформацију карактера југословенског. Не заборавимо да је на илирски пањ накалемљена југословенска младица и да неће бити без сваког смисла и основа што су нас многи кроз векове називали „Илирима”. Карактерни дух једне земље наставља се кадгод и преко разних раса, а на истом тлу, н. пр. „келтски дух и карактер” који се и данас приписује Французима. После, у нашу крв ушло је нешто и романског, па и грчког елемента. Немачки антрополози н. пр. Волтман, Гинтер (Woltmann, Günther) и др. тврде да ни од монголске примесе нисмо прости. Историја може ту претпоставку само да потврди, као што је јасно и то да је турском окупацијом започео прилив и разних других оријенталних раса.

У средњем веку све је већ било добро пошло, и већ је изгледало да ће Југословени са западне половине балканског полуострва завладати целим Балканом и преузети историјску улогу дотрајале Византије. Интеграционе силе почеле су после тешких прелазних трзања и цепкања све више превлађивати. Цар Стефан Душан колегијално дописује са царем Карлом IV о заједничкој одбрани Европе од Турака; Србија броји као важан члан међу европским државама, уређена законима и добро ограђена копљима оклопника. Али у том моменту, изненадном смрћу Душановом, у историјској

минути часовите реакције и клонулости, надиру азијске ордије да пресеку историјску нит и избришу Југословене за неколико столећа као државни народ са лица Европе.

А та Европа ишла је даље. Обновила се ренесансом и започела своју нову епоху која се и данас наставља. Ми смо посвема утонули и изгубили се са видика.

4. ГДЕ СМО ОСТАЛИ МИ?

Под железном капом османлијском остали смо изоловани, али у главном читави. Социјална структура, свакодневни живот заостао је у старим средњевековним облицима, штавише, враћао се натраг у још старије патријархалне облике.

Варварство господара погодовало је атавистичким инстинктима масе. Племство је нестало или се исламизовало, културом поазијатило. Раја се анималним инстинктом прилагођавала и спасавала живу главу. Изгледа да је наш народ кроз неко време и с вољом прионуо уз Турке па их кадгод чак и помагао, нарочито после мохачке битке и пада Будима, како то убедљиво излаже културни историк Д. Ј. Поповић у својој расправи о постанку нашег народа (Срп. књиж. Гласник, 1926). О раду на некој вишој култури, о наставку немањифских почетака није било у тој епохи ни говора. Животна питања била су сведена на витални минимум, на пусто вегетирање. Била је то дуга ноћ културног сна, немирна и депресивна, са османлијском мором на грудима. Али сан је само сан, није смрт. Тако се и спавач почео да буди, а мора је малаксала у своме дављењу. Од кандидјског рата ускомешала се раја, да се више никако не умири. Хајдук и гуслар дижу се над површину сиве без-

бојне раје. Хватају се танке нити континуитета са негдашњом слободом и величином, култ косовске катастрофе постаје религијом васкрсења, а успоме-на на „Немањиће старе” потстрек за нови поче-так. Започиње страшна борба: бити или не бити. Из аморфне масе трулог османлијског царства јав-ља се лице једног готово заборављеног народа; то су били Срби почетком деветнаестог века. У исто време зашкрипала је осовина хабсбуршке ца-ревине по први пута на свом јужном, словенском истрајку. Али разрачунавање са Турском било је прво и најважније: ту је био кључ целе нове суд-бине народа.

5. НОВО СУОЧЕЊЕ С ЕВРОПОМ

Једно ново виђење после више од четири сто-лећа! Европа се изнова суочава с нама. У почет-ку нас није ни препознала: Када су избили први устанци Шумадинаца, па босанске раје, дизање Хр-вата и војвођанских Срба на Маџаре, Европа је била управо смешна са својим тоталним непозна-вањем тих племена и са курioзним замењивањем, дељењем или идентификовањем. Бугаре нису више разликовали од Срба, Србе од Арбанаса, а у исто су им време „Likaner, Zagorzen, Podrawzen, Po-sawzen, Morlacken, Herzegowiner“, били неки за-сбни „народи”.

У то доба духовна Европа открива у нама с удивљењем красан архајски цвет — какав се ни-где више није могао пронаћи — еп и епског чове-ка! Био је потпун и диван, као да је уз Хомерово кољено узрастао. Живи анахронизам — цели један епски народ, са песмама достојним Илијаде и Оди-сеје, Нибелунгенлида и Гудруна, али песмама које нису биле откривене на некој запрашеној жутој

пергамени, већ које сад живе, певају се и још увек расту — ту на прагу саме Европе. Лепшег открића нису могли немачки романтичари да доживе од овог открића југословенског епског човека. Зачуђена Европа, са Гете-ом на челу, пружила је руку том епском човеку, да га уведе у Европу, њему сада толико туђу и столећима одалечену. У сусрету Гете-а са нашим Вуком то је суочење дивно симболисано за сва времена.

6. СА КАКВИМ ЈЕ ЛИЦЕМ ИЗИШАО НАШ ЕПСКИ ЧОВЕК ПРЕД ЕВРОПУ?

Док су Романи и Германи прошли своје епско доба у раном средњем веку, Југословени излазе пред свет са најзрелијим и најсвежијим својим епским продуктима почетком деветнаестог века. Свакако, чудно закашњење у духовној утакмици народа. Али тадашња духовна, „бидермајерска“ Европа обрадовала се том чудном закашњенику. Посматрала га с интересом, а онда га почела и проучавати, па чак и преводити. Покушала се и духовно, песнички на њему регенерисати, слично као што је послератна Европа пошла још даље и дубље у архајске човечје слојеве, да се музички регенерише на црнцима. Али нашем епику није било до шале. Његова дуга, предуга херојска епоха никако још није била завршена. Он се лицем на XIX столеће помолио у свом епском руку, мрк и страшан, оборужан за последњи обрачун, да тражи свој дуг од векова. Јуначка песма била му је хлеб духовни свагдашњи. Не за освајачке подвиге, пљачкашке експедиције и туђу истрагу, како је певао хомерски рапсод. Радило се њему о голом животу и спасу човечјег поноса. И узео је на се лик хајдука: морао је да постане „романтичан“ и „инте-

ресантан". За једне је био херој, за друге разбојник. И свештеник његов заденуо је ханџар и леденице за појас, а питоми фратар разговара „разговор угодни“ са својим народом словинским — певајући му о дивном „одсицању турских глава". Гуслар, наш тадашњи песник, глумац, говорник, историк, архивар, репортер, бард и пропагандиста, све у једном лицу — чувао је старе песме и певао увек нове, све кривије. Ако је певао „и од невоље му је". И тако се епика продужила — до у XX столеће. Последње песме певају о тамници у Араду, о Потпореку, цару Виљему, о Албанији, Крфу и како „Земља наша сад је царевина". Најновије песме (1935) опевавају већ и погнбију Краља Александра у Марсеју. Још дише та епика и још увек реагира, изолована данас само на неке извесне крајеве Југославије.

Истина, то је већ дегенерисана, рудиментарна епика, без своје некадашње функције, али она још увек има своју публику, и дан данашњи. Треба само завирити у босанске касабе и касабнице: где нема жива гуслара, добра је и грамофонска плоча са десетерцима.

7. ДАКЛЕ, ИПАК АНАХРОНИЗАМ?

Пред углађену и напарфимисану Европе изишао је наш рапсод почетком деветнаестог века са грубим својим инструментом, гуслама јаворовим, које толико потсећају на неки бедуинско-арапски музички инструменат. Хајдук и гуслар, изгледа азијатског; песма старинска, средњевековна — готов анахронизам у модерној Европи.

После удивљења литерарних и научничких гурмана домала се зачуше и другачији гласови оне друге, реалније Европе.

Примитивност, некултурност, то су били први наслови којима нас украсише. За многе политичаре и државнике били смо: балкански хајдуци, „Wetterwinkel“ Европе, подивљала и неваљала политичка дечурлија на крајњем југоистоку европском. „Не вреде ни костију једног јединог пруског гренадира“ изјављује Бизмарк, и т. д., и т. д., све до пароле коју је неко избацио после светског рата о „балканизацији Европе“. Јер ми смо „запалили Европу“, која је одувек тако мирољубиво цвркултала...

За своју горку историјску судбину Југословени не мисле да се још и правдају било пред ким, а најмање пред мајчицом Евроном. У пар махова имали су прилике и они тамо даље на западу и северу, све до Беча, да омиришу турски барут и да „изједу турску сабљу“ како то воли да каже и данас наш босански „Турчин“.

Па ипак, никада та Европа није показивала да осећа трагедију Балкана, ни онда када је правила „Свете алијансе“, када је давала „велике европске државнике“ и прокламовала цивилизаторски европски „хуманитет“. Горе „историјске маћехе“ не стече још ни један народ у светској историји. Балканци су тој Европи остали само непоћудни варвари, иако је баш тај словенски Балкан извршио и за њу један грозан и мученички задатак: да својим телом стане као брана Европе према разорном монголизму. Турска сила иживела се на Балкану, на живом месу словенском, као нигде другде, и ту је 1912 била и сатрвена као империјалистичка сила на европском копну.

И тако смо морали да провиримо у поносно, препородно XIX столеће са анахронистичким лицем културног закашњеника. И за чудо дивно, упиташе нас ипак: А где сте били досада?! Ту смо, и стићићемо вас! — одговарамо ми.

3. РЕЛАТИВНОСТ СВИХ АНАХРОНИЗАМА

Често се о нама на Западу говори са висока као о „младом, новом народу”. Ако европско цивилизовање значи и старење, онда пристајемо: Јест, ми смо млад народ.

Друга је опет ствар што ти исти који нас тако називају, не знају савршено ништа о нашој прошлости. Мало ко у Европи, осим стручних људи, зна нешто о томе, да смо ми давно пре наше пропасти у турској поплави имали своје средње-вековне државе на истом културном степену са тадашњом просечном Европом. Многи и многи аустријски чиновник, „доносилац културе” (како су се сами радо називали) проживео је свој службени век у Босни, а да није никад дознао ни потрудио се да дозна, како је тај презрени „dummer Bosniak” већ пре пет стотина година имао своју државу, своје банове и краљеве и свог слободног прадеду који вечити сан снива у босанским планинама, под „мраморовима” и стећцима на којима се и данас може читати горди натпис „Овде лежим у својој баштини”.

Та епоха и затим четирвековна борба за слободу не може бити изгубљена. Она носи у себи једну дубоку потенцијалност. Та потенцијалност сажета је и одонда још једнако жива у спровој и архаистичкој форми епизма и епског духовног света. Језик у коме је наша историјска потенцијалност проговорила, облик те латентне историјске енергије Европи је стран и неразумљив. *Јест, форма је била анахронизам.* Али форма је само форма и по томе нешто секундарно. Њоме је изражена једна снага. Досадашња изражајна форма те снаге може се трансформисати, и ми смо ту трансформацију започели. Кад је спроведемо и дадемо својим духовним снагама савременије облике, Европа ће нас разумети. Облици живота и испољава-

ња духовно-културних снага различити су, али животна енергија само је једна. Читав тај наш епски анахронизам на крају је ипак релативан. Нема само једно време и један му ток, већ има више времена у разним токовима и свака га у својој унутрашњости осећа, проживљава. То вреди и за појединце и за читаве народе. Ми смо своје досуђено историјско време на свој начин провели и проосећали. Проживели смо мрачне и дуге стотине година и кад смо се опет нашли са осталом Европом да закорачимо уз њу истим темпом, ми смо били заостали. И сада нам ваља ритам и темпо живота преудешавати. Свакако, најтежи задатак при трансформисању епског човека у модерно-европског. Уместо ритмичке смене дугих кондензованих напора и дугих мртвила реакције, сада је потребан брз и ситан пулс, убрзана и стална ритмика напора. Епски човек, природно, Европи изгледа спор и културно непродуктиван.

Ако се осврнемо и погледамо како смо изгледали назад сто година ми ћемо се једва препознати и зато, што се тиче самог темпа напредовања, не треба да падамо у песимизам. Има тек мало више од 100 година откако се трансформација епско-херојске животне енергије започела. Треба да решавамо још увек нерешено тешко питање нове животне акомодације једнога целог народа. Још нема у нас праве свести о суштини и тешкоћи тога питања. Нама се сада ради о смени двеју епоха и то о акутном стадију тога процеса. И ту је завладала у нас једна опасна илузија: као да овај прелаз значи неки дефинитивни улазак у националну „луку спаса“, јер је улазак у европску цивилизацију. Али и цивилизација може да буде за нове народе још опаснија. Наш човек мора да и ту цивилизацију савлада, јер она би могла да га прогута још лакше и брже него ли икоја варварска сила. Осетио је то наш човек: и он се оружа цивили-

лизацијом, али не снобовски и имитаторски, као Јапанац што прима једну по раси и духу њему савршено страну цивилизацију, него осећањем старог крвног сродства и расном анамнезом: *да је он већ једном раван био свим тим одмаклим носиоцима културе.*

9. И ЕВРОПА ИМА СВОЈИХ АНАХРОНИЗАМА. — ЗАКЉУЧАК?

Релативност сваког временског мерила и сваког анахронизма у синхронистичким поређењима потврђује се на крају још једним моментом, а то су: анахронизми у срцу саме Европе! Јер и остала Европа, па и сама Америка, још увек их има, и то много заосталих, рудиментарних средњевековних, животних и културних облика, иако нема баш гуслара и шарених народних везова.

Што је друго него дубоко средњевековни анахронизам све оно што се ниже око имена „Lourdes“? Данас, у веку технике и модерне научне медицине, у срцу једне најкултурније земље? Што је друго него средњевековни — и још старији! — анахронизам све оно што се везује уз речи антропософија, теософија, окултизам, спиритизам итд.? У „најнапреднијој“ Америци верско секташтво и мрачњаштво толико је набујало да је један писац ту Америку недавно назвао „електрично расветљеним средњим веком“.

Празноверице и предрасуде бујају пред вратима поносне европске науке као никад раније. Образовани људи просто се приказују као људи раног средњег века, као савременици Дантеа и Томе Аквинца, иако својом спољашњошћу изгледају као људи двадесетог столећа.

Што је друго него средњи век оно вешање старинских перика и огртање старих плаштева у

Енглеској, да би се атавистичкој психи и укусу малога грађанина што више импоновало? Поред танка, радиа и тонфилма средњевековни мач и плашт и то на улици, јавно, са озбиљном тенденцијом импоновања, без смеха публике и без облигатног трчања деце за „маскама”. Наши Црногорци ни издалека нису тако старински костимирани. Кад би се парадно обучени енглески лорд и наш Црногорац под сјајним токама (остаји оклопа!) нашли на њујоршкој улици, били би оба једнако прописно уапшени од америчке полиције због сметања уличног поретка, а били би можда заједно и у исту ћелију стрпани. Ту би лепо могли да пруже руку један другом — средњевековна господа, са севера и југа Европе!

Па ипак, ко би могао устврдити да Енглези нису најцивилизованији, најмодернији и најтехнологичнији народ света? Они су имали свој нарочит историјски ток и задржали су и извесне своје анахронизме, и то не само церемонијалне, али то њиховом прогресу ништа не смета. Тако не смета ни нама, што још по гдекоји гуслар гуди испод Дурмитора или Романије и елегичним гласом у песми дозива сени Цара честитог и Милоша Обилића. И Јевреји плачу још данас под старим „зидом плача” Саламунова храма, па ипак су доспели да освоје светске берзе и новинарске редакције. Јест, има у нас подоста анахронизама, специфичних заосталих облика наше историје и нашег живота. Штетне и опасне анахронизме избрисаће сама неумитна селекција живота. Као рудименти и као спомен они могу и да остану, баш као и средњевековни мач и шешир енглеског лорда. Јер анахронизми јесу и остају релативни. Оно што остаје апсолутно, под старим и новим облицима, то је животна и културна снага. А ту је снагу и наша историја документовала.

ХУМОР, САТИРА И ИРОНИЈА У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Хумор и комика може се сматрати, да се изразимо у слици, „зачином живота“, и зато је надамне карактеристично, не само за људе појединце него и за читаве народе, расе и културне епохе, какав им је „okus“ и „чуло живота“, јер према томе ће бити и сам тај духовни зачин. Сваки народ има таквих шала и досетака које се уопште не могу преводити на друге језике. То значи да поред општег заједничког људског органа за комiku има и карактерних варијација, а то и јест оно што нас овде највише занима. Јер наше питање гласи: Какви смо ми Јужни Словени у комици, хумору, сатири и иронији? Има ли ту шта особено и само наше, и ако има, шта има?

Неки странац, у разговору о народима и карактерима, одједном ме изненадио оваком приметбом: „Откуд то да у Јужних Словена има толико ироничног духа? Нешто слично запазио сам и код Пољака“. Изгледа да је овај странац хтео казати да су Словени уопште уједљиви. У сваком случају, примедба нас нагони на размишљање. Странац нам је казао јасно бар то да имамо духа. Само, да ли је тај дух баш толико жучан? — Зар нема и у нас т. зв. „ведрога хумора“?

Да почнемо, дакле, са тим жељкованим „ведрим хумором“. Знамо да га има изобила у нордијских народа. У Енглеза је тај хумор помало сув, у Немаца кадгод и опор, али је карактерно

њихов. За нас постоји мишљење да немамо нарочитог органа за хумор.*) Многи наивно наводе чак и то као доказ, што се у нас ни један хумористички лист не може трајно одржати. У својој, старијег датума, академској расправи „О народном комусу” тврди Јанко Јурковић, — један од наших најбољих старијих хумориста, — да је наш „народ уопће озбиљан”. Међутим, овде се поставља важно питање: о каквом хумору и каквој комици има овде да се поведе реч? Шта је уопште хумор, а шта иронија и сатира у целокупном испољавању људског духа и карактера?

Најдубљи мислиоци разбијали су главу на питању шта је у суштини смех и смешно, од новијих нарочито Спенсер, Вунт, Хефдинг (Wundt, Höffding) и Бергсон. Ми не мислимо овде да се губимо у лавиринту њихових теорија, а још мање бисмо хтели да постављамо још једну нову теорију. За наш циљ биће доста ако на искуству, доживљају и поређењу уочимо: какво се *основно животно осећање и реагирање* огледа у разним врстама испољавања смешнога? Какав је психолошки тон и животно осећање у хумору, а какав у сатири и иронији? Да ту има дубоке разлике, то нам казује већ наше непосредно осећање у моменту када се сами испољавамо у животу хумористично, сатирично, иронично или саркастично.

Када се смејемо нечему ми осећамо неко олакшање и моментано ослобођење од озбиљне животне напетости. У погледу на ту биолошку збиљу биле би то неке „психолошке паузе”. Као да смо стали изнад оног објекта коме је смех намењен.

*) Значајно је да до сличног закључка у погледу Словенаца долази и Божићар Борко у својој студији „Словеначки хумор” („Правда”, божићни бр. 1936) „Словенац нема много осећања за хумор, орган за трагично јаче је развијен.”

Има у томе неки елеменат задовољства и угод-
ног самосвесног осећања супериорности. Неки пси-
холози тврде да је код тога битно што ми у осе-
ћању смешнога нагло прелазимо из става напетог
очекивања у неко, рецимо угодно „разочарење”,
јер наместо нечег важног и озбиљног избило је
нешто незнатно и ситно или нешто неочекивано
обрнуто. У тој *контрастици* била би најдубља и за-
једничка суштина свега што нам је смешно. До-
сетка, шала, хумор, сатира, иронија, алузија, то би
сад били само разни облици у којима испољавамо
свој доживљај о нечему смешном. Али и ова тео-
рија о смешном добива за нас тек онда неку вред-
ност када је применимо на живот, на функцију
смеха и смешности у целокупном органитету пси-
хе. Важно је да знамо: шта значе све те врсте ху-
мора и комике када их узмемо као облике *реаџи-*
рања наше психе на живот? Шта значе, даље, као
елеменат личности и целокупног животног осећа-
ња? Јер, смех има не само своју физиологију и
психологију, него и своју карактерологију, па и
више: своју етику и социологију. „Луд се по сме-
ху познаје” каже наша народна реч, а проширено
може се казати да се интелигенција, култура, цео
тип човека познаје по смеху. Смех је искра која
у тренутку осветљава целу унутрашњост човека.
Наивност, доброћудност, пакост, злоба, завидљив-
ност, жучност, проницљивост и тупост огледа се у
разним формама смеха и смешности. Смех може да
буде спонтан, па чак и механички-рефлексибан, али
може да буде и дубоко значајан, да кори, да ва-
спитава, да се руга, па и да мрви и обара у прах
онога коме је намењен. „Смех је десинфектор дру-
штва људскога” казао је један француски мисли-
лац. Има смеха који награђује и који кажњава,
који одобрава и који осуђује, који милује и који
штипа, који диже и који опасно унижава. У борби

нема ништа опасније него ако нас противник учини смешнима. Смех може да има у себи и потстрека, али и разорне снаге, према томе каква му је психичка жаока. Из њега може да избија и симпатија и отровна пакост. Али, орган за смешно може да буде и орган неког моментаног инстинктивног сазнања, израз оштрог и брзог опажачког дара, талента, да се и најситније карактерне црте брзо уоче и још брже оцене. Смехом се суди и осуђује, узима стајалиште у непосредном и несвесном реагирању на појаве и људе. Има празног манирског смеха, али има и кондензованог, значајног, који одаје јак и интензиван душевни живот. Што је неко стао озбиљније према животу, то је и његов смех значајнији и садржајнији — укратко, о смеху и смешном могла би се написати цела нарочита карактерологија, али и „теорија сазнања” која још до данас није написана. Не каже узалуд наш народ: „У свакој шали пола истине”.

Према психолошком типу и укусу, у истој ситуацији неко ће развијати топао хумор, а неко заједљиву сатиру или хладну иронију. Хумор има у себи неки тон симпатије, не обара него диже, особито ако је тако звани ведри, лагани хумор. Тешку или незгодну ситуацију приказати као лаку и угодну, са извесном духовитом анализом или антитезом, то је карактеристика позитивног супериорног хумора из кога отсева добра воља, снага, животна ведрина, укратко психа која „не прима на знање никакве неугодности и никакве трагике”. То је онај наш Марко из народне песме који на ударац топузином одговара: „Не буди ми по кожуку бува!” То улепшавање не баш угодне ситуације може да унесе у хумор и нешто кисело или сладогорко, у крајности чак и болно и саркастично. У том случају хумор је нека имунизација од бола. Када су заробљеног нумидског краља Југурту го-

лог спуштали у хладну тамницу мамертинску, довикнуо је својим мучитељима: „О људи Римљани, баш је хладна ова ваша купаона!” Ироничан је хумор хајдучког харамбаше који пред опасном ситуацијом овако „теши” своје другове: „Не бојте се, добра бити неће!” А каквим ли је сарказмом преливен болни и резигнирани хумор оне познате реченице из последњих ратова: „Умри Србине, да видиш своју славу!” — Овакве и сличне случајеве хумора зову Немци „Galgenhumor”, хумор под вешалима. Често се из хумора чује неки тон меланхолије.

Из комике, на бази антипатије, одвратности и горчине, развија се сатира и иронија, досетка и шала са оштрицом руга. Ту нема основног укуса ведрине, симпатије и доброћудности. Сатира има увек оштрице и управљена је на неки објект или неко лице. Из сатире и ироније може да избија племенити гнев и високо морална личност, која осуђује, или, како се то обично каже „шиба” и „лечи” неку друштвену појаву, али може да буде израз и пакосног ругања, просте мржње, зависти или злобе. У сваком случају анализа би пронашла једно зрнце или чак и грудву жучи. Из темеља је нешто друго када се један Гогољ сатирички руга својој Русији, а друго је када се дохвате два бесна, рецимо партијска противника те у пустој жучи развијају и сипају своју „духовитост”. Сатира је горка, а иронија љута. Сарказам делује као отровна киселина, док алузија може да боцне или пецне, према ситуацији, али и према осетљивости коже онога коме је намењена.

И сада искрсава питање: коју врсту овог офанзивног духа развија најрадије и најуспешније наш народ? Сугестија у самом питању овде се није могла избећи. Кажемо „офанзивног духа”, јер невин, слаткаст, ведар хумор, изгледа да није нарочити

домен нашег народног духа. Флегматички смех задовољства, обложен пивским салом, никако није његова карактеристика. Наш човек није тако брз да се насмеје свакој празној шали. То је по свој прилици имао на уму и цитирани Јанко Јурковић када је казао да је наш народ, опште узето, озбиљан. И у нашег је човека смех вентил и олакшање, искра из целе личности, али је тај смех ретко кад без извесне оштрице. Наш је народ изразито подругљив, више наклоњен иронији, сатири и сарказму него ведром хумору. Мало ћете наћи народа у којима би био тако одомаћен народни обичај надевања пакосно-подругљивих имена, оних познатих надимака који замењују кадгод и право име, нарочито људима истакнутијима у јавности. Из тога ругања избија каткад и тенденција да се исправи појединац, да се освести и дозове памети. Али има ту и осветљивог, пакосног и завидног ругања. Један сплитски књижевник овако је описао своје суграђане: Кад би неко у Сплит дошао и ћопав и гурав, верујте да би отишао здрав и читав; од пустог ругања и потсмевања и леђа и ноге би му се исправиле! Снага и жилавост многих наших т. зв. јавних радника, а нарочито политичара, који су психички и морално и те како грбави, састоји стварно у томе што могу да развију једну нарочиту дозу отпорне неосетљивости и дебелокожности и што се просто не дају спљоштити од тежине тога руга који се са свих страна на њих сипа.

Наш фолклор хумора, досетке, шале, ругалице, доскочице, сатиричке приче и анегдоте бујан је и шарен. Нема те збирке наших народних прича и приповедака у којој се не би нашло и поглавље „Шаливе приче и анегдоте”. Има ту прибележене мудрости и етике, али ван тога остаје и доста неприбележене грубе порнографије, подив-

љалог еротизма, обесног ругања и „духовитости” сваке руке. Има ту вентила повређеног осећања правде, мржње против господара и угњетавача (нарочито у старије време против Турчина), али има и регионалних, локалних, племенских, конфесионалних и социјално-класних злоба и загрижљивости. Тај „једри” дух, — како га у нас многи национални романтици воле да назову, уистину је наш, и ту има много од онога „непреводивог”, како напред поменуемо. Тај дух похрањен је у разним нашим збиркама причаца, гатки, анегдота и пословица. Помињем од старијих збирке Вука Врчевића, а од новијих Мићуна Павићевића и Новице Шаулића. Врчевић каже у самом наслову једне своје збирке од 1883 год. „Народне, сатирично занимиве подругачице”. Ту се оцртава профил нашега Ере, оног довитљивог динарца који се гради луд, али уме да доскочи свему и свачему. Није случајно што се подручје тога најједријег нашег комичног и сатиричног фолклора готово тачно слаже са границама нашег старог а и доданашњег класичног епског подручја. Бистар је, борбен, доскочљив тај наш епски човек „по Црној Гори, Боки Которској а највише по Херцеговини” (како каже у поднаслову једне своје збирке Вук Врчевић), али је и лукав и жучан и опасан. Ко је добро упознао варнице тога духа са оног љутог крша, неће више понављати ону романтичну фразу о „простоти и доброћудности нашег патријархалца”. Није секао само његов ханџар, него још љуће и језик. Страх од тога језика правно је чуда невиђена и градио највеће јунаке. Плеће и плеће, братство и братство, комшија и комшија висили су ту један над другим и памтили руг и срамоту кроз векове. Тешко ономе кога пламени језик дохвати. „Злопамтило”, тај чисти продукат средине у којој траје вечита борба и такмичење, ру-

гање и хвалисање, непреводиза је реч и ја је бар досад аналогно ни у једном другом језику не нађох. Како је опасна, дуговечна и жилава племенска сатира црногорска, видимо н. пр. и из ове црногорске анегдоте, из балканског рата, а из збирке Мићуна Павићевића („Црногорци у причама и анегдотама” 1 књ. 1928 —): „Дошао кући из рата са Брегалнице један болестан војник. Чује то Драго Бошков па запита: Зашто се тај војник вратио из рата? — Болестан је, рекоше му, па га је ослободио доктор. — Е? А зар је та поган још жива, људи? — Ко, стрико Драго, зар доктор? — Е, чоче. — Па он је млад човек. — Није, богме, не! но врло стар. Има му више од 150 година. Тај исти доктор ослободио је из рата његовог ђеда, па оца, па сад ето и њега...”

Колики је био морални притисак и дезинфективна снага оваквих племенских црногорских „шала” видимо најбоље по томе што се дешавало и случајева да су цела братства листом изгинула само да се спере оваква једна сатирична инсинуација!

Али, док су слободни патријархалци (Црногорци), васпитавајући овако сатиром сами себе за јунаке, били кржави и отворено свирепи сами према себи, дотле је наш народ према туђину и јачем господару испољавао један сасвим други дух. Назваћу овде тај тип типом Давида Штрпца, из познате Кочићеве сатире „Јазавац пред судом”.

Штрбац, то је наша раја, сиротиња, властелински поданик, или, модернизовано, онај наш мали, аналфабетски човек који не воли да има посла са властима и боји се сваког кога не позна. То је онај наш сељак, свеједно да ли из босанске Крајине, или далматинске Загоре, или хрватске Подравине, који се гради невешт, који „не разуме” ни кад га упиташ како му је име, али ће очас

учинити смешним сваког, па и „капутлију”, и „уче-ног” човека, само ако га његова сељачка биологија натера да напрегне мозак и да се одбрани. Кочићев Штрбац у „неукости” својој назива босанску „земаљску” владу „земљаном” владом, а да се види како то није тек сцена и комедија, већ прави и живи босански сељак, потсећам на изборне сцене за време Аустрије, када је тај сељак био натериван да бира посланике за босански „сабор” и викао, градећи се пијан и невешт: „Живјели наши наравни запустници!” уместо „народни заступници”. Има анегдота, да је у Хрватској приликом агитације за изборе, једном врло одличном и ученом господину који је и на изборе дошао у цилиндру, приступио неки сељак и „наивно” га упитао: „А, је ли, господине, је л’ то у тебе горе све глава?!” Анегдота је старија, али се увек у новим облицима понавља и примењује.

А сада, навратимо мало и к Врчевићу, у седамдесете и осамдесете године прошлога века. Ту се наш народ још носи с Турцима, или се још врло живо сећа Турака, па да видимо какав му је тада хумор био. Како ли је реагирао на живот наш раја, онај исти који је једном на питање, шта све дају Ришћани Турцима, одговорио: „Све дајемо, само душу не”? Тачно, јер тај раја бранио се и духом и досетком од свога наметљивог господара, освећујући се оном истом техником поруге и сатире којом се редовно освећује слабији јачему. Оштрим оком запажа раја слабе стране јаког господара. Види смешно и ситно у његову крупном достојанству. Разоткрива његову неситу лакомост и хвата га, и опет као невешт, са најрањавије стране. Кад није могао да га сруши, он га је учинио смешним. Није он хтео да повреди, боже сачувај! Свагде ће он подметнути неког Давида Штрпца. Ето, н. пр. Врчевићева анег-

дота о кадији и сеоској будали. Дошао кадија у село и зове кнеза. Седи пред ханом и вуче димове из наргиле. Окупио се свет, и нека сеоска будала, па све гледају како клокоће вода када часни кадија повуче дим. Дође најзад и кнез, а кадија у разговору заборави за тренутак на своју наргилу. Кадно, јави се она будала, па ће лепо да замоли кадију: „Де, молим те, ефендија, загрокћи још мало, е ми је мило гледати!“ Кадија, и „грокће“! И то у моменту свог највећег достојанства, пред рајом. Али ко је крив, та то је изланула само једна будала! Или она анегдота како су Турчин и раја један другоме напијали и у подвали се надметали, док Турчин бесан не плане, али не може ништа, јер се раја као „поданички“ потпуно служи Турчиновим начином и лексиконом. Има у тим турско-ерским причицама кадгод и ведрије шале, али и ту са нешто прикривене оштрице. Тако н. пр. у причици како је Ера водио магарца, а неки Турчин, за шалу, скинуо неопацице магарцу улар и намакнуо себи на главу па пошао тако за Ером. Кад се Ера изненада окрену и виде зауларена Турчина, рећиће: „Да, чуда, куд се брже потурчи, куд ли чалму стече!“

Турској алапљивости и насилности нарочито воле Ера да се потсмева, али он је праведан и окреће оштрицу једнако и према својим драгима и милима, ако то заслужују, па не штеди при томе ни својих великодостојника. Ова црта свакако му служи на част. Зна он и „свеца“ да дохвати са његове најнесветије стране. Колико само има у нашег народа оштрог сарказма на лажно формалистично хришћанство, — ту као да из њега проговара стара богумилска душа. Оштра и бодљикава сатира на свештенике, калуђере и фратре као да је постала пасијом тога нашег патријархалца.

Нема те људске слабости у којој он неће ухватити баш оне који претендују да буду први и најбољи. Има ту и драстике, и простоте, коју су неки наши и страни сакупљачи у име науке прибележили и верно реч по реч репродуковали (н. пр. Фр. С. Краус).

Нема типа који не би био заступљен у нашој народној досетци, сатири и анегдоти. Има у тој комеди и нешто свељудско и вечно, има ту смеа над човеком у свим могућим ситуацијама и под свим могућим маскама, као и у светској сатиричној литератури, почевши од старих класичних народа па све до модерног „шлагера”.

Сав тај дух, — и оно наше и оно опште људско, — остао је на жалост депониран у фолклору, јер ни до данас не имадосмо свога Свифта или Гогоља. У галерији комичних типова из нашег фолклора наћиће се и муж и жена, и отац и кћерка, и вереник и вереница, и љубавник и преварени муж, и јунак и кукавица, и расипник и тврдица, и добра будала и несита лакомица, господар и слуга, и епископ и звонар, и мудрац и глупак, сви. Харпагон, Тартиф, Фалстаф, Тартарен Тарасконац као и римски *miles gloriosus* (војник хвалиша), и заљубљена „млада” и „зла жена” шетају једнако кроз југословенске приче и анегдоте као и кроз светску хумористичко-сатиричку књижевност. Објекат је као и у тој књижевности т. зв. „смешни карактер”, са правом сатиричком васпитном тенденцијом. Али има у нашег народа и т. зв. етимолошких и логичких досетака, па и ситуационе комике. Тако н. пр. са оним путником којег је ханџија требао да у зору пробуди, а он, онако још бунован, ставио на главу камилавку (неког свештеника који је у истој соби спавао), па опазивши се такав у огледалу, закључио да ханџија „није пробудио њега него попа” и, логично, легао на-

траг да спава. Али, такве досетке, као и већина шала о Насредин-хоџи нису нашег порекла, док су грађански еротички „вицеви“, који сем порнографског елемента немају ништа друго у себи, северни импорт, махом продукти из познате бечке кухиње.

Ипак, еротска анегдота, са сатиричком тенденцијом, не само да није страна нашем народном духу, него може да буде тако рафинована и психоаналитички фина да би се и сам Фројд њоме позабавио. Потсвесно и свесно, „нехотичне омашке“ (у Фројдовој терминологији *Fehlleistungen*), сексус и сексуални морал, све је ту комбиновано у једној нарочито сложеној и фино психолошки конструисаној механици сатиричке досетке, као н. пр. у овој причици о еротички помамној сељанци која се нехотично сама одала (такође из збирке Вука Врчевића): Пошла снаша у цркву и за време службе угледала неког фратра са лепим и белим вратом. Цело време службе зурила је заљубљено у врат тога фратра и дивила се, говорећи својим другарицама: „Да, лијепа ли врата у онога фратра! Виђи, лијепа ли, гојазна врата!“ И тако до краја службе. Кад се служба свршила, сељанка не могла него да сачека онога фратра пред црквом, па ће онако збуњена да га упита: „Оче, из којег си... врата?“ (шћадијаше рећи „Из којег си манастира?“, додаје сакупљач приче).

Против жене, а нарочито т. зв. „зле жене“, као да има неке нарочите пакости и подругљивости у југословенској анегдоти. Ту се сложише и Црногорци и кајкавски Хрвати и Шумадинци и Далматинци и Личани и Славонци. Док је Хрват сложио пословицу „Бабу је враг створио“ и „Свака баба од врага три дана старејша“ (при чему „баба“ значи уопште жена, у кајкавском дијалекту), Црногорац је сачинио и целу анегдоту о

томе како се бог једном у свом стваралачком послу забунио и на вражје тело насадио женску главу, а на женско тело вражју главу. Сличних анегдота може се, међутим, наћи готово у свих народа, цивилизованих и нецивилизованих.

Наше разне покрајине и регионални типови знатно се разликују и у томе како и на који начин воле да „поштакљају душу”. Има наших крајева у којима је свет склон шали, заједљивости, ругању, причицама и оговору, док у другим превлађује озбиљност или душевна пасивност. У славонском колу момци и девојке надмећу се у посочицама и хитро измишљају ругалице, кадгод врло довитљиве, оштре и папрене. У нас се поједини крајеви међусобно надругују и ту као да постоји нека стална међусобна утакмица: Шумадинац се руга Ери и Црногорцу, и обратно, Црногорац Бокељу и далматинском „лацману”, Херцеговац Босанцу, Босанац Личанину, Личанин Приморцу, кајкавац Хрват Словенцу и т.д., и т.д. Једном ми у Вараждину показаше на неком раскршћу лик Исусов са необично тужно обореном главом. И онда ми испричаше како народ објашњава жалосно лице тога кipa. Исус стално размишља: Боже мој, Боже мој, зашто ли си створио тог несретног „Крањца”!

Песнички дух нашег народа, брза фантазија и окретна реторика огледа се у вештом, хумористичком фабулирању. Онај који измишља шале мора да комбинује и песника и психолошког опажача. Интересантно је како наш народ воли сам себе карактерисати и како оштро уочава регионалне и племенске особине, разуме се с тим да се и одмах, брже боље, наруга. Има ту и супериорне аутоироније, досетке и шале на свој сопствени рачун, на свој сопствени карактер. Најбоља илустрација за ово била би анегдота „Зашто су Србљи најсиромашнији”.

„Кад су народи дијелили срећу овога свијета, скупе се сви на некакво велико поље, те се почну договарати који шта жели и најволи. Запита ондашњи цар од свијета Грке: „Шта ћете ви Грци“? — „Ми ћемо питомину и добру земљу.“ — „А шта ћете ви Руси“? — „Ми ћемо пространу земљу и планине.“ — „Шта ћете ви Латини“? — „Ми ћемо памет и цркве“. — „А шта ћете ви Инглези“? — „Ми ћемо море“. — „Шта ћете ви Вранцези“? — „Ми ћемо богаство у роду земаљском“. — „А ви Турци“? — „Ми ћемо поља, воде и коње“. — „А шта ћете ви Србљи“? — „Не можемо вам данас, браћо, одцевапити прије него се дома поразговоримо и договоримо“. — Те тако и данас стоји“.

Познато је да су најбоље шале о Ерама измислили сами Ере, а личке „вицеве“ створили и раширили сами Личани. Ти „лички вицеви“ свакако претстављају засебну варијанту, најсроднију еринском духу. У њима Личани и Кордунаши сликају сами себе, али само на један одређен начин. Бравуре у лукавству, па и у криминалу, нипошто се не сматрају срамотом; напротив. Али глупост не да себи подметнути ни Личанин ни Ера. Она анегдота, како је Личанин понео из Славоније лубеницу и убеђен да је то „кобиље јаје“ (како му рекоше Славонци) покушао да насади кобилу, а кобила копитом размрскала лубеницу и расула коштице из којих се Личанин понадао „пустој ждрибади“, свакако неће бити личког порекла. Али прича о рекорду лењости међу Црногорцима (из поменуте Павићевићеве збирке), како је надзорник посла обећао 5 долара за „најлењег“ Црногорца, а кад сви потрчаше, један лежећи само добацио „Донеси их овамо!“, и добио их, та прича биће већ црногорска.

У нашем *браћанском друштву* живи углавном исти дух као и у нашем народном фолклору, на-

рочито уколико је сељачког и народског порекла, и што је најчешће, са још сировим регионалним обележјима. Та наша друштвена класа релативно је малобројна и нова, и зато је у извесним нашим странама јак утицај грађанства страног порекла и страног ненародног духа. Сем тога Беч и Пешта импортирали су у ту нашу средину много сумњиве духовне робе. Наше позорнице преплављене су таквим продуктима, а да о филмовима и не говоримо. Све то нагло трансформише дух нашег друштва и зато је у том прелазном стадију тешко казати ма што одређено о духу и карактеру хумора и сатире у том нашем друштву. Остаје питање: Какав се дух у том погледу испољава у нашој уметној хумористичкој и сатиричкој књижевности? Јер и та је углавном потекла из наше грађанске класе.

Стерија Поповић, Стеван Сремац, Јанко Јурковић и Бранислав Нушић најбољи су наши хумористи и сатиричари, да не помињемо старијих. Има у њих везе са карактерним народним духом, а нарочито са регионалним типовима из којих су потекли. Али техника њиног хумора и нарочито сценског ефекта већ је интернационална, према форми и концепцији изражаја. Углавном се наши наслањају на руске узор. Стевана Сремца „Поп Ћира и поп Спира” јако нас потсећа на Гогољеву приповетку „Како су се завадили Иван Иванович и Иван Никифоровић”, а Нушићево „Сумњиво лице” потсећа нас на „Ревизора”. Не мора ту да буде позајмице, али сродност и конвергенција очигледна је. Иако Нушић сам изјављује да му је једина намера да нас насмеје и разведри, ми смо ипак тако слободни да му то не верујемо, иако у њега нема гогољевске горчине и „сме-ха кроз сузе”.

Грозног и опасног сатиричара великог формата, који би нас са свим нашим манама тако уде-сио да мало увучемо дах и да се замислимо сами над собом, није још дала наша књижевност. А какви Чичикови, Кочкарјови и Ноздрјови шетају чили и здрави међу нама!

Све у свему, да повучемо последњу црту: Спектар нашег хумора блеђи је с оног краја где почиње ведар и безазлен хумор, у основи флегматичан. Јаче и дубље боје јављају се на ономе крају где хумор почиње да одише иронијом, ругом и горчином те поступно прелази у сатиру. Има у нас духа, али има и жучности. Има запажачке оштрине и будног критицизма, уз то и брзе комбинаторске фантазије као и реторског дара за причање. Све то одаје тип интензивнијег духовног живота, тип у основу озбиљан, и зато и у хумору и комиси кондензован.

ХЕРОЈСКИ ТИП И ЊЕГОВЕ НЕГАТИВНОСТИ

Стално узнемиравање и подбадање нагона за борбом и самоодржањем у најпрвобитнијем облику, — на границама живота и смрти — доводи нужно до животне и културне форме коју зове-мо патријархално-херојском. Тај тип има своју нарочиту социјалну, евентуално и државну организацију: примитивну ратничку поделу на племена уз засебну психичку структуру појединаца у таквом друштву.

Јужним Словенима било је суђено историјски и географски да понесу на својим плећима и сувише дугу епоху таквог херојског облика живота. Штавише, могло би се казати да је то херојско раздобље трајало у огромном делу нашег народа све до саме садашњости. Између активног и пасивног облика, стално у осцилацији између напада, одбране и дуготрајног чекања и трпљења, Југословени нису кроз столећа могли да се ослободе тога животног ритма који је у моментима тражио крајње напоре и одрицања, да би после тога наступила релативно мирна епоха чекања и прибирања нове борбене снаге. Тешко је казати, психолошким мерилем, да ли је више и чешће долазила до изражаја борбено активна или пасивна страна тога историјског хероизма. Свакако остаје значајан онај засебни психички континуитет у коме је активно борбено реагирање у међувремену било одмењивано унутрашњим душевним реагирањем и чувањем живе борбене психе. У тој биоло-

гији хероизма значајну улогу одиграла је (надајмо се да је одиграла) епска јуначка песма која је сва проговарала душевним отпором где није био могућан физички отпор. У тој народној поезији рафиновано је искоришћен онај психолошки закон по коме бол, повређеност и култ тога бола подбада отпор и активитет. Косовски култ може да послужи као један од најинтересантнијих примера у психологији народа, колика је снага и животни потстрек управо у култу бола, па још уз то до религиозне мистике издигнутог и посвећеног бола.

Тај цео комплекс појава, косовски циклус са свим оним што се око тога обавија, спада органски у херојски ритам и душевни живот једнога народа који је *одвише дуго* морао да истраје у том животу, и према томе морао да развије све могуће облике акомодације, почевши од примитивних и шкртих вечито несигурних животних облика па све до религиозног култа којим се све то уоквирило.

У таквој патријархалној херојској средини сви су се идеали морали развити ка једноме циљу: борбени и херојски квалитети цене се изван свега. Народ осећа да је као последње и једино средство одбране и ослобођења остало срце јуначко и — ништа више. Отуда мистички култ херојских примера, отуда песма о Лазару, Милошу Обилићу, Краљевићу Марку, Иву Сењанину и толиким другим јунацима. Сви ти ликови поређани су у један непробојни одбранбени зид, од њих долази побузда и пример, у једну реч морална имунизација за цео народ.

Психологија хероизма, као једног целовитог социјалног и историјског типа, доводи нужно и до извесних позитивних и негативних пропратних појава. Као и у другим сличним примерима, и код

Јужних Словена можемо разликовати прве пуне и органске облике од каснијих секундарних, барокних и подивљајалих облика.

Јединствен пример даје нам историја у том погледу са нашом Црном Гором. Историја и природа створише ту један чудесан експеримент. То парче кршне голети куда се склонише по катунима избеглице са разних страна, преплављених од турског надирања, показује нам у малим, али тим општријим и чистијим размерама, како се нуждом прилика развија изразито херојски тип. Био је то крвав историјски експеримент изолације. Прво је било чување голог живота одбрана и љута невоља. Очајничко уточиште које је давало тек мршаво вегетирање по катунима, сточарско пребијање по кршу, помало се претварало у сталан дом и тражило пуну акомодацију по цену живота. Било је и донесених светих икона у души, косовских традиција и тамног сећања: Ми чекамо и морамо ово да издржимо. Најтање нити генеалošких традиција љубоморно се чувале, црта која нигде у нашем народу не искаче толико као у Црногораца. Било је при томе свести о великом историјском континуитету. Тињала је јоште искрица наде да Немањићи, Балшићи и Црнојевићи (онако како их је народ замишљао!) ипак не одоше у неповрат. Али живот је падао све теже на плећа. Столећа су одмицала редом, а свагдашњи живот све више се приљубљивао и тонуо у своје реалне услове: вегетирање се претворило у сталну форму живота, тврду и неумитну, вечито несигурну, где човек мора стално сам себе да пита, „да ли је још живот његов, или не” — како оно рече војвода кучки Марко Миљанов у свом опису црногорско-арбанаског живота. Мисао освете и враћања некадашњих величине губила се све више у нејасне контуре мистике и косовске националне религије. Би-

ла је то већ бледа сања, чекање и уздисање, проицирано макар и у недогледност. А тврди живот са својим захтевима рађао је нова покољења и нове јунаке. Уз „крст часни и слободу златну” јавише се и много ближи и пречи конкретни циљеви, гола животна афирмација на парчету своје земље, одбрана свога и победоносно — отимање туђег. Поред „чојства и јунаштва” судила је често и гола, брутална биологија борбе и самоодржања. Погранични бојеви, освета, пљачка и отимачина, ситне племенске кавге, гордост и егонизам, суровштина и подивљалост издиглоше на видело и нову врсту јунака и нови тип племенског витешког морала. После Лазара и Милоша загудише сад гусле и тим новим јунацима који косовску освету повезаше са племенским осветама и пљачкашким походима. „Terribles montagnards” зове једном Наполеон те страшне и храбре брђане кад су му границе царства у јужној Далмацији осетиле голицање црногорских јатагана.

Јунаштво постаде култом и неким принципом природне селекције међу Црногорцима. Што је мушко, има да буде борац и јунак: па и кад није, сав морални притисак средине и племена присилиће га на то. Кад је Вук Караџић дошао у Црну Гору, саветоваше му да задене за појас мале пушке и јатаган — да му се деца на улици не би ругала, где ходи „ка женетина” без оружја свијетлог! Последња жена и последње дете судило је и пазило ко је јунак, а ко није. А тек песма! За саму славу у песми многи је брђанин главу своју положио, јер суду песме нико не измаче. У својим „Црногорцима” приповеда нам С. Шобајић како су се пред самим Господаром водиле парнице, ко је с правом или неправом, више или мање слављен у песмама. Сјајне токе заблешташе позом и сујетом, а песма ударила у грдно хвалисање и међусобно

надметање. Од озбиљних и мрких косовских осветника, од невољом јунака и бранитеља родило се покољење које се изметнуло у неки l'art pour l'art четовања и бојовања, „за образ и славу”, за помен у песми. Развио се неки виртуозитет јунаковања, који се више није могао да споји са ситним радом и који је довео до онаких слика у Црној Гори, где кршан јунак поносно корача са својим арсеналом за појасом, док иза њега слаба женица, „стопаница”, стење под тешким бременом на повратку с пазара. Хероизам се претвара помало у позу и театралност, трза у неке хипертрофичне и барокне форме, постаје један негатив који и сами интелигентнији Црногорци брзо уочише, иако не тако брзо исказаше. Тек недавно проговорио је искрено С. Шобајић, додирнувши и ово дегенеративно налачије јуначке црногорштине: „Сујета је главна особина Црногораца. Ни мањег по броју народа ни већег по гордости и уображењу... Сујетом се рани, од сујете живи”. Сваки и најпростији Црногорац мисли да је први и најодличнији јунак Црне Горе. Њихово натецање за част и одличја причињава нам се кадгод управо дечачким. „Тек што се је колевке отресао, свеђер трчи за некаквом славом” иронише Марко Миљанов. Хвалисање и уображавање не познаје граница, тако да уместо славе и достојанства каткад искаче и гола смешност. Црногорац све може и све зна, само да хоће, — тако сатирички црта своје земљаке Црногорац Шобајић. Црногорци не могу доста да се начуде што „пола глупе Америке” уопште и не зна за Црну Гору. Један Црногорац причаше како је кроз две године у Америци свуда наилазио на хвалисања Американаца због победе над Шпанијом: „Не би се, вели, више фалили ни да су сву Црну Гору побиједили, а не мртве Шпанолце!”

Нема ваљда црногорскије анегдоте од ове коју нам приповеда М. Павићевић у својој збирци „Црногорци у причама и анегдотама“ (I књ.): „Приликом објаве балканског рата наишла се два Црногорца у Бугарској, куда су раније дошли ради печалбе. — Шта ћемо сад? почну се међусобно савјетовати. Косово се свети, царство се турско руши, а ми зар да задоцнимо? — Да брзојавимо министру војном! — Добро! — И послаше њих двојица овакав телеграм: „Министру војном, Цетиње. Да ли да долазимо тамо или да ударимо одовуд с бока?“

Криво бисмо учинили нашим Црногорцима, кад бисмо овакво цвеће само њима натоварили. Сав је наш народ, поготово онај „динарског соја“, помало Црногорац. Ено јуначке песме из свих тих крајева: „Бојичићу, бојиш ли се Бога? — Бога мало а цара ни мало!“ или овако: „Не бојим се цара ни везира. Чини ми се сва царева војска — као мрави на зеленој трави!“ И јелек и долама и сјајне токе попуцаше ту од силног испрсавања. Био то Дробњак, Куч или Бјелопавлић, ускок, хајдук или граничар, хипертрофија јуначке свести и хвалисања до апсурдности ујединила је све те варијанте у један тип. Све је то један снажни маскулиnum који никог не пушта изнад себе и стало сам у себи подбада срце јуначко. У XVIII столећу приметио је ту црту један интелегентни Немац који је путовао Славонијом, Фр. Таубе, у своме делу „Königreich Slawonien.“ Он ту опсежно и са дивљењем приповеда о „природној срчаности Илира“, а слично се изражава и Валвасор у познатом делу „Ehre des Herzogtums Krain“.

И тако сав хероизам, као природна творевина, мораде имати свој први корен и услове под којима је као реакција израстао, а после и своје чудесно цвеће у које се био изродио. „Херојска ле-

њост", слична шпартанској срамоти рада, није ми-
нула наш народ по јужним крајевима. Није само
Црногорац господин који би хтео да „нацирава“;
ми смо и иначе нација *тежких инспектора а ла-
ких и слабих радника*. Право је имао Јован Цви-
јић кад је бацио реч о „врапчијој интензивности“
рада у наше интелигенције. У нашем народу ство-
рио се неки засебан ритам и темпо живота, сла-
бо прилагођен уз модерне методе рада и стварања.
„Кад се лијен накани сав свијет попали“, ова по-
словица одлично погађа психолошко језгро ства-
ри. Кад та невоља нагера, наш народ почиња чу-
да од енергије и напора. Недавни велики рат из-
нео је то поново пред очи целог света. Али после
тога он хоће да легне на дуљи одмор: ни нај-
простији свакодневни послови да се макну право
с места. Нема ситне и сталне ритмике, херој дише
само у великој амплитуди: крајњи напор и крајњи
нерат. Што је некоћ било врлина, данас је мана:
Ми стојимо тек на прагу пресудних и великих но-
вих животних акомодација.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМ НОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

II

ДИЈАГНОЗЕ
ДРУШТВА И ВРЕМЕНА

НАРОДИ У ГРОЗНИЦИ

Треба да бацимо само један поглед на „психолошку карту“ данашње Европе па да констатујемо ово: Има данас у Европи читавих народа и држава која опасно повишеном температуром; да, има их и који се тресу од те грознице. Резултат је општа грозничавост која неким нарочитим процесом заразе и реагирања обузима читав свет, и државнике свих земаља ставља пред огромно клупче замршених и готово нерешивих проблема.

Кад би овде „грозница“ значила само слику или поређење, била би то још права идила, али дијагноза казује нешто далеко горе. Није то само алегорична грозница, него је психичка и нервна структура човека појединца стварно захваћена и понесена неком патолошко-психичком епидемијом масе, неким особеним начином агирања и реагирања, тако да нас многе колективне појаве садашњице потсећају на далеке векове епидемичког лудила, флагелантизма, „Фајтстанца“ (Veitstanz) и сл.

Замислите овакву слику: Усред престонице једне велике и високо културне државе, на јавном тргу, гомила анатемисаних књига у пламену, а наоколо стоји цвет нације да се наслади тим приказом. То је била само манифестација расистичког духа, али ево и администрација: један професор, чувши за неку владину одредбу, завртио је мало скептично главом и изустнио само ове речи: „Ту би могло да буде и потешкоћа“. То је било пријављено и професор је био сместа отпуштен из службе са мотивацијом: „Злослутника не треба-

мо!" (Schwarzseher brauchen wir nicht!). Неко ће казати да је овакав поступак бруталан или пре-енергичан, а неко и да је хистеричан. Нормалан ни у ком случају није. Основна психофизичка схема човечјег дела ту је померена. Између акције и реакције нема више правог сразмера, између првог импулза и дефинитивног чина нема нормалног регулатора. Поступа се непосредно према првој побуди, са прејаком неодмереном динамиком, а тако се и добар циљ може лако да пребади. Међутим, ово је био само један од најситнијих и најблажих примера.

Сви знамо да се у извесном делу Европе идеје кују и спроводе при високо ужареној температури. „Мобилизација духова” изводи се систематском техником, по неком нарочитом програму. Правила Ле Бонове Психологије гомила налазе своју пуну и свесну примену. Н. пр. у једном програму национално-социјалистичке пропаганде у Немачкој стоји написано и ово: „Духовна узрујаност треба да се попне до те мере да човек постане способан за све...” Овде треба мало да станемо, јер ту је суштина ствари до голоте разоткривена.

Суштина целог процеса биће иста не само у садашњости него и у најдаљој прошлости. Сви велики покрети ма које врсте, све борбе великих размера, револуције и преображаји човечанства имали су поред своје психе и своју одређену механику савлађивања отпора и концентрисања снаге. Тај сложени процес треба разглобити у његове саставне делове. Треба разликовати опште услове под којима се у датом моменту може приступити загревавању маса и онда нарочиту *тактику и технику* којом се, према одређеном циљу, изводи то вештачко дизање температуре и тренутно концентрисање и појачавање покретних снага — све до реакције и заморености која после тога мора да дође.

После великих катастрофа и пораза, у невољи, очајању, економској кризи, у сфери страха, неповерења и мржње, у осећању унижености и угрожености, народи постају најподеснији за грозничаве покрете и револуције, кадгод и до крајности бесмислене. Каквог је смисла и резултата имала н. пр. револуција комунарда у Паризу 1871, када су Пруси марширали на Париз? Пропала ствар била је у том моменту још пропалија. Или пештанска револуција Беле Куна после светског рата? Тек, диспозиција је ту за покретање маса, погођених великим елементарним историјским догађајима.

Читави народи имају своје психичке моменте, баш као и појединци. Само што у животу целих нација, као историјских актера, ти momenti могу да значе године, тј. један читав историјски период. Овде имамо у виду оне историјске моменте, када се један народ налази под неким појачаним *биолошким притиском*. Једна читава заједница осећа тежину виталних питања и нагонску потребу да се ослободи тога притиска.

Ствара се атмосфера запрепаштености, угрожености, узневерено се тражи излаз ма на коју страну. Где је тај излаз, ко ће да га покаже, ко ће да поведе? Очи гомиле отворише се широм и чекају вођа. Тражи се спасилац. Ево га! Показује на ону страну. Сви за њим! А ко се успротиви, да буде згажен.

Од тога тренутка, када је маса угледала пред собом „од Бога послатог“ вођа — јер нико не зна откуд је дошао и зашто је баш он послат — развија се једна сасвим друга психологија у панички потресеној средини. После фебрилног стања прелази се поступно у праву ватру. После клонулости и депресије ослабели животни пулз нагло се диже. Долази први стадиј пјаности — ексцитација. Место очаја, нагло и без икаква разлога, искрсава лу-

да нада и грозничава размаханост. На психичком термометру диже се самосвест преко нормале. Гомила захвата и појединце који су дотада чували отстојање и — ковитлац започиње.

Откуда те промене, како су се извршиле и куда воде? Прво и прво, ту је вођ. Око њега круг помагача. Они прихватају гомилу у своје руке. Свој задатак они ће извршити брже или спорије, према томе колико су вешти и колико су сами испуњени идејом своје мисије. Без вере у неко више послање и апелирања на мистичну жилицу гомиле нема оних чудесних успеха у таквим покретима како смо их гледали и још их сад гледамо по данашњој Европи. Мало мало и техника ће све јасније да се помоли. Њена тајна састоји се у нарочито вештачки подешеном „дизању температуре”.

Оно што се окупило има да се још јаче повеже. Као што се снежна лопта ваљањем повећава, тако и организована гомила расте у свом покрету. Да би се динамика кретања у неком одређеном правцу појачала, потребно је да се извесном декомпозицијом јединке издвоје и појачају оне снаге које служе покрету, а одбаце сви индивидуални елементи који га коче. То значи: напоре до се врши десиндивидуализација и појачана колективизација јединака. Психички контакт и сугестивна зараза гута појединца и доводи до стапања у једну органичку гомилу. Та гомила постаје сада субјектом вишега реда, са једним и заједничким психичким механизмом реагирања, једном вољом и једним циљем. Јединке постају подјединке, бројке, изједначене и интегралисане у једном одређеном смеру. Униформа је и спољни симболски израз тога уједначавања, да би се њоме и на унутрашњост њеног носиоца извршио сугестивни притисак. Трансформисани појединац утапа се у маси: 1) осећајно, емотивно, јер се у њему једно-

смерно са осталим јединкама масе подјарују она осећања на којима се заснива динамичка снага дотичног покрета. То су пре свега осећања мржње (на противника и све запреке), љубави (за своју идеју), самосвести, колективног поноса, наде, борбености, вере, фанатизма итд. 2) мисаоно, интелектуално — тиме што прима колективно убеђење, начин мишљења (без мишљења), логику (без логике) и памти основна тврђења, принципе и крилатице које се механиком понављања утвљују у концентрацији ка једном одређеном циљу. Остале умне функције, посматрање и суђење, заочене су. 3) Покретном динамиком и вољом која је органиски једно са осећањем и мишљењем. Индивидуално ја подвргава се колективном, али не само у смислу етичке социјалности него и у смислу сраслог психичког органитета гомиле, више несвесно него свесно. Фројд би казао: Ствара се једна дубља, колективна потсвест.

У тој покретној динамици изражава се последњи циљ и резултат удешавања појединца да пристане у душу гомиле. Једни се потпуно и безлично губе у томе интегралу, други се асимилију напола и повремено, док трећи узимају на се само спољашњу мимикрију — униформу сопствене заштите и прилагођавања.

Овако психички срасла целина не трпи никаквог отпора, никаквог индивидуалног издвајања ни критичког супротног мишљења. Све што се испречи, има да буде згажено. Терор гомилџа, као природна сила има у себи нешто исконско; за интелектуалске индивидуалисте, ствараоце или „критичаре“ то су најтежи периоди историје, јер ту за њих уистину нема места. Критични и скептични Бенедето Кроче свирепи је малтретиран у фашистичкој Италији, док је велики број најјачих духовних стваралаца данашње Германије морао на-

пустити отаџбину. У елементарном покрету и стапању борбених снага резонери само сметају и зато их гомила одбацује, не водећи рачуна о културној штети. „Што ће нама историчари?“ упитао је једном Лењин, када се радило о неком научнику који није припадао партији.

Држањем народа у сталној узбуђености и све новим и новим подјаривањем „повишене температуре“ долази се до чудесних резултата, каткад до крајности непојмљивих за оне који живе подаље од таквих усијаних центара. Маса мора стално да „кипи“. Али, ако изближе огледамо технику вођа и покретача, сви ти појави изгледаће нам много простији и разумљивији. Пре свега долази утицање на чулност. Скупови, гомиле, поворке, параде, манифестације, декорације и све могуће ревије броја и снаге, да би свако видео и осетио, коликој снази и коликој гомили припада. Носе се униформе, заставе, инсигније, амблеми. У свечаном маршу и громком повику гомиле задрхтаће срце сваког појединца. У некој мистичној сласти он се топи и нестаје у гомили -- постаје „способан за све“, како оно мудро рече програм и правилник вођа.

Напета снага појединца стапа се у једно са снагом гомиле и у тој колективној загрејаности, у стању подигнуте емотивности, он је спреман за акцију, на један миг свога вођа. Сву сувереност свога личног ја он је предао у руке вођа и у томе је тачно психолошко значење наредбе по којој сваки и последњи националсоцијалистички присталица и борац има Хитлера да назива само „мој вођ“.

Реч, жива, говорена, као и штампана, друго је моћно и окушано средство. Ни уво ни око, а ни грло, не сме да се одмори. Врхунац вештине састоји се у томе да се у разноврсном облику,

што чешће и непрекидније, понавља једно те исто. Стара вера и црква долазе неминовно у кризу. Стварање „новог човека“ (што је у програму сваког оваквог покрета) наговештава се профетски и отуда љубомора према старој религији. И вођ хоће да донесе нову религију. Што је покрет радикалнији, то отвореније излази и са претензијом да одмени стару религију и преузме њену функцију. Шта се десило у Русији, знамо. И фашизам је дошао у сукоб са службеним католицизмом, који је овога пута мудро попустио. Националистичка Немачка угазила је и у црквени и у религиозни проблем, јер стварање „новог немачког човека“ захтева ослобођење од хришћанског неаријског јудеизирања и враћање прашумској религији старогерманског Вотана. До религиозне дубине треба узбуркати и раскопати човека, јер само тако се из новог супстрата може да изграђује нови човек револуције. А тек књижевност, наука, уметност, позориште, филм! Све то има да постану пропагандна средства, за која ће бити довољни неколики декрети, уз неколико удараца по главама оних који би се томе успротивили. А филозофија? Ако је покрет социјалан, има да буде само „социјална“, ако је националистички, има да буде само националистичка и расистичка. Остале вијуге мозга треба да обамру. Наука се ревидира; старе чињенице наново се откривају, у новом осветљењу. Данаас н. пр. историјска наука у Немачкој открива да Карло Велики није био велик и да би га требало назвати „крвник Саксонаца“ (*Sachsenschlächter*), јер је за вољу јеврејског христијанизма проливао крв својих германских саплеменика. Парацелз (*Theophrastus Paracelsus*) био је претеча Хитлеров; сви велики генији италијанске ренесансе поново су утврђени као чистокрвни Германи. Проф. Јоханес Штарк (зван „јеванђелиста хитлеризма“)

тврди да је Бизмарк незнатан према Хитлеру итд. Наука има да служи подизању самосвести и убеђењу у више послање. Не без извесног цинизма који је својствен италијанској политичкој теорији — и пре и после Макијавелија — тврди модерни италијански војни писац Гвадањини да се народу, који се спрема за политичку експанзију, мора као догма утувити у свест: да је баш он први народ на свету, да има „божанско послање“, да му је историја најславнија и јединствена међу свима народима света, да је од супериорне расе, да је... итд.

И тако се међу народима и социјалним групама копа све дубљи и дубљи јаз мржње и неповерења. „Свака се држава повлачи у себе неким дивљим егоизмом“ написао је ту недавно Léon Blum. Могу ли народи дуго да подносе тај вештачки дигнути степен температуре, и које ће бити последице тога? Човек појединац у грозничавој хистерији неће почињати добрих ни разборитих дела. Он може да буде и опасан. А народи и социјалне групе? Ако већ и јест по историјским и социјалним законима неизбежно да се и код њиних покрета ствара топлина и диже покретна температура, још увек се поставља питање: Докле? До којих граница? Ми се не можемо отети осећању да су у извесним земљама данашње Европе те границе далеко и судбоносно пребачене. Још увек се од извесних страна подјарује и сатански дражи бестија у човеку, али наилази епоха у којој ће и кочнице разума да прораде. Хоће, и морају; јер и сами биолошки закони живота то захтевају.

ЕТИЧКА ЛАЖ НАШЕГА ВРЕМЕНА

1. ЛИЦЕ И МАСКА

„Бје ми у овом глумишту зима”, тако додаје Силвије Крањчевић овоме свету, праштајући се од њега у једној од својих песимистичких песама. Али, нама не помаже имажинација таквог растанка. Ваља се снаћи у томе глумишту које се зове свет. И куд нам је студено туд још морамо и да испитамо: зашто ли је у том „глумишту” толико студено?

Шекспира је нарочито драшкало, у његовим најпродубљенијим драмама, да покаже двоструки образ људи: Ево човека какав јест, а ево га сад како се приказује! Стална двострукост образина, истинитих и лажних, то је непрекинута линија Шекспирових трагедија. Човек глуми!

Већ најпримитивније друштво постаје глумиштем; индивидуа узима на се социјалну маску. Биће у томе неки пропратни елеменат саме социјалности. Оставимо Нордау-ове „конвенционалне лажи”, јер оне се увек свесно осећају, и на страни онога који их даје, и онога који их прима. Оне и немају претензије да буду узете као истине. Али, зато има других социјалних глума од стварног животног значаја, са пуном претензијом истине, а уз голему дозу неистине — и тек то је она голема људска лаж која је нашем песнику песимисти учинила свет леденим глумиштем. Та је маска већ тако прирасла уз прави образ, да је потребна препараторска вештина да се бар донекле јасно одигне једно од другога. Да окушамо вештину!

За Јапанце се тврди да њино глатко и бестрасно лице, продукат дуге друштвене дресуре, ипак под својом површином сакрива утајени психички експлозив, и да су само тако разумљива она необично честа самоубиства у Јапану. Као то јапанско лице, једнако глатка изгледа и површина нашег данашњег европског друштва. Она је глатка, чак и сјајно углачана као лажна свила. И урешена је много. Тековине столећа дадоше јој накит и политуру на површини, сумњиво блиставило као седеф на бисерници. Столећа и генерације живеће су и стварале, напрезале се и умовале; гомила симбола, идеала, крилатица, застава и значака прекрила је голоту која се зове живот. Створила се кора друштва као на врућој кугли Земље тврда кора земаљска. И колико се год та кора крутила и ширила, језгро је остало вруће, немирно и дивље. Геолог не може да протумачи лице Земље ако јој некако не завири под кору; социолог и етичар не разуме лице друштва, ако дубоко и широко не завири под његову маску.

2. СТОЛЕЋЕ ПРЕТВОРСТВА

Познати су читави културно-историјски периоди, народи и расе за које се олако баца реч: покварено доба, развратна ера; лукавство византијско, неморал ренесансе, бруталност германска, подмуклост словенска, блудност перзијска итд. Али, имамо и похвале за читава столећа: столеће открића, столеће просвете, столеће детета, столеће радија итд. Колико у оваквом заокруживању има оправданости, нека остане овде нерешено. Бар једнаком оправданошћу можемо овде назвати последњи период наше европске историје столећем културног и етичког хипокритства, полазећи од јед-

ног сасвим другог гледишта него кад се с поносом говори о „столећу радија” или „столећу електрицитета”.

Свака епоха имала је својих мрачних и неславних страна. Имала је своје спољашње и унутрашње лице, своју етикету и фразу, и — своју сурову истину испод тога. И за нашу епоху вреди тачно све то исто. Али сразмер се у једном погледу крупно изменио: техника лепљења етикета страховито се усавршила. Сразмер се померио у томе што се сва ранија столећа могу сакрити пред нашим кад је реч о истанчаности, рафинованости и богатој изграђености оне лажне културне и етичке копрене којом је права унутрашњост и голота прекривена.

У својој психолошкој суштини једно од најматеријалистичнијих раздобља, наше је време прекривено танком али густо сатканом превлаком *лажној етичкој идеализма*. Испод те превлаке покреће се и живи нешто посве друго и толико дијаметрално супротно, да се језгро и кора не само не приљубљују једно уз друго, већ једно од другог далеко отскаче, — једно се другом управо руга. Јасније речено, у правом жаргону времена: роба је лажно декларисана.

Религија је била некоћ рудник из кога се копапа драгоцена руда да се могне социјално скупо уновчити. Из њега се кидала фраза да се декоришу не само свагдашње баналности већ и брутални инстинкти лакомости, властохлепља и дивље похоте. Оријентални деспоти проглашавали се „синовима божјим” и посланицима неба; пред њиховом божанском дивотом сви су поданици, од првог доглавника до последњег парије, ударали челом о земљу. Што год су они хтели то је „бог хтео.” Ратови који су требали да напуне лакому ризницу

деспотску или да донесу војске робова, вођени су у име божје и за свету веру отаца. Божанско порекло индијских Брахмана давало је кићени наслов да се њихов егоистички кастински дух, њихове привилегије и њихов презир према нижим кастама кроз хиљаде година развију до немогућности. Свештеници индијски рафиновано измислише религиозни култ полног живота и ритуални коитус пред божанствима плодности, да би под религијском маском иживели своју врућу индијску еротику и јефтино дошли до жена. Одонда до данас безброј примера; нова форма, прастара ствар. Фаризејство није тек старојеврејски специјалитет, већ претставља уопште један тип религиозности, и то гледом на њену социјалну функцију. Религија се претвара у суву празну љуску. Живог осећања нема, али остадоше симболи, инсигније достојанства, каста одабраних, норма и закон. Фаризеј се моли јавно на углу да би вера у његове врлине порасла и да би његова привилегија задржала своје оправдање. А средњовековно хришћанство? Златан штап, прстен и митра на глави заменише дух Христове речи. Они што „разрешавају на земљи да буде решено и на небу” приграбише под тим штитом прву власт и прве привилегије на земљи. Римски бискуп, кријући се иза лика апостола Петра, развија се у папу, у лакома властохлепца који би сав свет хтео да справи под своју световну моћ, а сви владари да му се поклоне као ситни вазали. Велики папе раног средњег века били су у ствари само грандиозне израслине људског властохлепног инстинкта. Фаризејштина, кастинство, то је нешто широко и опште људско, ни јеврејско, ни индијско, ни хришћанско. Религија је увек морала да служи као маска и увек је била искоришћавана за интересе који стоје дубоко и далеко ван сваке религиозности.

Али, та стара религијска маска данас је у Европи отрцана и шупља. Не може се више с њом тако далеко и високо као некад, и то извесна каста добро зна. Та се маска мора да обрће онима чији је духовни вид још увек слаб, толико слаб да те маске још увек не може да прогледа. Данас се хоће других етикета, других маски да би се могло обмањивати себе и друге. Религиозне санкције излапише и т. зв. просветљени век тражи другу ризницу, да из ње извлачи нове одежде, парадне костиме, наките и натписе. Култура је донела науку и филозофију; донела је изграђену социологију, продубљену и систематисану етику, идеје и програме.

После религије дошла је на ред да буде исцрпљена и искоришћена и — филозофија. И она је призвата у помоћ да да свој инвентар.

Ни у једном времену није се у мотивисању и етикетирању ма каквих год дела и покрета у толикој мери (зло) употребљавао инвентар високе етике, хумане идеологије и филозофије као у нашим данима. Имајући то на уму човек би безмало назвао ово столеће „филозофско-етичким столећем”.

Међутим, тиме је само дохваћен вршак ироније. Та етика, хумана идеологија и филозофија само је на етикети; она је лепо и сликовито налепљена, и то је све. Има безброј тих етикета, ситних и великих, свих боја и свих натписа. Множе се и расту, како и доликује веку брзометне штампарске машине.

Све има данас своју високу мотивацију, своју моралну озадину и полугу, закачену чак тамо негде у неком идејном систему, у високој етици и светској концепцији овога или онога филозофа или социјалног реформатора. Све има да се зове неким „измом”, тачно као у самом уџбенику филозофије. Раније у прошлим столећима лепо се на

било какву бочицу отрова и гада неки светац, данас се на „духовне екстракте“ лепи социјални пророк или филозоф.

Етикета до етикете, крилатица до крилатице, програм до програма, и цело друштво изађе шарено и облепљено, и нема више места за нову крилатицу да се куд прибије. Као шарена змија покривена љускама, једна сјајнија од друге, тако се измата и превнја наш друштвени и јавни живот, покривен љуском лепих, звучних крилатица, фраза, програма, идеја и идеологија.

3. ЕТИЧКА ФАСАДА ВИСОКЕ ПОЛИТИКЕ

У великом и малом сразмеру, све по једној схеми: лажно декларисање сакривеног језгра.

Велика државничка политика, прождрљива као Молох, за велику јавност, „међународно“, навлачи лепу, ганутљиву маску. Хоће да донесу сиротним народима мало културе, да их усреће и — ослободе. И топови се крећу у акцију. И онда долази мобилизација, окупација, мандат, протекторат и како се све то зове. А када погледате иза великих речи, избачених са високих трибина, избијају петролеји, богати рудници, стратегијске тачке, и то све случајно баш у земљама тих ситних народића, одређених за усређивање и цивилизовање. Други пут треба да се ти народићи претворе у маљеве за неугодног великог суседа, или за прелазни мост, јер и по главама може да се иде, ако су ратничке шије тих малих народа добро укрућене. Циљеви се редовно формулишу и меморандишу. Свака странка у светском надметању има на својој страни и „културу“ и „правду“ и „истину“ и „идеју.“ Ако за велику формулацију устреба да просте и евидентне ствари постану тајновитије, више и узно-

ситије, биће очерупан и по који велики филозоф. Ето, баш за ту идеју тога и тога племенитог мислиоца и васпитатеља човечанства боримо се ми и само ми! За време светског рата, најтрговачкијег и најматеријалистичнијег што га је икада било, извучен је и као штит истурен: Платон, Кант, Хегл, Ниче. Трговачки ривалитет и лакомо лактење, голи егоизам читавих друштвених класа и читавих народа обојен је жарким бојама разних идеологија. Некоћ се освајало да се има и да се влада. Данас се каже: Хоћу да браним правду, идеју, човечанство. Те државничке, политичке, дипломатске лажи већ се развише у засебну врсту конвенционалних лажи. А етикете су fine, интелектуализоване, суптилне: као никад пре оне су данас покрадене из богате ризнице идеалистичких филозофирања о узвишеним задацима човечанства. Етичност бива подмукло тучена самим оружјем етике.

4. ЛАЖ ЈАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ ЕТИКЕ

Да пређемо на ниже, мање јединице великог социјалног тела. Удружења, савези, странке итд., све има дубоко фундиране програме, крилатице и идеје. Води се велика реч. Бирају се претседници, вођи, издижу се протагонисти. Циљ је добротворан, хуман. Кад устреба нека добит, удара се етикета: ради се о идеји, хуманој, патриотској, класној, националној. Забаве и игранке приређују се да се — помогне сиротињи. Појава чију неукусност за чудо дивно људи још увек не осећају. Најцрњи лихвари и гулитељи, ради друштвеног угледа, каријере или најпросто прикривања свог правога лица, фунгирају често као претседници и одборници хуманитарних предузећа. Сиротињу употребљавају цинички као средство. Највећи патриоте у јавно-

сти, у себи се гуше од суштог егоизма и прорачунате лакомости.

И отровни цвет демагогије спада у ову категорију. Треба наћи што привлачнију крилатицу, ископати најдубљу и најраширенију жилицу из психичког подземља маса; главно је да је то она права жилица која реагира и доноси — гласове на изборима. Век демократије и општег права гласа уједно је и *век демагогије*, јер несавесних типова који ће потсвест гомиле искоришћавати, наћиће се увек. И у чешкој, од наше далеко напреднијој средини, казао је Масарик да опште право гласа „није без сваке опасности”.

Али ток политичког живота може каткад да дође до таквих прелома и преокрета, да као неким експериментом природе избије на видело која је струја и који су мотиви носили прве политичке пливаче. Старе крилатице одједном се претварају у тешко олово; брзо се грабе друге, лакше, које носе над водом, јер главно је: остати над водом и пливати даље.

5. ТАКОЗВАНО ГРАЂАНСКО ПОШТЕЊЕ

Позната површна реч да би мерило приватног личног поштења требало да се примени и на јавно-политичко поштење, превиђа чињеницу: да се преношењем фактичног приватног морала на јавно-политички не би тај политички морал ни за милиметар подигао. Једно је одраз другог и једно је ношено другим; једно прелази у безброј нијанса у друго.

Параграфисано грађанско поштење значи вештину чувања свог „цимера”, окренутог друштву и јавности. Јер и појединац има свој „цимер” као што га има трговина, фабрика или политичка странка;

мален, неприметан, али сјајан и „чист“. Кад би једнога дана искрснуо преблаћен, очи би се проназника на њ окренуле, иако га пре нису ни примећивале. А чување те етикете често личи на акробатско играње на жици. Кукасти параграфи обилазе се као Сцила и Харибда, док се куражни осмукавају тесно уз шиљасту ограду да и преко ње дохвате дебеле плодове. Само колико допиру бодљике закона, толико дописе и њихова суздржљивост; на вршке тих бодљика стално је прислоњено њихово поштење.

А друштво, међутим, зна какво је то поштење; оно често зна и сву гадост испод извешене табле. Има читавих сталежа који се професионално баве варањем, нечистим трансакцијама и сличним, а да им се у грађанско поштење не сме ни да дирне, осим у несрећном случају кад кожа од набреклости лоповштине препукне. Свет се неко време бави таквим „случајем“ да га и опет брзо заборави; јер све је то „природно“ и тако мора да буде. Ниједног чуда није тако брзо доста као демаскирања дотад „поштених људи“.

Големо је и широко поље неетичности и кехужаности које се простире на слободном простору, пред бодљама кривичног закона. Па и то је многим претесно загибање и „развијање живота“. Има и таквих који се држе подаље, више из страха, неспретности или млохавости, него ли из истинске аверзије пред преступком. То су они „коректни“ из предворја Дантеова пакла, они бедници „без мане и без хвале“.

Држање маске пред образом грчевито је и упорно: и збачена и згажена маска изнова се ставља пред лице, премда су га већ сви добро видели. Маска се већ одавна ваља улицама, под ногама гомиле, а носилац маске још увек обмањује себе и хоће друге да обмане — да није ни дотакнута.

6. ГОЛИ И ЖИВИ МОТИВИ ЉУДСКОГА РАДА

Еџонизам, лични мотив и интерес појединца у огромном просеку случајева чини онај стварни и последњи мотив који има у себи живу психичку снагу, са тоном осећања и несвесног инстинкта. Супротност између тог мотива и његова испољавања у друштву кадгод је толика, да је из изјава и деловања тешко доћи на прави мотив који тек случајно може да избије на површину, као неким експериментом изолације. Коначни и прави објекат настојања није често ни самом појединцу-носиоцу тога хтења посве јасан и свестан. Други је опет случај, да човек ради привидно за један циљ, док га покреће други, али је једно с другим у некој коинциденцији и интереси се покривају. То је најчешће случај у политичком животу, али и у малој „политици” живота појединаца, као и у раду у удружењима и каритативним акцијама.

Напокон, трећа су врста они у којих ни те коинциденције нема. То су они који у ствари и противу видно означеног циља раде, али под маском као да за њ раде.

Овакав механизам друштвеног кретања изгледа да је неизбежан, управо потребан. Иако се читаво „кипљење” друштва, критика и политика креће углавном око тога да се овом или оном открије и ухвати која од ових диспаратности, ипак се стално све даље креће у тим схемама. Мењају се и међусобно истискују носиоци и актери, али схеме остају исте. Познато је да најреволуционарније, најморалније и најрадикалније странке постају на влади једнаке својим жестоко побијаним претходницама: све владе личе једна другој као јаје јајету. А за појединца већ је Латинац дао пословицу: *Honores mutant mores*.

У друштвеној и политичкој пракси већ одавно постоји свест о дуализму правих и декларисаних

мотива. Каткад се причиња сав тај велики јавни и друштвени живот као једно големо и вечито међусобно сумњичење и ловљење. Противник противнику завирује иза кулиса: један другом тражи „интерес” и „егоизам”. Вештији и раде са тим егоизмом, узимајући га као константу у свој рачун, било са гомилом, било са појединцем. Само када *треба*, упира се на тај егоизам прстом као на нешто што „не би смело да буде”. Иначе, цело је друштво у тим схемама већ окорело.

И тако се живот одматa испод танке коре лажи. Чини се кадгод да је та кора потребна као нека заштитна кожа да се живот уопште могне одвијати својим „нормалним” током. Али кора је танка и препукне лако. И када гола лаж провири, као из рупе истерана лисица, настаје граја и потера, згражање и ишчуђавање. Стара игра, увек изнова; вечито глупаво чуђење над старом добро познатом зверком.

7. ПСИХОЗА ГРАМЖЕЊА

Први и најраширенији мотив који фактички покреће и у нашим данима наказно провирује, то је *незајазива, у неизмерност проицирана тежња за стицањем*.

Корен тој тежњи дубоко је биолошки, управо физиолошки организован у човеку. Одувек је тај инстинкт задобијао разне социјалне и културне облике. У т. зв. модерној западњачкој култури та је тежња постала срж и окосница целог културног типа: иза светског рата дошла је до праве хипертрофије, захватила готово све друштвене слојеве и апсорбовала готово сав душевни живот. Грозна је и несита људска лакомост. У римским циркусима не задрхташе робови пред пуштеним звером.

вима као што је задрхтао необоружани део европског становништва пред лакомим модерним зверовима у људском облику. Шта су жртве оних зверова према уништеним животима и егзистенцијама безимених милиона људи, пребрисаних можда једним потезом пера у разним пословницама, трустовима, банкама итд. Сетимо се како је после светског рата претседник Пољске републике Падеревски морао да се лати очајног средства, да застраши те маните људске зверове, попевши Бротхајма на вешала, на ужас целе Европе. Бротхајмом је постајао свако ко је само могао, и сви су они имали нешто да пришану својој, рецимо, савести: И други би то исто радили на мом месту! А поред разних Бротхајма који су невидљивом шаком гушили милионе људи (док су можда у исто време фигурирали као добротвори у неким одборима) испињали су се и они ситнији и мањи да и они по могућности дохвате коју мрвицу са стола грамжљивости. И саме жртве тих Бротхајма показивале су пречесто бар „добру вољу“ да и оне постану бар мали „Бротхајми“. Формула гласи: са што мање труда што већи добитак. Зарада што директнија на што индиректнијем путу; граница и скрупула нема. Милиони појурише да примене овај принцип, један потстакнут успехом другог. Све се бацило на трговање и стицање; људи су изгледали у тој јагми изобличени, манити. Свет се тресао у некој грозници гулења и згртања, психоза грамжења није поштедела готово ни једног сталежа. Продуктиван рад, поштен и мучан, постао је објектом подругљивог смешка; они последњи који се још на њем зауставише, под сугестијом и притиском тога духа, причинише се сами себи као неки идиоти. Јер, ето, сви други постадоше „паметни“. Богатство, кад је већ једном ту, доноси и поштовање и уважавање; поштени и подрти лактови само — презир.

8. ЕТИКА ЖИВИХ МОТИВА И ЕТИКА МРТВИХ КОНСТРУКЦИЈА

Свагдашњи живот учи нас да је једина истинска етика *етика мотива*. Расправе око разних „—изама”, смерова и стајалишта остају само храна за књишке системе етике. Тражи се дијагноза живих мотива који фактички покрећу човека. Њих треба упознати и по њима квалификовати. Истина је да и нижи мотиви могу каткад да доведу коинциденцијом и трансформацијом до социјално и морално вредних последица. Али друштво које само са таквим случајним коинциденцијама ради изгледа овако као ово наше данашње друштво. Ту све излази на неку случајну комбинаторику и голу биолошку динамику. А етос, онај специфични хумани етос који и чини човека човеком, уклопљен је некако у ту динамику, уколико је баш неопходно потребан. И јер је у тако минималној мери унесен, запиње и цео тај социјални механизам. Али, на чији рачун и на чији губитак егизма да се унесе тај етички плус у целу ту машину? Где да се узме, да се узмогне додати, не само у материјалном него и у психолошком моралном смислу? На том улагању личног у опште, на сразмеру тога личног према општем, ломи се цело питање. Од тога се стално подрмава друштво, од тога запиње цела машина — кад ложачи њени подмукло стављају у њу безвредно гориво. То су градитељи који привидно граде, а потајно руше. Гледао сам једном скупину оних познатих босанских „дунђера” како лено граде неку кућицу. Има да се пренесе нека тешка греда. Захватило рукама њих десетак, па да повуку. Згрчиле се мишице, избуљиле очи: О—оп! кад оно греда оста на месту. „Зашто да ја теглим, нек повуче други!” И јер је тако сваки помислио и тако одглумио, греда остаде где је и била.

Вредни немачки професори написали су голему библиотеку разних етика. Ту се они ломе и превијају између разних етичких „—изама”: етички идеализам, утилитаризам, еволуционизам, апсолутизам, релативизам итд. Окушавају се конструктивни принципи разних великих етичких система; постављају се постулати, норме и догме. Повлачи се дијагонала кроз историју етичких доктрина, да се најзад усвоји који „—изам”. Тако у корицама дебелих етичких компендија, — а живот тече даље својим током. Док етика у ваздуху конструише и формулише: *што треба и што мора да буде*, и док тражи „критериј” етичке апсолутности, докле живи и дубоки инстинкти човечји пуном биолошком динамиком граде и руше — и не следећи о неким етичким „—измима”. О тим живим мотивима, о фактичном стању етицитета људског, филозофска етика слабо води рачуна. Дубља дијагноза онога *што јесте*, то је подлога онога *што би требало да буде*. Смер интензитета треба да се окрене *на мотиве*. Посматрање и дијагноза мотива први је задатак етичара. Без тога конструисани етички систем личи на брод чије сидро не може нигде на дно, таласи се њиме набацују по милој вољи и свеједно им је окренуо се брод тамо или амо, право или криво. Толико и живот пита за разне етичке системе, струје и смерове, ако нису закачени о реално дно живота. Као лекар, и етичар мора да буде пре свега дијагностик.

*

Психолог етичар опипава било моралног живота како оно уистину пулзира. Он тражи психичко порекло мотива и полуга које покрећу човека и формирају друштво и друштвене појаве. Спољашност не сме да га обмане; и под глатком сјајном кожом могу да се крију најгрђе болести. Ни изјава пацијента који каже да је „здрав”, не сме да

га завара. Ни туђи ранији рецепти ни дијагнозе, ни сведочанство здравља од ауторитета и целогa „друштва“ не смеју да га опсене. Јер моралне болести најрадије се крију, а постоји и тиха социјална солидарност у том сакривању.

Етичка хипокризија, данас до виртуозности дотерана и најмодерније снабдевена као никада пре, најтврђа је љуска и препрека за истинске моралне дијагнозе. Има их који мисле да ни то није најгоре зло. Ако не етика, а оно цивилизација и естетика тражи да се гадости крију и маскирају. Има и таквих који етикети и маски етичке лажи приписују и неку позитивну етичку моћ: сугестивну снагу на онога који је носи. Људи су бар присиљени да се правих мотива и правог свог лица стиде и да га сакривају. И психологија казује да сам израз неког стања душевног у некој мери стварно производи или појачава то душевно стање: ако се у страху човек куражно исправи и поигра јунака, страх ће да утихне и храброст ће да се јави. Тако ће и човек, који је присиљен да *игра* моралну личност, по том сугестивном процесу можда и постати таква личност.

Ту сад долази тачка где се одваја оптимизам од песимизма. Јавља се питање, да ли у *потреби* моралне етикете, макар и неистините, има неког моралног напретка? Није ли ипак боље и то него н. пр. декларисани аморални цинизам једнога Макиавелија који отворено тражи неетична средства за велике циљеве? Или је можда гори данашњи вешто прикривени макиавелизам испод лажне етичке фасаде?

Али то су већ нова питања и ново поглавље. Овде је било доста да лаж у свој својој дужини и ширини буде извучена испод површине, и да се лаж не зове истина, него да се *лаж и зове лаж*.

НАЦИОНАЛИЗАМ И СОЦИЈАЛИЗАМ, ИЛИ »БИОЛОГИЈА ИДЕЈА«

Психологија борбе досад још није стекла свога Ле Бона. За психодинамику данашњег живота био би, међутим, нацрт и срећно формулисани психолошки канон закона борбе бар толико потребан колико и Ле Бонова класична психологија гомила.

У питању, боље алтернативи која се често поставља: национализам или социјализам, много одлучују извесни моменти психологије борбе. Покушаћемо да их овде одредимо и за наш нарочити циљ формулишемо, иако ће ти закони бити тек нешто фрагментарно и унеколико антиципација закона психологије борбе коју би тек требало изградити.

И национализам и социјализам (у најширем смислу, са свима досадашњим варијантама) имају, као идеје, своје психолошко порекло и своју историју. И једну и другу идеју конципирао је човек као „зоон политикон“, као друштвено биће. С ове тачке гледишта обе су, дакле, идеје „социјалне“ у једном нарочитом смислу.

Под којим је одређеним историјским условима настала национална, а под којим социјална идеја, овде је савршено свеједно. Нас интересује на овом месту пре свега „психолошки механизам“ идеје *уопште*.

Идеја претставља замисао, у слици и мисли конкретизовани циљ акције. Она има своју садржину, оно *што* се идејом замишља и хоће, и осећајни, вољни импулз који идеји даје динамику и

потстрек за акцију. То је она психичка жаока која идеји даје замаха и по томе претставља стварну психолошку силу која дејствује ка реализацији идеје. Између те идејне садржине и осећајно-покретног нерва постоји извесна условљеност и повезаност која би се — провизорно, без претензија на постављање готовог психолошког закона — могла овако изразити:

Психологија човека борца за неку идеју састоји у томе да се са жељом, љубави, заузетошћу за ту идеју напореда појачава *мржња, одвратност и борбени дух* против свега онога што стоји на путу реализацији идеје. Позитивно и негативно ту се у некој корелативности удопуњава и међусобно појачава. *Нова нијанса искрсава када се идеја судари са идејом.* Непријатељство спрам неке противне идеје пролази кроз једну нарочиту скалу појачавања. И ту сад избија најјаче једна појава која је већ одавно уочена у свакодневном искуству и у разне пословице захваћена. То је нарочито заоштрена *мржња према сродном, сличном и фамилијарном.* Жаока борбе задобија појачану оштрину када се ради о разликовању блиског и сродног, али по идеји тим оштрије одељеног. Психологија фанатичног борца захтева одређен, ексклузиван циљ. Тај циљ је просто и оштро формулисан, има карактер догме и не трпи никаквог компромиса, никаквих прелазних нијанса и никакве конкуренције сродних идеја које можда иду за истим циљем, али другим темпом, другим методама и под другим формулама. Према најближим нијансама границе и супротности још се јаче исцртавају и продубљују. Мржња између секата једне те исте религије жешћа је него између посве разноврсних религија. Грађански ратови између партија исте нације и државе страшнији су и свирепији него ли ратови између разних држава и народа.

Страшна је и кроз stoleћа неугасива племенска мржња код народа патријархалног културног степена. Један страни научник окарактерисао је арнаутску крвну освету све до у четврто кољено као „праву фамилијарну мржњу“. Више је Албанаца изгинуло у међусобним племенским борбама најсроднијих „барјака“ и „фисова“ него ли у борбама са другим суседним народима.

Између руских мењшевика и бољшевика, дакле између две разно нијансиране струје једне те исте основне идеје т. ј. социјализма, избила је борба до истраге, жешћа од сваке борбе против грађанских странака. И разне концепције једног те истог национализма доводе до гоњења „издајника“, до анатеме и екскомуникације из нације.

Овај дух нетолеранције, ексклузивности и инквизиторске екскомуникације нарочито је значајан за католичке народе Европе од средњег века па све до дана данашњега. Класичан је пример Данте-а коме је противничка фирентинска странка натоварила „издају“, јер је другим системом хтео да послужи својој отаџбини, а он се светио позивајући немачког цара да нападне Фиренцу и тако истера „смрдљиву лисицу“ из рупе. У нас има анегдота о оваквом једном разговору: „Ко ти то ископа окс“? „Брат рођени“! „А, зато је тако дубоко“!

Појачавање мржње у управном сразмеру према степену сродности и блискости као да је неко психолошко-техничко средство за појачавање ограда и одређеније формулисање методе и циља. У борбеним струјама одлучује и изванредан нерв љубоморе. Баш зато што је циљ исти, лактови бораца сударају се ближе и оштрије. Свака би хтео да га досегне на свој начин, својим путем и под својим именом. Идолатрија „вођа“, амблема, крилатица и програма преузима неку нарочиту функцију у том психолошком механизму борбе. Има неки, данас још

сакривени закон по коме се у најстрашнијој борби моћу да сукобе баш они који јуре стварно за истим идејним циљем, у даљој перспективи.

Идеја, према томе, развија у човеку појединцу и целим групама, неку нарочиту динамичност и психичку технику која може да упропасти или баци у крај сам главни циљ према којем се идеја и организовала. Није то, у осталом, једини случај у коме средство може да задави сврху. Највећа религија која је планула жељом да у овај живот уведе царство љубави, самилости и добре воље, уносила је кроз векове баш својом горљивошћу и највише кржаве мржње и борбе до истраге.

Али идеја је идеја и зато борбена мржња треба да јој да оштрицу, продорни елан, концентрацију и ексклузивност. То ће бити нека „биологија идеје” у којој као да вреде — формално говорећи — исти закони психичке динамике, радило се о борби за идеју свечовечанске љубави или о племенској части кубуре за појасом неког Арнаутина.

Примењујући ово неколико импровизованих и скицираних погледа на наш проблем, могли бисмо казати да и у данашњој борби између национализма и социјализма, а поготово између разних концепција у оквиру самог национализма или социјализма много одлучује та „фамилијарна мржња”. И ту су *сујротности више заоштрене психолошком динамиком борбе нећо разликом у суштини идеје и њених крајњих циљева*. То вреди за борбу међу самим фракцијама социјализма и национализма, али исто тако и за борбу између национализма и социјализма. Последњи случај интересује нас овде највише.

И национализам и социјализам имају свој биолошко-друштвени корен и касније различите културно условљене облике и стадије.

Национализам као идејни тип претставља синтетичну тежњу свих друштвених класа једног на-

рода на основи етичког родбинства, заједничког језика, исте културе, исте прошлости и будућности. Социјализам поставља на први план питање социјалне структуре и поделе економских добара, а у пракси претставља синтетичну тежњу друштвених класа, нарочито потиштених и угрожених у супротности према другим, господујућим класама. У принципу, са тог социјалистичког гледишта националне противности отпадају или играју подређену улогу. Отуда и извесни интернационализам социјализма и позната крилатица о „пролетерима свих земаља”. И национализам и социјализам уједињава и разједињава у исто време. Основни мотив је борба и самоодбрана: солидарност унутар једне групе и борба против осталих група. Та два процеса интеграције и дисипације одигравала су се у историји напореда већ од античких времена.

Национализам који није основан само на биолошким инстинктима борбе, мржње, ексклузивности и „светог егоизма”, него има и културни и етички садржај — како га је конципирао н. пр. за чешки национализам Масарик — не само да не искључује остваривање социјалне праведности, него је императивно и захтева. Чисти је апсурд да би национализам морао значити и крајњи „економски либерализам” и да искључује праведно социјализовање економског живота. У оквиру националних држава могу се савршено решавати и социјално-економска питања, споразумом класа које су поделом и све дубљом диференцијацијом рада упућене једне на друге, а не ексклузивном диктатуром и терором једне класе над другима. Диктатура једне класе исто тако је несоцијалан и протусоцијалан принцип као и деспотизам или олигархија. Све је то гола биологија: насиље једне класе замењује се насиљем друге класе, по праву јачега. У идеји људске културе садржана је и идеја споразума и са-

радње, не само између појединаца једне друштвене класе него и читавих друштвених класа међусобно. Зато ниједна досадашња класна револуција у историји, и кад је успела, није могла своју насилну диктатуру бескомпромисно и трајно одржати. После извесног времена морало је да дође до неке средње резултанте, до споразума и сарадње. Ма колико је француска револуција била социјална и довела до терора нове господујуће класе над старом господском класом (т. ј. грађанске класе над феудалном и свештеничком), ипак се, у тренутку јаче угрожености споља, баш у тој класној револуцији родила модерна, демократска француска нација која је у себи интегрисала све друштвене класе. Енглеска деветнаестог столећа најбољи је пример како се национално и социјално не искључује. Без крви и револуције Енглеска је, после париских покоља, преживела радикалну еволуцију социјалних питања и испала на крају као више демократична земља него и сама мајка револуције Француска. У монархичкој форми Енглеска је у ствари више демократска република него многа формална република. Етички и социјални национализам који води рачуна о друштвеним класама и не да да се под етикетом национализма врше социјална насиља и неправде, једини је оправдан и у будућности могућан национализам. Разуме се да ће људи, у којима је мржња, завист и класни сепаратизам најјачи и најживљи мотив, увек једнострано испољавати само противност класа и потребу класне борбе. Стварно, ту се ради више о једном типу и једној врсти људи него о начелном моменту и разлици идеја. Нема културна човека који не би тражио социјалну правду. Али како да се до ње дође? — Ту се делимо и разликујемо. Несоцијалан социјализам зависти, мржње, властохлепља и терора противи се националној синтези и сарадњи свих дру-

штвених класа. Социјализам сарадње друштвених слојева и праведне поделе економских добара савршено се слаже са етичким и хуманим национализмом. Никакво циничко ругање хуманом „сентиментализму” и етизацији друштва не може да збуни националисту који своју идеју подупире позитивно љубављу, а не негативно мржњом. Сетимо се горе скициране психолошке технике борбе, па ћемо одмах схватити и то зашто се баш *на овако конципирани национализам* са толико жестине обарају извесни социјалистички екстремисти. Јер само такав национализам може да отупи оштрицу њихове идеје.

Социјална биологија идеја најбоље објашњава и извесне чудне симпатије и тактично-борбене савезе између крајњих идејних противника и струја које се садржином својих идеја искључују, али се у извесној ситуацији слажу противу трећег заједничког противника. Има држава у којима се крајњи левичари придружују најконзервативнијим националистима и сепаратистичким негативистима противу напредног и демократског државно-синтетичног национализма, — иако им је тај модернизовани и социјализовани национализам несравњиво ближи. Јер, за једну идеју није толико опасна она противничка идеја која јој је дубоко, у суштини противна, јер од ње чак може да добија и индиректну подршку и оправдање за свој опстанак. Много јој је опаснија она идеја поред које она сама постаје сувишном.

ДЕМАГОГИЈА И ПСИХОПАТИЈА

Демагогија је отровна биљка која буја на тлу полукултурних демократија.

Уместо да се демократија, по природној својој намени и селекцији развије у *аристо-кратију*, тј. у владу *најбољих* претставника — у правом, *првобитном* смислу те речи — ми видимо да демагошком злоупотребом демократских установа често избија на површину „*какисто-кратија*“, тј. *владина најгорих*.

Сама демагогија у ствари је прастари појав. Извесним демагозима, ако су иначе били јаче индивидуалности, у правом моменту, успевало је да постану и крупније историјске личности. Познати су примери браће Граха у старом Риму, Кола Риченција (Николе Лауренција) у папском средње-вековном Риму, Савонароле у Фиренци, Пугачева у Русији, Робеспјера, Мара-а и Дантона у француској револуцији итд. Други су остајали безимени, изгубљени у невидљивој потки видљивих историјских догађаја. Али има један значајан моменат који нашег савременог демагога одваја од свих тих старијих примера. Док су ранији демагози могли да жању своју жетву само у изузетним и нарочитим историјским моментима, готово редовно бунтовним путем, у отвореној борби противу извесних система и властодржаца, данас може да иде на руку демагогији и само државно и политичко уређење, у својим законским облицима. Демагог може да се крије и под демократско-уставним системом, заштићен пуном заштитом државе и дру-

штва. А та врста демагогије далеко је опаснија од отворене револуционарне; она омогућује дубље и суставније унутрашње разарање. Данас може демагог, користећи демократске и уставне институције, у полуобразованој средини, да се подмукло увуче и до највиших места државне управе, и штавише, ако га на раменима понесе прописан број гласова, мора ту да буде и трпљен. И онда се дешавају позната чуда; све се изврће наглавце, запада у неки вихор, а држава добива изглед луде куће. Нико не зна излаза, свако осећа ругло и наopakост ситуације и сав је јавни политички интерес апсорбован вечитим трзавицама, борбама и кризама. Међутим, то и јест прави циљ и биолошки миље демагога.

Каква је у ствари психолошка и карактеролошка структура демагога? Демагог пре свега има оштар њух за просечне и најраширеније *инстинкте гомиле*. У томе њуху и вештој истрајности у искоришћавању дубоких инстинката гомиле стоји сва нарочита демагошка „генијалност”. И други знају за ту инстинктивну потсвест гомиле, али демагог гради на њој свесно и методички. Он се обраћа на негативне психичке полуге, на егоизам, завист, лакомот и мржњу. Он води рачуна о конкретном просечном појединцу, са свим оним прикривеним инстинктима, који стварно биолошком снагом човека покрећу. У незадовољству и заједничкој мржњи најдубља је и најјача веза истоврсних гомила. У то потпориште захваћа демагог свом својом снагом.

Пре свега, демагог се сам уживљава дубоко у то психичко подземље и спреман је да се унизи и спусти на ту равнину. Гомилу која се даде — у моментима — повести и за високим етичким херојским циљевима, он држи трајно помоћу нижих, али зато дубљих, више органичких егоистичких инстинката, особито кад су то бирачке, страначке го-

миле које треба нарочитом демагошком техником трајно и организовано држати на окупу.

Добро зна прави демагог да у себи самом чува извесну резервисаност и удаљеност од гомиле; само по потреби он улази „под кожу” гомили. Отуда онај значајни дуализам и нелогичност над којом се невешти посматрачи снебивају. Демагог то добро зна, али се на то нимало не обазире, него су му, штавише, такви критичари и смешни. Он само иде својим путем и води даље своју гомилу; ако не ради тако, није демагог од расе. У том је дубоко усађена црта *моралној и логичкој цинизма* у карактерној физиогномији сваког пунокрвног и рутинованог демагога. У њега нема етичког стида и социјалне осетљивости — то нарочито и стално удара у очи. Демагог је претставник оног најдубљег ирационалног и аморалног, дакле оног витално најјачег у човеку и ту је извор свих његових снага. Он ласка егоизму и сујети гомиле, неуморно потстрекава у њој разне мржње и зависти, злоупотребљава здраве идеје, из мана и инфериорности гомиле гради неке врлине и супериорности, и чува се као живе ватре да не би поменуо фактичних мана своје гомиле, да не би придигао, васпитавао и коррио гомилу. Све друге групе и класе напада бесно и систематски, без обзира је ли то оправдано или није; брише им напросто свако право на егзистенцију.

Још једно добро зна сваки расни демагог: да је тим култом мржње и егоизма издајник свих културних вредности, а у том лежи и његова извесна *криминалност*. У сваком демагошком захвату има нечег подмуклог криминалног и противсоцијалног. То чини појаву пунокрвног демагога сваком истински културном човеку неодољиво гадљивом.

И демагог је „психолог”, али свог засебног типа. Док социолог и психолог-научник иде у пр-

вом реду за апстракцијама, генерализацијама и законима, практични демагог-психолог иде за конкретним, типично-индивидуалним. Ту стаје и ту остаје.

Док научник психолог заоштрава своју апстрактивност у схеме и законе целине, тражећи законе социјалних кохезија и еволуција, дотле се демагог дао на посао и дијагнозу једним другим органом и другом интенцијом. Његова је „хистологија” социјалног ткива много практичнија; он узима само по једну, али типичну ћелију преда се и удубљује се у њену најинтимнију грађу. Не занима њега функција и интерес осталих разноврсних ћелија и њино скупно функционисање; још мање „услови више еволуције” у сарадњи свих тих разноврсних ткива. Не посматра он научењачки са неке више погледне тачке; не, он опипава, оњушкује. Ослушкује и она скривена, подземна титрања и једва приметна треперења, која научни психолог у лову на високе и вечите законе и не примећује. Тако он сигурним искуством напипава праву жилицу.

Демагогија као стално животно занимање изискује знатне напоре и голему истрајност. Али, који је у ствари циљ демагогов?

Циљ ће сам демагог формулисати, и то оштро и одређено. Крилатица мора да буде изражена кратко, али звучно. Фразе и блиставе речи понављају се до бесвести. Али, у суштини све су то само средства. Стварни интерес народа или друштвене класе није ни на крај памети демагогу. Гомила има њему да послужи, и то првенствено само њему. Он хоће да има моћ и покорне гласове гомиле. Кад једном ту моћ постигне, он ће већ динамику масе трансформисати како њему устреба. Канализоваће је према својим потребама, у неком одређеном смеру, али тако да гомила не дође до свести када се прешло на страпцутицу.

Главни мамак на удици демагога јесу обећања. Ту је он издашан и неограничен; гомила то најволи слушати и ради тих обећања и грне за пророком и вођом. А он, демагог, уживевши се страшно у ту целу инстинктивну сферу, у све те лажи и обмане, грдње и мржње, као неки носилац свега тога, претвара се у пуну инкарнацију нижих инстинката гомиле. *Нико није тако брз на јефтино и лажно пошрћивање туђеј поштења, туђих идеала и туђеј бића* као што то може да буде демагог, само ако му то може да послужи ма и за најмањи демагошки ефекат. *Психолошки то значи да он сам тога поштења и осећања вредности личности нема.*

Али да би се право развила сва та својства и све те делатности демагога, сама аморалност неће још достајати. Човек ипак мора да буде од неке засебне структуре, да би могао тако лако и неодговорно масама обећавати златна брда, брисање са лица земље свих омражених противника, који нису вредни да дишу ваздух итд. Моралну, тј. неморалну снагу за то смогао би данданас многи политичар и вођ народни. Треба још нешто да придође. А то нешто дато је обично са правом и органичком аморалношћу заједно: *патолошка црта* у личности демагога.

Криминал и патологија давнашњи су другови. Изгледа, у ствари, да је то по органичком устројству једно те исто, и да се само у испољавању указује једанпут као патолошко, а други пут као криминално. Ово друго нарочито онда када такву болесну органичност „преведемо” у језик социјалности и етичности.

Правом демагогу мора да се циљ упиљи у молак свом силином фикс-идеје. Његов цео психофизички апарат „помакнут” је у том одређеном смеру: све његове емоције, сво мишљење и сво настојање. Као да га је нека манитост обузела. Регула-

тивне кочнице (које у нормалног човека држе разновесје) у њега су попустиле. Упиљена фиксна претстава и замисао апсорбује све. Сва вештина и снага интелектуалности, сва енергија воље заоштрила се у правцу циља и та главна струја психе повлачи све у себе или обара све око себе. Истрајајан и неуморан, лукав и mudar за свој циљ, он излази, с друге стране — за перспективу посматрача — смешан и неозбиљан. Он мора да буде вођ, профета, реформатор, и то га чини слепим за све остало. Јурећи руши све око себе; згранутих лица око себе он и не види, удараца не осећа. Не бира средстава, ни етичким ни естетским мерилом. Омамљен успут од каквог ударца, он кривуда и тетура, али јури и лети даље. Ништа га не може омести; сад је крајње дрзак, а сад крајње кукаван, према ситуацији и отпору на који наиђе. Неуморном брбљивости и наметањем хоће стално на себе да упозорава, ни тренутка не сме да се измакне очима гомиле. Његова жеђ за јавношћу неутажива је; све друго мора у страну, само он мора да се види и чује. Има нешто инфантилно у тој „манији за јавношћу (агороманији). Као што дете, које седећи међу одраслима, а размажено и навикло да се сви око њега комешају, баца што било на земљу и разбија кад види да су се сви од њега одвртнули, да би изнова на се упозорило, — тако и психопатски демагог мора стално да избацује ма какве изјаве, само да не би јавност од њега мало починула. Било по коју цену, он мора сав интерес јавности да попије; права мора целе своје околице. Новине треба само о њему да пишу, улица само о њему да говори. Свеједно што било, макар и највеће грдне, па и најгромкији смех на његов рачун. Техником данашњег стварања јавнога мишљења, када се једном на леђима масе избије, то му је лако могућно. Ту је пре свега штампа која извештава,

па радио, и зате он неуморно говори само да се стално чује његов глас. Поне киша, он даје изјаву; кихне политички противник, он даје оцену и осуду; макне се нешто у иностранству, он даје мишљење и брзоплете карактеристике људи и народа, раса и епоха, свих земаља и свих небеса.

Значајно је при томе за психологију гомиле и публике, да она сама наседа таквом мучитељу јавности и агороману. Највеће тривијалности, кадгод и чисте бесмислице читају се штампане и прештампаване по новинама, ако их је као „изјавс“ дао један овакав психопатски говорљивац. Абнормалност има увек извесну драж и привлачност за публику.

За гомилу, за сам материјал демагогов, та абнормалност нема само дражи, него је ту још нешто друго, далеко дубље и јаче. Психопатски типови одувек су имали неко нарочито дејство на гомилу. Познато је да су многи народи, па тако и стари Словени у лудацима гледали нека виша и надахнута бића, а нарочито су им приписивали видовитост. Психоза утиче на масу сугестивно и фасцинативно. Појав би захтевао засебан студиј: који је то интимни однос између психе гомиле и т.зв. „лудог пророка“? Да се рационалним средствима и умереним логичним путевима на масу не може утицати, одавно је утврдио класик психологије гомиле Ле Бон. Изгледа да су многи пророци и вођи гомила у прошлости били више мање изразити психопати, тако н. пр. Ђироламо Савонарола. Свакако је утицај на гомилу у таквим случајевима појачано сугестиван. Било је случајева да су масе као овце срљале и у пропаст за покретачима гомила, као н. пр. у време големих епидемија верског лудила, флагелантизма и т. зв. „*Veitstanz-a*“ у средњем веку. Кључ за разумевање ове појаве у целини могао би да буде у надмоћности

емоционалног над интелектуалним у психи гомиле. Ради се о удовољењу јаким осећања, страсти и афеката. Психопатска претераност и апсурдност угодиће жедној психи масе далеко више него ли и најумнија умереност — која не удовољава и не угађа. Фантастика психотичког нескрупuloзног демагога дражи и узбуђује масу, шири се као психичка зараза и тиме омогућује иживљавање свега онога што у маси чека толико напетост и недовољено. Маса не мисли и не расуђује, она само осећа и хоће. Шта је н. пр. за масу сва политика него једно поље врућих жеља и болних неиспуњености. Ко ће лакше да поведе ту масу него онај који ће јој исликати живим бојама испуњење свих тих неиспуњивости? Ирационалној подлози у души гомиле одговара ирационална личност сулудог пророка. Тешко ће гомилу фасцинирати бистар и срећен дух, морално висока личност, која не може обећавати и исликавати све оно што маса жели — и која се, најзад, не може да поклати тој маси. И тако оно што у појединцу излази као абнормално, патолошко, апсурдно, у склопу психе гомила излази као нормално, као правило. Зато је разумљиво да психотик нарочито од врсте *dementia praecox* или од врсте мегаломана и цесаромана, по својој душевној структури тражи гомилу и ставља се према њој у неки нарочити однос.

Живот и култура износе нове појаве и нове болести. Можда би се овде могло говорити о некој *mania prophetica* или *mania demagogica*; назив остаје уосталом сасвим споредна ствар. Абнормална послератна епоха изазива и нове облике абнормалних појава; и ту ће свакако време учинити своје да се живот опет доведе на извесну, релативно нормалну линију. И опште образовање народа учиниће своје, да болесни пастири не дођу тако лако до стада. Али и образована публика могла би

се од таквих гњавитеља ослободити. Новинство не би у таквим случајевима требало да иде на лепак болесној манији и да за вољу сензације или забаве затрпава читаоце писањем о таквим говорима, изјавама, акцијама итд. Има извесне трагикомике у томе да се читава јавност годинама и годинама даде мрцварити и заглушивати од болесних појединаца.

Друга је ствар како ће друштво да се одбрани од штетности осионог психопате-демагога, нарочито онде где сама гомила не може таквим типовима да одоли, него постаје њином жртвом. Лекови су се обично налазили тек онда када су се болести нахарале, а закони су доношени онда кад се је већ много нагрешило. За патолошко-криминалне демагоге у *коренју* њихове делатности, није засад још ништа предвиђено — осим за извесне последице те делатности. Ко зна како ће се будуће друштво чувати оваквих штеточиња великог стила, — или ће еволуцијом друштва та врста бити уопште онемогућена? Има у Шекспирову „Хамлету” оваква изрека: „У великом свету лудило не сме слободно да шета.”

ИЗ ГАЛЕРИЈЕ НАШИХ ДРУШТВЕНИХ ТИПОВА

СКИЦЕ И СИЛУЕТЕ

1. ОНИ »ХЛАДНИ« И ОНИ »ВРУЋИ«...

Има једна основна, дубока подела људи која се не заснива на посматрачком типизовању и апстрактивним схемама већ на непосредном осећању: топли и хладни. Сва приказивања и доказивања долазе тек после тога осећања...

Сусретнеш тако човека у животу, говориш с њим, и „посла” имаш с њиме, а оно све те нека зима подилази и хладна струја као да улази у те. Осећаш: човек ти „одузима топлоту”, и ти се окрећеш и бежиш, — ако можеш. А онда сретнеш неког другог човека и све ти некако „топло око срца”. Нема сумње: сад „примаш” тоpline, тај човек као да нас „греје”. Категорије су јасне и наше само осећање неумитно их раздваја: има људи који нам давају животне тоpline, а има их који нам само одузимају. Једни зраче топлим животном енергијом, алтруизмом, симпатијом и уосећавањем, а други као да ће ти сву топлину испити већ самим додиром, крути, улеђени, затворени.

Истина, у животу сваки даје и сваки прима. Калорије „социјалне тоpline” у сталном су струјању и циркулисању међу људским јединкама. Плус и минус изравнава се или је бар у својој потенцијалности близу нормалне границе изравнавања. Биолошка економија наших личних животних снага за-

штићује нас од преиздашног сагоревања и издавања енергија ван нашег ја и управо то регулисање нашег давања „из себе”, поред узајамног и напредног примања од других, главни је садржај свих социјалних и етичких проблема и поравнавања. Процес вечите покретности и динамике, тражења равновесја и борбе са вечито новим приливом непознаница у једначину живота. Топлота и хладноћа у сталној су осцилацији у томе комплексу. „Егоизам” и „алтруизам” — по неком нашем дубоко урођеном тражењу — треба да држе један другом меру. Али у том превирању има их који стално и подмукло кваре „игру”, „краду струју” и хоће само да се „греју”, да само узимају, а да не давају ништа.

Али наш социјални орган, оно наше „ја” које осећа са колико се тоpline уклопио „ти” у социјалну струју, не да се преварити. Оно нам открива: ево једног који се *уклопио* само да „прима.” И зато „лед бије из њега.” Вешто и фино он уме да краде „социјалну струју” и нема те казнене тарифе која би се могла на њ применити.

Сећам се пријатеља који ми је дошао једног дана сав као прозебао, па ће да се пожали на неког трећег: „Ето, тај човек, само кад га видим, просто ми убија вољу за живот, за рад, за све. Ма што ја рекао, ма што урадио, он само ћути или накриви уста, слегне раменима, или тек добаци неку реч и ја осетим греду под ногама. Ни да макнем!” „Избегавај, колико можеш, таквог човека” — гласио је мој кратак рецепт. Сетио сам се тога тренутка да има и „психичких пијавица” међу људима, таквих који нису само хладни по својој природној конституцији (за коју и нису криви) него ће и свесно, методички да исисавају енергију и температуру других. То су они који знају да одузму другом вољу и енергију, а онда сами преду-

зимају и спроводе оно за што су другоме утукли вољу. Колики су хладни презриво и скептички накривљивали уста да мирно сачекају моменат када ће сести у дубоке фотеле, приправљене за њих од „зажарених будала“... Они то каткад зову и „политиком“.

„Ужарене будале“, то су они на које ће се ослонити хладни да са њима створе природну параситску целину. Као што су у историји номади параситирали на агрикултурним народима, тако и они сматрају да је то „од бога“ дато.

Покрива ли се можда ова наша подела на хладне и топле са оним познатим дељењем људи на егоисте и алтруисте или, можда, на рационалне и осећајне људе? Свакако, ове три поделе у основици се поклапају, али „топло“ и „хладно“ биће најдубљи, најнепосреднији критериј.

„Психичко струјање“, или како се многи воле изражавати „лични флуид“ појединца биће свакако неко трошење. Најбољи нам је доказ за то она упадљива и управо невероватно шкрто и доследно спровођена „економија“ многих у томе психичком давању другим људима. И реч, и гест и дах — све је у њих рафиновано и прецизно одмерено, као да су стално на опрезу, да не би, за бога, просули мало више осећања и изгубили мало више тоpline него што је то „потребно“. Није то оно енглеско, „дентаменско“, већ у каледима дресирано „непоказивање осећања“. То је или немање или неком будном биологијом шкрто чување осећања са циљем да се други не би огрејао, да нам што год не би „узео“, али никако са циљем т. зв. аристократске ненаметљивости или „отмене затворености.“ Јер док ова може да значи високу социјалну културу, у дискретном неиспољавању осећања нарочито егоцентричког порекла, заинтересованости итд., али зато ипак са извесном топлином

алтруистичког осећајног испољавања — дотле у ових хладних, лажно отмених, ствар стоји дијаметрално обрнуто. Они осећајно скачу из себе само онда када је у питању њихово „ја”. Ту онда долази и до правих ерупција. Развија се и неки чудни изненадни „темпераменат”. Нема можда одвратније и друштвено неукусније појаве него што је бесно ђипање иначе тако хладних и мирних људи у моменту када се дирне у живац њиховог егоизма. Нема те гасне отровне бомбе која би таквом експлозивношћу и несносном пенетрацијом све око себе обухватила као кад изненада прсне врућа егоистичка чахура оваквог иначе залеђеног човека. А немогуће је и замислити нешто одвратније од оне прорачунате тоpline тих хладних када се почну да уносе у нас по диктату своје заинтересованости. Гледаш и чудиш се: где ли је сад хладно достојанство? Људи који су као обични приватници у правилу третирани од таквих са пуном дозом хладноће, у часу, када стекоше власт или утицајност, имају ипак срећу да се једном „огреју” и на њиховој топлоти.

Рационално управљање својим симпатијама и антипатијама, друштвеним својим примањем и давањем, психолошки и социјално-биолошки савршено је природно. Природно је и оно неодољиво инстинктивно осећање симпатије или антипатије према појединцима као и стално наше субјективно категорисање људи на топле и хладне. Али је и сувише „природно”, сувише голо и подло биолошки оно што раде и спроводе хладни: окренут према ономе кога треба, све сушта и жарка топлина, а према ономе кога не треба стуб од леда. Има људи који са неком сумњивом „издвојеном мудрошћу” хоће да се протуку кроз живот. Тај полу-социјални тип човека дохвата за себе подмукло само ону полу социјалности која иде у прилог његовом ја.

Има једно старо веровање о нама Југословенима (раширено нарочито међу Немцима) да смо ми нека врућа, импулзивна, занесена раса. Рекао бих, на основу дугог посматрања, да је и то једна од наших страховитих и најболнијих самообмана. Хладни и мртви типови огромно се намножише по извесним нашим друштвеним класама. Материјална послератна криза и борба за голи живот учинила је такође своје да се појединац све више увлачи у пужеву кућицу свог егоизма, да алтруизам редуцира на најмању могућу (и немогућу) меру и да у тој свеопштој хладној повучености настане ова данашња наша социјална и етичка зима, у којој се најзад сви заједно смрзавају и сви међусобно оптужују. Наш „сеоски газда“ и варошски „велики господин“ старе су и познате предратне фигуре. Има нешто тупо и непокретно у тој врсти људи, можда по неком закону природног равновесја, насупрот оној ситној мањини врућих и зажарених који би хтели да нешто створе и живот помакну напред. Готово свака наша паланка чини једну такву „биолошку целину.“ Мали број покретних и маса непокретних, у некој инстинктивној узајамној мржњи.

Наш човек воли да се наруга „хладном“ Енглезу, Немцу, па и Чеху. Па ипак, колико тоpline и жара видесмо баш код тих „хладних“, и „рационализованих“ раса и народа! Кад слушамо њихове говорнике, идеологе, научнике и политичаре, ми осећамо неку истинску ватру у њима, оно нешто покретно и стваралачко према чему наши многи „јавни“ и „културни“ радници изгледају као неки заплашени дилетанти који муцају и рђаво глуме своју улогу, тако да им слушаоци одлазе хладнији него што су дошли. А онда слушате неког „хладног“, рецимо немачког професора. Гледате га: стар, блед, ороноу, као да ће се једва попети на кате-

дру. Али кад почне као да се неки огањ у њему запалио. Ви осећате: из сваке речи избија жар његова убеђења, његове сраслости са мишљу и идејом за коју једнако живи и ради, можда још од своје гимназијске клупе. Човек се сав преобразио, око му севнуло, бледи образи зажарени. Лик му се исправио као у младића, гестови постали живљи и оштрији, и ви само гледате и питате се: Је ли то тај исти човек?! Уистину, јужњачко брбљање не значи истински душевни жар — та мисао мора да нам се у том моменту наметне. А вруће и најтеже фразе баш се у нас тако лако избацују, али празна и хладна срца. Највеће речи и највиши суперлативи, у бескрајном понављању, већ су истрошени и ишупљени до пустих шаблона. Они који хоће друге да запале и покрену има пре свега сами да сагоревају. Јер каткад се досете хладни, када им устреба, да глуме „вруће”. Уместо јавних, културних и социјалних радника таква средина у „хладнима” добива само — личне каријеристе. Сви елементи живота, и приватног и јавног — осећања, мисли, жеље, потребе, невоље, мане и врлине људи — све се то под њиним рукама претвара у средство искоришћавања, маневрисања и личног каријерског дизања. Параноичка мономанија, то је крајња, патолошки карикирана форма овога типа, у случају када природа својим свирепим експериментом одигне са њега сваку социјалну маску и нараву. То су они несретници по умоболницама (и ван умоболница) који, потонули на дно апсолутног еготизма, у беснилу свога бескрајнога и јединога ја, у сваком човеку виде или душманина, или *средство* за своју грандоманску фикцију. Једном таквом болесном „Наполеону” причињавао се сваки човек кога би угледао или непријатељем или „подаником”. Адлерова мисао да претерани индивидуализам води у умоболницу, искуством се све више потврђује.

Хладни типови људи не морају увек да буду и неки рђави, антисоцијални људи. Јест, има чак и привидно хладних људи. То су они који крију и задржавају у себи топлину, можда и поучени горким личним искуствима, можда и разочарани, повређени... јер живот доноси безбројне нијансе и варијације. Има „хладних“ који на делу могу ипак да развију извесне „социјалне калорије“, али су вен- тиле своје топлоте у свакодневном саобраћају за- творили. И т. зв. темпераменат игра каткад при томе знатну улогу. Да је тако, видимо најбоље у противном екстремном случају: код оних који бук- те и праскају од „врџег темперамента“, хоће да нас заспу својим изливима љубазности и благогла- гољиве сусретљивости, — а онда, када се мало сна- ђете и боље их осетите: празнина и велико ништа. Несравњиво је Гогољ описао тај мањиловски тип у својим „Мртвим душама“: „Како ли је добар тај Мањилов! Какве ли голубиње очи! Када га први пут видиш казаћеш: „Како је пријатан, како је добар тај човек!“, а после: „Чортъ знаеѣ что та- кое“ и побећићеш главом без обзира.“ Или још гори тип Ноздрјова, из исте Гогољеве галерије: љу- базан, свима досадан и свима несносан брбљавац.

Како видимо, оријентација у том топло-хладном људском друштву није ни тако лака ни тако про- ста. Слично као у инстинктивној подели људи на „симпатичне“ и „несимпатичне“, и овде може пр- ви осећај да нас некако превари. У ствари, осе- ћај не може да нас превари у основном тону, јер осећај, ако је уопште осећај, ту је и доживљен је. Али наша накнадна интерпретација животног *valeur*-а тога осећања може да се помери за неко- лико степена, — па и за целих 180. „Ревизија“ прикупљених утисака свакако је потребна, ако не желимо да останемо створења непосредног осећај- ног инстинкта. Висока друштвена цивилизација ство-

рила је и ту неке „психолошке псеудоморфозе” и зато је потребно да умемо разликовати типове који јесу *топли* или *хладни* од типова који само дају утисак топлих или хладних. Један велики и познати пример: Масарик. Већина људи који су икад приступили Масарику тврде да је тај велики словенски филозоф и државник у први мах на њих деловао „хладно”. Док је н. пр. краљ Никола црногорски управо фасцинативно и моментано освајао својом личношћу — али тако да те после, када се прибереш, доста брзо прође та топлота — Масарик као „хладни човек” зрачи неком дубљом, у први мах неосетном, али то трајнијом и интензивнијом топлином. Генерације и генерације, не само његове отаџбине него и осталог, нарочито словенског света огрејале су се на дубоком и истинском жару хуманих мисли и стремљења строгог и озбиљног „татинке Масарика”.

А сада да пребацимо тежиште и у наше сопствено ја. Огледајмо мало то питање, не више као они који примају и сортирају људе по топлоти и хладноћи, већ као они који сами давају и у другим људима таква осећања изазивају. Колику „температуру” треба да развијамо према људима? После горњих психолошких дијагноза поставља се и ово питање практичне животне филозофије. Има мудраца који тврде да нарочито у данашњем рационализованом, математизираним и технизираном времену треба своју унутрашњост „до врата закопчати”. Ти закопчанци одавају обично и помало презира, па и мизантропског цинизма према човеку као „бедној промашеној креатури”. Гласова оваког надменог индивидуализма и аристократизма било је већ у античком свету. (*Odi profanum vulgus...*) Из новијег времена истичемо класични Грацијанов „Приручни оракулум” мудрости која сва увире у једну велику поуку: затвори се што више пред сво-

јим ближњим. Али да тај ближњи стиче тиме извесно право: да се и он према теби још више затвори, о томе једнострана Грацијанова мудрост не води рачуна. Нико мањи није похрлио да са шпанског преведе Грацијана него главом сам Шопенхауер. Овај увређени, намргођени филозоф осетио је у Грацијану брата и претходника. Само је он тога свог песимистичког брата далеко пребацио. Најбољи пријатељ Шопенхауеров Гвинер (W. Gwinner) истиче његово „нензречиво презирање човека и тврдину поноса којим је своје срце оклопио.” Човек, по Шопенхауеру, није ни мржње достојан, јер — докле год човека мрзимо „још увек га доста не презиремо”. Са „црвенилом стида” сећао се Шопенхауер оних момената у своме животу када је просуо нешто љубави и самилости за своје ближње. Па ипак, ради саме доследности свог филозофирања, морао је и тај озлојеђени критичар свога ближњег да да и овакву изјаву: „Када узмемо на око човечју злобу да се над њом ужасавамо, треба да бацимо поглед и на беду човечјег живота” и онда даље: „Ни код једног човека немојмо објективно просуђивати његову вредност и достојанство, злоћу његове воље, ограниченост ума и појмова... већ узмимо у обзир и његову патњу, беду, страх и болове живота...”

Шта значи ова концесија? Код несаломивог Шопенхауера? Само то да на оној страни куда је пошао — нема излаза! Затварање човека пред човеком само продубљује ону ледену провалију због које се огорчени мудрац повукао у се. Стара назарећанска реч: „Љуби непријатеље своје”, иако у форми психолошки апсурдна, у суштини сакрива дубљу мудрост од мудрости Шопенхауера и његових данашњих несвесних наследника.

2. ОНИ КОЈИ СВЕ ЗНАДУ И СВЕ МОГУ

зову се лепим народским именом, поменути и у нашој епској поезији, „свезнадари“... Биће дакле у том типу и нешто расно југословенско, а можда и нешто „јуначно“, епско-патријархално? Са мало стрпљења и то ће се објаснити.

Југословенски свезнадар, то је међу свима свезнадарима света спецификум. Сви универзални генији света, па и сами Леонардо да Винчи, Лајбниц, Гете и др. има да се сакрију. Наш је свезнадар шири, обухватнији и то ће рећи овде: специфично југословенски свезнадар. Леонардо н. пр., сликар, вајар, техничар, мислилац, по нашем југословенском свезнадарском мерилу остао је узак. Није написао ни једне драме, па ни политичког чланка. Гете се опет „сузио“ само на поезију и мисао, али није н. пр. повео никакве акције да „обнови“ и спасе свој народ. Дакле, слаб универзализам и узана генијалност. Тек ми Југословени унели смо у галерију стваралачких типова оне праве и најшире универзалце. Не остаје се ту више, рецимо, у сфери „наука“, па онда да се хрли с краја на крај те широке пољане; или у уметности од једне врсте на другу, већ се ту скаче овако југословенски, раснодинарски, дугоножно, у широко и далеко, високо и дубоко: од поезије ка техници, од технике ка религији, од религије до позоришне лакрдије, од комедије до политике, па онда до архитектуре, филма, филозофије, педагогије итд., до свега што уопште постоји у широком домену људског стварања, за оне који се родише још шири од свих тих домена. С таквим духовним крацима и стваралачким протезама у неизмерност снабдео је бог нашег југословенског свезнадара. Јер он прескаче све врсте знања, рада и стварања; за ширину и замах његова скока и прескока нема граница.

Тај наш свезнадарски геније изгледа широк, безмеран, пун и препун; састављен од безбројних, најразноврснијих слојева и компонената. Али, огледај га мало према светлу: танак, прозиран, шупаљ, нема га. А ево н. пр. чиме се он све — у једном лицу — „бави“, што он „јесте“, или је „био“: педагог, литерарни историк и критичар, новинар, публицист, политичар, романсје, лирски песник, национални учитељ, пророк, идеолог и предавач, оснивач нове религије, мистик, Индијац и теософ, електрично-технички обновитељ народа и државе, економски препородитељ, естетa и историк уметности, организатор и вођ омладине, писац кабаретских скечева и социјалних драма, оштар филмски стручњак, филозоф, социолог, психолог итд., итд. Како видимо, дух невероватне, изнадгенијалне ширине, који бди над свиме, свагде ће спасилачки да прискочи, све поравна, свуда добаци своју спасоносну реч, на све стране дарива свој прилог и своју идеју — и онда полети даље, јер јадна нација треба њега свуда и свагде. Као у почетку стварања света: „...и дух Божиј дизаше се над водом.“

Иницијатор и „стваралац“ у свим тим побројаним подручјима, овај наш примерак изгледа можда психолошки и физиолошки немогућан? Па ипак, тачно такав он се родио и стално се изнова рађа међу нама. Он има и име, и нема га: јер он је типски тип типова свих наших свезнадара.

Нашалио се једноћ господар Црне Горе и Брда те ће рећи једном Црногорцу чобанину: „Имам један вапорић на Скадарско језеро, па кад би се ти хтио примити за капетана тамо, одмах би те послао!“ — „Оћу, господару, и за Бога!“ ускликну Црногорац. Сима Шобајић, најбољи психолог Црногораца међу Црногорцима, од којег цитирамо горњу анегдоту, приповеда како нема тога посла ни подвига, за који се не би сваки Црногорац сматрао

способним: „Сви су Црногорци могли учинити то исто, само да су шћели!” Је ли честити Шобајић и слутио да овде црта не само црногорску, него и — југословенску психу уопште?

Свезнадар који не може да се правда културном наивношћу херојско-патријархалног типа, права је трагикомична фигура. Скакутање, лупетање, главињање и тетурање, то је оптичко-кинетичка слика у којој нам се приказује тај тип нашег друштвеног и јавног радника. Сад лево сад десно, сад амо сад тамо, горе доле, нигде до краја, нигде до дна, свуда по врху — свуда збрка и ругло. Н. пр., иде он тако широким тргом и гле, посред трга лепа и велика зграда: позориште. Свет грне, а пара звецка на каси. „Та јесам ли и ја писац или нисам? Што не би и ја неку драму написао? Кад други могу...” Разбесни се тако наш херој духа, седне и напише драму. Упре, потегне овамо онамо, и драма се пење на сцену. Свет се згледава и снебива, и још се ни снашао није пред тим духовним даром, а наш геније већ је на десетом послу: таман је пронашао нову ненааткриљиву помаду за неговање коже.

Изгледа да је заједнички профил свих свезнадара у овоме: 1. Бескрајно поуздање у себе и своју неограничену стваралачку генијалност и 2. бескрајно несхватање и готово животињско нереспектовање оне суштине и вредности о којој се ради у сваком дубљем стварању. Кад би такав наш скрибент који из рукава сипа драме и мрцвари управе позоришта и невину публику, ма само у једној секунди свом душом *наслутио* и осетио: шта значи, и у чему је тајна заната Шекспирова, задрхтао би и дрско перо испало би му из руке. Кад би који од тих наших скакутавих генија који хоће „социјално, економски, културно итд. да препороче *на-род*” ма само у једном тренутку доживео јасну

свест о томе шта све треба знати за такво *зиданье*, треснуо би пером о ледину и узео у руке бар неки уџбеник да нешто мало и научи. Недостатак основне, уџбеничке културе најкрупнији је дефекат свезнадарског соја и зато је у нас тако слаба свест о томе ко је зван а ко незван за неку ствар. У нас банкарски људи знају педагогију, а уметници поучавају банкаре и новчаре; дешавало се и то да бактериолози поучавају правнике, а шумари и рудари просветне политичаре.

Полукултурна магла уместо културне светлости, то је атмосфера у којој лепрша слепи миш-свезнадар. У први освит нашег националног и културног буђења такав универзални ментор и арбитер свега што се уопште тичало нашег народног живота звао се „домородац”. Било је међу њима и истинских талената, искрених патриота који су, у *недостатку* спремних и изграђених људи за разна подручја, копкали и овде и онде, левом руком амо а десном тамо, свукуд доспевали и свуда понешто начинали. Али данас би ипак било време да се и с тим културним полутанством престане. Доста би било и с тим дифузним појмом т. зв. „културног радника”. И тај разливени апстрактни културни радник који често ниче баш онде где га нико не сеје, и јавља се онде где га нико не зове, требао би бар негде да стане чврсто, на једном одређеном подручју: Ту сам и ту стојим! Али наш богодани културни универзалац и номад уопште и не „стоји”, као неки виши дух он само „лебди”. Он је свагде и нигде, све и — ништа.

То велико полутанско *ништа*, то је дечја грозница наше младе културе. Све је то чепркање, а никакво копање. А та чепркала својим лактењем и млатаранем добрано сметају. Прегенијални полихистори ове врсте остају у другим већим нацијама у сенци свог сеоског торња. Тако ће н. пр.

такав полихистор у неком немачком градићу написати патриотску монографију о своме месту; исписаће географију, описати стилове, али и отровне и неотровне гљиве у околици, камење и руде, фабрике сира, и напoкон убојну историју дичне варошице итд. Ако је мало жешћи писац и зналац, он ће у локалном листу решити неколико питања европске кризе, поделити добру лекцију енглеском претседнику владе итд. Али, коме то смета у Берлину или Лајпцигу? Све то остаје у духовном пречнику тога, рецимо Хицлајндорфа. У нас, на теснијем простору, сва ува од њине вике оглушише, и усред културних центара мерила се побркаше. У нас дође момената да се више не зна ни ко је будала, а ко културни вођ. Не зна се, ко се „шегачи” с нама, а ко озбиљно мисли; ко има легитимацију да ради и говори, а ко је нема. Сетио се тако једном неки наш мали литератор да оснује „нови смер” и неку читаву нову „политичко-културну оријентацију”. Кад је већ геније, и понешто писмен, што не би и ту подигао свој глас? Али, притешњен да се изјасни и о томе, каква би била садржина те нове „културе”, он ће тек одманути руком: „Па то је тек да се узвитла мало прашине у овој нашој мртвој средини!”

Тих витлача прашине и сувише се намножило на овом дечјем гумну наших културних почетака.

Један други, истина талентован, али наметљиво бучан и наобразбом плитко утемељен литерат, све би на главу обрнуо, и у свом песничком налету једним махом цело друштво реформисао, све застареле назоре исправно и све критерије право наместио. А при том не види да својим тупим плугом полутанства и игнорације ни зачепкати не може. Ми имамо куриозитете неких оперних, драмских и ногометних критичара у истој особи. Имамо неких локалних „историчара” који боље знају

од Момзена и Ојкена како су Хуни и Авари забасали у Европу, а уз то терају у козји рог читаве медицинске факултете „лечећи” људе. На другој страни, ту су и извесни лекари који све друго знају, о свему хуче и буче, само не знају — своју медицину. Како у нас сваки зна све, види се и из овог јачег примера: на једном нашем универзитету дешавало се и то да је, у недостатку стручног професора филозофије, испитивао професор — фармакологије.

Изабацисмо ли ми овде копље за неки крајњи специјализам? Нипошто; али за неку поделу радних сфера и улога свакако. Скакање из теологије у железничарство, из литерарне критике међу електричне динамо-машине могло би ипак помало да престане. Све је то само сиротиња и полукултура. *Досада* другачије и није могло да буде. У подели малих племенских култура (како данас још увек изгледамо) и не може да буде стварног замаха и дубље, зналачки проораних њива. Све остаје у ситном, недиференцираном формату. Ту све испада као у малом сеоском домаћинству, где је један те исти човек и свој зидар и тесар, и вртлар и кувар, и кројач и ужал. Такав примитивизам добрано још влада и у радном подручју које се зове нашом културом. Ту ради сваки све и није ништа.

У то несретно *ништа* као да нам све увере. Пролистајте само биографије наших јавних радника, оних од јучер и од данас, па погледајте колико њих оставља неку трајну и дубљу бразду, неку своју поенту и т. зв. животну дело? Преретки су то изузеци. А где су тек они безбројни који су вечито и само „обећавали”, критиковали, сметали, комешали се тамо и амо, и у најбољем случају попут врабаца леткали и поскакивали с грма на грм? Док су живи, свуда су и свагде; сва кул-

турна поља пуна су их и препуна, а после, кад се за трагове — и резултате — живота пита, нигде их нема. Уистину, то је трагикомични ирационале њихова бића: нема их, јер их је и превише било. — Тешко нацији у којој свако све зна и свако све може.

3. ПАУЦИ

Човек-паук — слика свакако језива, да се лецнеш и да те ледени мравци подиђу. Осећаш: и само човечје достојанство ту је у својој сржи уништено.

„Паук”, то је човек који свог брата човека у невољи не помаже него исисава. Сва суштина и сва дефиниција.

У невољи, рекосмо, јер у томе стоји сва психологија и брутална биологија човечје паучије. Ното *sapiens*, „слика и прилика божја”, у згодној констелацији дохвата другу такву „слику и прилику” (Шопенхауер би рекао „бедног двоношца”), исише је и исцеди, и материјално и морално, и економски и финансијски, и лукративно и каријерски, да онда шупљу и исушену љуску бившег човека хладнокрвно одбаца. Све то на толико стварно паучији начин, са толиком паучијом подмуклошћу, крвожедношћу и вештином, да је право чудо природе, што их врховно биће у стварању није одмах сврстало у зоологију међу *arachnoidea* (т. ј. пауке), него међу антропоморфе, — у врсту човечју.

Како је могуће да човек своју сопствену филогномију — тај славни свој човечји лик — толико демантује и укаже се створењем паучијег лика и паучијег срца? Али не, још горе. Јер паук је нема, инстинктивна животињца, истина, нама гадљива и одвратна, али зато ипак ни најмање крива.

Она је тако грађена да исисава друга створења, тако мора да живи и тако да се храни. Паук који не би ловио и испијао своје жртве, био би абнормитет, монстрозитет природе.

Али какав је монстрозитет човек који тачно то исто ради, а паук није? Је ли и он природа или само морална наказа? Откуд у човека душа паукова? Та човек је ипак човек по томе што има морални нагон у себи! Тако се буну и тако констатује у овом тренутку сва наша унутрашњост. Шта је дакле, и где смо? Јер, ево, разгледајмо се мало око себе, по свима друштвеним класама и врстама бављења, па ћемо те пауке-људе сагледати где вребају и гамижу око нас, сакривени под ликом најразнијих занимања, увек спремни да траже сваку човечју част и почаст. Јер, успут, споља, они су и људи. Али у њиховим чељустима човечје жртве трзају се и суше. Не, то нису људи, то су пауци.

Освалд Шпенглер тврди да је човек по својој исконској природи звер. Ништа ново. Већ у седамнаестом веку Енглеz Тома Хобс (Hobbes) тврди да је однос човека према човеку „вучји”: *homo homini lupus*. Значајно је свакако то, да животиње служе за објашњавање људских односа и карактера. Према животним приликама, а и према моментаној ситуацији, разоткрива се шта се све у човеку налази и каква зверка може из њега да искочи. Замислимо н. пр. слику оне познате страховите пожарне катастрофе бечкога рингтеатра. У сјајно расветљеном позоришту, у тој квинтесенци углађености и отмености, слаткоречиви кавалери клањали се и љубили руке женама, а онда, за две три минуте, кад је лизнуо смртоносни пламен кроз салу, ево их грозних и избезумљених где у дивљој паници газе и даве све пред собом. Преостали сведоци причали су како су у тој јурњави ка излазу

и спасу живота јачи формално тргали и зубима раздирали слабије, па и жене. За две минуте намирисани кавалери претворише се у кржаве тигре!

Али, то су моменти згуснуте биологије, где се човек враћа на одбрану голог живота. Посве је друга ова страна човечја коју сад имамо пред очима: човек парасит. Оно је било грозно, а ово је гнушно: хладно и прорачунато припити се уз другога, испијати га и онда као празну љуску одбацити.

Човек човека треба, и у тој потреби сол је сваке друштвености и сваке социјалне организације. То „требање” почео је човек — најпре под санкцијом богова, мистерија и пророка, а касније и чистог разумског и осећајног критерија — регулисати етиком и човечношћу. У крајњем искрајку тога хуманог нормирања заједничког живота и сарадње искрснуо је врховни етички „категорички императив”, како га је класично формулисао Кант: „Ради тако да ти човек, било у твојој сопственој, било у којој другој личности буде увек и циљ, а *никако само средство!*” Није ово Кант измислио; он је изрекао само оно што се човекопостањем одавно већ јавило у осећању и захтеву човечје психе. У дну, то је онај исти врховни наук живота што га је већ крајем антике донело хришћанство: „Не чини другоме оно што не желиш да други теби чини!”

Сваки поједини човек који је ушао у друштво и заједницу људску и *који се служи благодетима друштва и културе*, треба у себи да носи ову неизречену претпоставку. Чим је једном ушао, он ју је и признао. Доказ је индиректан: Свак се у потреби и одбрани позива на тај принцип, свак је спреман (и сувише спреман) да свога ближњега у име тога принципа критикује и осуђује. Свако, велимо, па тако и оне социјалне подмуклице које споља на се узеше социјални лик и увек су спремни

да туђу социјалност и етичност користе за се, а за узврат развијају према томе свом ближњем само подмуклу своју биологију.

Прошетајмо мало ноћним улицама великог града. Најживља и пословна четврт; још увек расветљени прозори, ту и тамо. Биће то неке сретне породице, или весела друштва, или погдеко срећан и миран ради свој посао? Тако бисмо у први момент поверовали. Али, ако се тачније обавестимо, дознаћемо да су многи од тих сјајно расветљених спратова велике галије, све без мора. Иза тих прозора веслају заробљени галиоти. Приковани невидљивим ланцем невоље и беде, после читавог дневног рада они сад цеде своје последње снаге. Хитан посао мора да се сврши, вели господин шеф те и те „пословнице“, „предузећа“ и сл. „Требало би, знате... имамо заостатка... још мало после вечере...” Нема ту силе, сачувај боже! „Ви не морате, али...” И сада одбиј, ако можеш и смеш. Дођи редуциран и празнорук у своје гнездо, где жена и деца чекају. Кажи, ако смеш, господину шефу да „не можеш”. А он то добро зна; у том и јесте његова паучија мудрост и смелост.

Провинцијски паук, по мањим местима, може да буде и од простије и ниже врсте. У свим класама, уздуж и попреко, трчкарају социјални пауци. То је пре свега питање личне моралне квалитете човечје, без обзира на друштвену класу којој таква индивидуа припада. Ако мало поближе микроскопишемо ово данашње друштво свих класа, и нарочито осмотримо како може да се односи ћелија према ћелији, тј. јединка према јединци, видећемо да каткад и сељак хоће да исише сељака, виши аванзовани радник нижег, потчињеног радника, грађанин грађанина, и ко све још не — кога још не. Појав је то и „међукласни” и „интерно-класни”. У ствари је само груба схематизација, ка-

да се у извесним социјалистичким доктринама читаво друштво отсечно дели на класу парасита и класу жртава. Тим упрошћавањем „социјалне физиологије” добијена је јача пропагандна полуга за организовање и револуционисање маса, гесло просто и јасно којим се чак и најнеобразованији у маси могу да покрену. Али психолошки опажач данашњег компликованог друштва не може се на таквим схемама зауставити. Човек, по својој диспозицији и структури, у основи је исти у свим друштвеним класама, и само разни животни и социјални услови чине те ће јаче испољити сад ову, сад ону страну свога бића. Видели смо „комуниста” који су ортодоксно и фанатички дисали комунистички, док су се осећали „понижени и увређени”, али чим су постали нешто као шефови и осетили под ногама прву тврду лествицу за успон до капиталистичког златног телета, како ли им се лице невероватно изменило и надуло над бивше другове. Чак им се помало јавише и паучије чељусти — за исисавање тих истих бивших другова!

Сељак-зеленаш, ловац оних сељака које је постигла беда и сувише је познат друштвени тип нашега села. Дакако, поред зеленаша из других „виших” друштвених класа. Безбројни т. зв. „газде” по нашим селима и паланкама набрекнули су финансијски готово искључиво од лихве, зеленаштва и сличних других патриотских операција. Тај тип, нарочито вешт паучијем занату, хоће да закорачи и с ону страну кривичних параграфа. Немци их зову „Bauernlänger”. Створила се за то и засебна вештина и профињена „техника”. Иде он тако по селу, тражи и распитује. И налази, данас без великог труда: овај или онај пропада, кућа или имање под процесом, све оптерећено. Сопственик је удовица или нека друга невешта сиротиња. Брже боље паук се нуди да спасе и извуче бедника. Уде-

си неке фиктивне трансакције, „пренос“, „обавеза“, „грунтовница“ итд.; дигне на основу тога за се зајам — ту смо! — и онда опет брже боље одбије чамац и пушта све скупа, и брод и бродоломца, нека плива или тоне, како зна. То су дакле већ професионални, специјализовани пауци; иду само на извесну врсту жртава. Има их тако извежбаних да испод њиних руку нико са перјем не утече; прави фабриканти просјака. Други опет, који носе име „предузимача“, „индустријалаца“ и сл. знају каткад да практикују систем некадашњих јавних кућа. Они „предузимају“ свој посао отприлике овако: Ти радниче, сељаче, што ли си, добиваћеш ако уђеш у посао (а ти и не мораш да уђеш, уђиће други) толико и толико наднице. У мом предузећу имаш да узмеш преноћиште, храну, ово и ово. И кад се радник нарадио долази обрачун: преноћиште толико, храна толико, ово толико... сума; одбијмо, излази: не добиваш ништа и дужан си ти мени, послодавцу, ево још толико! Тачно Кир Јања из Стеријине сатире, кад обрачунава са глумим слугом Петром. Слично се стоји често и са т. зв. акционарским друштвима, конзорцијама, неким нејасним „заводима“ итд. Ту немаш на кога да апелујеш: управа, одбор, — такав је закључак... гласи одговор. И сада, покушајте, ако можете, „психолошки“ да утицете у име неке хуманости на такво „правно лице“. Ваљак је то који се само окреће и меље; механизам у коме има тамањ толико социјалног и етског колико у осовини и точковима неке ротационе машине.

Било је једно време, после светског рата, када се у пауке одбише и многи „пристојни“ и добро васпитани људи који никад ни сањали нису да би и они могли да се попауче. А за праве расне пауке била је то гозба: конјунктура станова. Послератна несташица станова значила је аларм несн-

те лаконости и бездушног исисавања. Неки сопственици кућа и станодавци напуштали су чак и своје послове и своја занимања на рачун тога параситирања. Казаће неко: Такав је живот, свако искоришћава прилику, људска је то црта. Јест, и људско је, истина, али ниско је и гадно је; и то је истина. Чак и свој рад оставити и, ради згодне конјунктуре, параситски лећи на леђа свога ближњег, то је гола биолошка паучија. А што је још најгоре код свега тога: и т. зв. „фини“ људи раднили су то, а раде добрим делом и данас, без трунке срама.

Али наша збирка намножила би се овде и сувише. Ми пуштамо овде по страни и оне „сексуалне“ пауке који сиромашним женама код намештања и запослења стављају извесне услове. Исто тако и оне каријеристичке пауке који туђи и бољи рад знају вешто искористити и тако на површину испливати. Зову их често „политичарима.“ Похрлимо крају ове жалосне приче: Ко је, дакле, све тај човек-паук, а ко није? Има лествица и треба да је памтимо: Прави човек човека у невољи помаже, млакоња — избегава; паук прискаче да обореног и слабог — исише.

Кадгод угледамо паука ми осетимо неко гађење и вољу да га згазимо. И „паука“, носио он ма какав лик, требало би морално друштвено згазити.

4. КАРИЈЕРИСТИ

Многе су се батине сручиле на леђа каријериста, али само у — *литератури*.

У *животу*, високо исправљених плећа и лаката тврдих као челик, они суверено марширају. Интактни и сакросанктни. И као да им самосвесни смесак изазовно говори: Де, дирни ме, ако смеш!

Али већ један прости захват секције у тај њихов избочени „социјални профил” открива сву њихову суштину. Састружи с њега титулу и ранг, узми му положај, место и везе, свуци му вештину, позу и држање, сервилно на један, а арогантно на други крај, — и сад, ако ти преостане чиста нула, једно апсолутно ништа, имао си пред собом случај правог каријеристе, од најчистије расе.

Каже се да природа ретко кад постигне т. зв. идеални случај. Али са каријеристима као да се и чуда дешавају: међу њима дешава се некако и сувише идеално чистих случајева. Има, истина, и прелазних случајева; стварне способности и каријеристички инстинкти у различитом међусобном сразмеру. Историја је показала неколико грандиозно успешних случајева синтезе способности и каријеризма: Цезар и Наполеон, да не помињемо мањих. Нарочито је Јулије Цезар постао великим историјским сугестивним праузором и привлачном сажетком за све каријеристе великог формата, у прошлости и садашњости (— бацимо само поглед на суседно полуострво!). „Цезароманија” постаде типичном формом каријерског и мегаломанског лудила (које је увек спремно да запали свет), а цезарски плашт био је најсјајнији симболски орнат, у коме је икад човек-каријериста прошетао историјом. Реална духовна снага, удружена са још већим каријерским виртуозитетом, то су Цезари и Наполеони. Али такве паралеле ми ћемо овде далеко од себе одагнати. Испоређивати ове гиганте каријеристе с малом врстом обичних социјалних каријериста, било би управо тако као кад бисмо уз атлантосауруса поставили малу сиву гуштерицу. Оно су змајеви; ово су ситни, иако често отровни рептилићи.

Каријерист, прави, пунокрвни, коме све способности увиру у каријеризам и у њем се без остат-

ка губе, има своју тактику, технику и методику. Био то чиновнички, политички, дипломатски, научнички, или ма који други каријеристички тип, свеједно је; метод и основни крој остаје један те исти. Сви они ударају т. зв. *друштвеним путем*. Сама друштвена средина, у којој се ти типови као балони аутоматски издижу на површину, има при томе свој добар удео. Биологија миљеа ни ту не затајује и једно је с другим у природној повезаности. Само друштво негује, храни и глади каријеристе, — јер тога чуда, да би се „пургар” или лукавац поклонио пред вредношћу неког човека као таквог, пред његовим способностима, хвала богу, досад још не видесмо.

Као што се гмизавци вешто провлаче кроз муљ, тако се и каријерист вешто вере и вијуга кроз шарено друштво. Лево или десно, напред или на траг, и онда опет, ако устреба, обрнуто, све он то уме савршеном окретношћу, као да му је бог у томе дао неко нарочито чуло оријентације. Сигурним њухом он распознаје људе и ситуације, јури даље или се зауставља, лепи се или се одлепљује. Тражи — *везу*. Веза, то је сунце, прво и једино покретало његова живота. Има веза и везица. Почевши од фамилије, те прве, више биолошке него социјалне јединице, па све даље у *ширину* и у *висину*, он ће почети правом паучјом вештином да разапиње мрежу својих веза. Оно што је морално здравом човеку животна светиња и само себи циљ, брак, љубав, њему постаје само пусти *средством* за стицање главне каријерне везе. Он зна где, како и с ким треба да се „сроди”. И тако је многи већ као зет, пашанац итд. решио своје каријерно питање, док је другима женидба резервна „последња карта”. У сваком случају, прави каријерац уме надасве вешто да се промеће по свим законским и незаконским полним путевима,

а често су то и једини приступни канали којима ће успешно да заплови до свог циља. Има у њему и проститутског елемента. Мопасанов роман „Bel-amí“ даје одличну студију о том типу сексуалног каријеристе.

Једини животни циљ каријеристе је богатство, друштвени углед и положај. За идеју он не зна. Али он је њуши у ваздуху. Ако је запослен на т. зв. народном послу, он ће већ идеју (и идеологију!) знати упрегнути у своја кола. Овако фасада, а у озадини везе се све јаче притежу и учвршћују. Високо се диже глава, углед расте. Шупљи торањ узвисио се, већ се ново кољено, нова генерација каријериста око њега окупља. А он чува и одмерава сваку позу; глас му је некако и важан и нехајан, са неком нарочитом модулацијом и афектацијом у тону. Друштво бира, непотребне и не види (премда их је можда пре тога и како требао), а онима сада потребнима и утицајнима стално је за петама. То је његова економија времена и снаге, јер који је крајњи циљ, зна се. За људе, који треба да му послуже, да се на њиховим леђима дигне или популарише, он нема друго но ласкаву лаж и подвалу. Он лови, трчи, пуже, мрцвари људе, лаже, обећава, досађује, држи лепе говоре и преврће очима над свим тим „ужасима и невољама“ које треба већ једном „отстранити“. Посматрао сам један такав случај да видим линију и процедуру до краја. Кад је постигао циљ, знате ли што га је једино преко главе закупило? Ништа, ама баш ништа друго, већ само утврђивање и искоришћавање положаја, чврсто држање столице под собом и буљење у вишу лествицу изнад себе. Долазе људи и потсећају га на програме, планове, идеје. А он их само гледа као да се чуди — колико су глупави! Каријерац је дакле и лажов од расе и принципа. Кадгод он нешто да или учини,

то је само на строго трговачкој бази. Do ut des, одмерено прорачунато. На тој бази он и прима и даје; нема те речи, нема тог геста који би он утросио узалуд!

Има социолога који све људе деле на два типа, на т. зв. „ствараоце” и „политичаре”. Ствараоци то су радници који нагнути над својом гредицом саде и раде, стварно продукују, и под њиховим рукама расту позитивна добра људског живота. Они су на самом терену и тако остају понајвише далеко од друштва. Други су они који воле да надзиравају. Њихов терен, то су сами људи, са свима манама и врлинама (јер може обоје требати). То су они који имају вештине и органа да „раде са људима”, да их препаришу, сугеришу, организују, али и искористе. Ти иду т. зв. друштвеним путем и то је тип политичног човека. Док је стваралачки тип увек позитиван, политички је то само по каткад. Кажу да је нарочита генијалност политичког типа у томе, да и боље, од себе далеко способније и вредније људе (за стварање) знаду у право време и на правом месту употребити. Ако се све то ради за неки виши позитивни циљ, искрено и поштено, онда су то људи грађени на модел једнога Кромвела, Оксенстиерне, Кавура. То је *позитивни политичар* који оперише са људима, али за — *идеју*. И *каријерист* оперише са људима, али само — *за себе*. За идеју тек каткад, па и тада само привидно. Начин којим он употребљава људе има у себи нешто подмукло и цинично, јер у њега ни циљ не посвећује средства. Све што он ради или се гради да ради, лаж је и глума. У њему нема искреног мотива за ствар, нема жара ни истинске воље. У њега је све игра и обмана, кулиса и маска, иза које се крије наказа од грамжљивог лица: Ја, ја и само ја! Једино то истински живи у њему,

али је зато социјална маска добро намештена и слатко насмешена. Ако је политичар, он држи говор, не ради ствари и људи, него да му изиђе име и слика у новинама. Ако је научник, он пише књигу или расправу, не ради унапређења науке или неког проблема, већ да се ухвати тај и тај степен, та и та титула, та и та катедра. Колико ли се је наука на овај начин „обогатила”!

И што је сад најзначајније, можда и прави нерв целе ствари, траг и стаза каријериста свуда се препознаје. Може он нешто и да учини, да ову или ону ствар привидно мало и помакне, тек неко проклетство стерилности остаје на његовом делу. Ми осећамо његове прсте, нешто није у реду. Тешко оним колима у која каријеристи упрегну своја драгоцену рамена, јер та рамена не вуку и та кола никад се право неће помакнути.

Овако у ствари, а овако и у форми. Јер каријерист има и нарочиту тактику и методiku у форми и поступку. Он је увек у паради. Воли да опсени простоту, да заблиста и да се види. Зна он где и како треба да се „покаже”. Нико нема тако развијеног и сигурног њуха за владајуће друштвене сујете и слабости као он, јунак и денди каријеризма.

Напокон, ми бисмо ипак хтели знати, ко је и шта је у својој души тај толико вешти друштвени пењач? Шта има он сам у себи, и има ли шта? Ма колико он и радио све само за своје ја и око свог ја — има ли он уопште, на крају, то неко „ја”? У једном смислу он га свакако нема. Како „ја” може да буде у једног човека, чија су сва осећања, све мисли, тежње, идеје и амбиције само рефлексии неких површних друштвених постулата и амбиција? Он је тек празни одблесак, неко имагинарно виртуално ја, никаква личност, у ствари једно безлично ништа. Изгледа парадоксално,

али баш тај најличнији човек, тај его-ист у ствари нема своје личности ни свога „его”. Он нема садржине, нити његова личност претставља сама у себи неки фактор и неку индивидуалност. Не, он искрсава само као неки искрајак, као нека завршна тачка на пресецишту свих могућих мрачних и искривљених, видљивих и невидљивих друштвених полуга. Оне га држе и само по положају и моментаној кривој намештености тих полуга он уопште и *постоји*. Каријерист, то је на искривљеним и помереним полугама друштва издигнуто и на врх пројцирано *ништа*. А шта значи, када онде где треба да је *много*, избија *ништа*, није више потребно ни да се каже.

III

ЛИКОВИ И ПРОФИЛИ

ДОСТОЈЕВСКИ

НАЈДУБЉИ ДИЈАГНОСТИК ЉУДСКЕ ДУШЕ

Руска књижевност, по духовној садржини прва у свету, ипак никакве велике трагедије није дала: и Достојевски је слаб, управо никакав драматик.

А ипак је сва епска разливеност Достојевскога урођена у једну бескрајну трагичност. „Орган трагичнога” био је стварно најдубљи орган његова генија. Негативан и позитиван, несхватљив до мистерија и јаснији но ико што је досада човечјом речи проговорио, мучитељ и свирепи експериментатор психе — да би нам баш тиме дао срећу и „неоспорну лепоту душе”, перверзни унизивач самога себе, а у исто време борац за достојанство сваког и последњег бића човечјег, револуционар и понизни християнин, сав расточен и подвојен: и оптуживач и миритељ, најшири доживљивач и свој психолог, и психопат и сам свој психијатар, и тако у бескрајност све самих неизмерних антитеза. Широко и безмерно: ми осећамо да нестајемо у њему.

„Профета руске револуције” и у исто време „црни реакционар”; добро, ту је још питање о крајњој „тенденцији” његовој — али зашто је и *психолог*, управо *психопатолог*? Шта је и шта хоће та страшна његова психологија, то „шпијунирање душе” дању и ноћу, у свакој секунди? Зар књижевност да постане психопатска клиника? Ту је стао и запео и један Бјелински, онај исти који је, за живота први увео и легитимисао великог писца Достојевског. А онда, када је после „Сиромашних људи”

дошла прва психопатолошка приповетка Достојевског, а са њом и непомирљива и смртна мржња између литерарног „издајника” Достојевског и тог истог његовог протектора Бјелинског, те затим цео низ самих неспоразума између Достојевског и његових критичара, онда је започела страховита и трагична усамљеност песникова. Трагика у њему самом, трагика у разлазу и самоћи, споља. Дост је и тих немогућности, и те „руске сфинге!” повикаше најзад и стрпљиви Немци, они исти који су хтели у лепим и глатким анализама растумачити осталој Европи: ко је и што хоће Достојевски?

Ко је, и што хоће? — „Гадно ли смо се преварили са „генијем Достојевским”! пише једном свом пријатељу разочарани Бјелински. Ово да нам буде данас опоменом. Целе генерације литерарних историка и критичара погрешно су интерпретисале Достојевског: они који су му временом и простором били најближи као да су се и највише варали. И ово је тежак наук: изгледа да је генија своје епохе најтеже „испити”. Квинтесенца му је на дну, за касније генерације, јер је сваки истински геније антиципација будућности. Тај критериј савршено се испунио, и сва је прилика да ће се и убудуће испуњавати на Достојевском.

„Психологија” његова, тј. управо функција те његове психологије најтврђи је проблем у целини личности и уметника Достојевског. Достојевски је визионарски предвиђао руску револуцију и целу њену психолошку структуру („Бесови”), он је донео у „Двојнику”, „Гласовима из подземља” и „Карамазовима” основне контуре Фројдове психоанализе и потсвести, а ево последњих година избија све јасније да је и Кречмеровој карактерологији однео првенство идеје. Колико ће деценија и столећа да гледа у будућност то његово интуитивно предвиђање? То ми данас не знамо. Пример Шекспиро-

ва „Хамлета” који је тек у прошлом столећу донекле у језгро захваћен, нека нам и овде, код Достојевског, остане добром опоменом.

Али, ипак, према његовим савременицима ми смо данас већ у бољем положају. Пред нама је пре свега целина живота и рада Достојевског. А и нека дистанција времена, пола века иза његове смрти. Психологија, а нарочито психопатологија отворила нам је у тој епохи далеке видике: дакле је и јачи научни апарат у нашим рукама. Тумачење генија увек је неко „савлађивање”, релативно према епохи, проблемима и видицима времена. Иако је свака таква интерпретација тек пројекција епохе у генија, ипак настоји да постане дубља, обухватнија: има увек нешто од захвата и даха целине. Ми га увек изнова проживљавамо, према својим средствима, својим искуствима и својим потребама.

Како ми данас проживљавамо тога досад најдуховнијег човека словенске расе? Како га осећамо и шта у њему налазимо? Ми тражимо погледну тачку да му приђемо, тражимо нацрт и пут да уђемо у његове катакомбе. А биће их више, можда и безброј тих улаза и путева. Да нам је наћи бар један, али да нас поведе дубље!

Хаос и непрегледност, аморфност и бесциљност, негирање и разарање, оптужба и криво ругање, безизлазне контрадикције — тако нас превладава и збуњује прва импресија код Достојевског.

Зашто нас он препуњава стидом, тако да се стидимо загледати у своје људско обличје? Зашто нас, на најстрашнијим местима, гони на онај чудан смех какав само над његовим текстовима доживљавамо? Зашто нам тако раскопава и разбацује сву унутрашњост, искреће је лакоћом као прст

рукавице? И онда — с ким он то говори? Управо, из кога он сам проговара? Да ли из понизног Дје-вушкина, схизофреничара Гољадкина, „идиота“ Ми-шкина, демонског Ставрогина, бесомучног патника и колерика Димитрија Карамазова, „малог свеца“ Аљоше или можда чак — Ивана Карамазова? Јер у сваком од тих ликова Достојевски је целом душом дануо: лик живи, сав је, ту је. Па и за одвратног Фому Фомића, ту наказу фаризеја-интелектуалца он каже једном сам: „Сродан ми је!“

Где је ту онај „главни Достојевски“? Где је — и зашто — ископао оне друге? Зар је само „сликао“ савременике, или је у њега било чисте страсти психолошког посматрача, нешто од оне научне идеје, како је заступају велики научењаци психолози и психопатолози? Нешто као у Рибо-а, Џемса (W. James) Фројда, Адлера, Крепелина, или што слично? Психологија је то, али само његова, и крваво његова. Ни ликови му нису само осликани и посматрани, већ су изнутра, живим дахом изграђени. То су увек изнова цела бића, целом динамиком живота проосећана и проживљена. Та се лица боре са собом и међу собом. Још даље: у извијању и довршеном њином иживљавању она су доведена до крајности и до свог апсурда, до пуног разарања и негирања самог себе. Достојевски ругом надвисује и трагичност: рашчини је, разгази и — смеје се. Потез, можда један од најзначајнијих у Достојевског. Дозива и фаустовски оживљава демоне, пушта их да зађипају, насмеје им се, сатаре их и — заплаче. Откуда му та страст да пушта и гони демоне, а ми од ужаса окрећемо главу, видећи их у свој голоти и покрету, а не видећи, како и када ће бити отерани и савладани. Зашто нас Достојевски посрамљује тим фактом: да смо људи?

Неће ту бити по среди тек „психолошки интерес”, нити радознало раскопавање нових тајни и закона психе, о којима ће генерације психопатолога, психоаналитичара и карактеролога писати научне расправе. Достојевски ту нешто, рецимо: заобилази. Има он други, даљи циљ. Цела та гоњава и јурњава бесова и противбесова води нечему другом. Биће да је психологија и патологија само средство оног „главног Достојевског”. Он нешто хоће, ми то осећамо — и стално *морамо то да тражимо*. Данас је већ потпуно јасно, да су се старији интерпрети Достојевскога баш у томе највише бунили: Достојевски приказује сад ову, сад ону психу, овај или онај тип. И чим би који од тих типова проговорио, било им је јасно: Ето, ту проговара он сам, Достојевски. Ево га безбожника, ево га нихилисте, ево реакционара, ево „почвеника”, ево лудака, ево „Христа”, ево зликовца. Тако нас је заводио сам Достојевски.

Али на све то одговориће руски човек и само он! Тај ће нам открити како је растао Достојевски, где му је врх и који су му спратови. И што је још важније: подземље. Ту реч је и сам Достојевски волео. А волео је још страсније најситнију временску јединицу: психолошку секунду. И ту је био сав климакс тога раста: исконско, подземно, животињско, бог зна где зачето и започето, и онда даље — психолошка секунда и њено помицање. Психички интеграл: из бесконачно маленог растење у бесконачно велико. Када би сва остала психологија била математика, психологија Достојевскога била би виша, диференцијална и интегрална, инфинитезимална математика. У сваком случају више него тек „еволуција психе”.

Руски човек основна је органска формула те психе. Поставимо је и израдимо је; покушајмо барем ако се то уопште може. Тај човек чу-

је, осећа, и хвата секунду у себи — а онда је заскаче и оптужује. Секунда је ту, доживљена је и сад је готово. Али он је ипак неће, негира је. Та психа живи, расте, извија се, али у контрапункту, упоредним узастопним реагирањем и негирањем. Органичка, физиолошка схизофренија, ако би се и тако могло рећи. Психа која застаје, расипа се и цепа. Зато јер застаје, разлива се. Рационалне линије нема. Енглез, Француз, Немац, као тип иде прогресивно, линеарно; Рус и Словен уопште разлива се у ширину. Кочнице и зауставе такве су да не регулишу већ поплављују. Нема ту правог тока ни корита, ту су језера, али и — локве, прљаве, густе и без дна. А када падну бране, отварају се дивље бујице и каскаде. Карактеристичне су минуте које је толико пута половио Достојевски: човек се чуди сам себи, изненади се сам над собом, згрози се или усхити сам над собом. То је оно: уловити и затећи сам себе на нечему. А онда и оно даље, најчудесније, што толики Европјци не схватише: ударити сурово у образ сама себе. Перверзна „руска наслада“, како је већ одавно назвата. Унизити сама себе, оптужити се, згадити се над собом, ругати се самом себи, а онда се „чист“ подизати да нови дах удахнеш, ето ту страст израдио је и издигао Достојевски у своју грандиозну психологију. А што је иза тога? Има ли ту и нешто позитивно? Јер ми морамо да тражимо увек и увек нешто позитивно: Зашто? Чему?

Има свакако: једна мутна идеја, језиком ума неизрецива. Или бар једно тражење, нејасан захтев за нечим, бого-човек, идеал човек, прави човек. Стара борба animal—homo! Отуда и она значајна руска страст негирања. Доживљавам, хватам и — негирам. На крају не знам ни у име чега, али негирам. Негација ради негације. Све ми је сумњиво, сав сам себи сумњив. Ја хоћу бога, хоћу

човека, али где је? Шта налазим, шта је ово у мени? Кадгод се погледам, кадгод се ухватим: крив сам. Све сами нитковлук, сами бесови. Па пусти-мо их, нека скачу, дивљају, нека се даве, нека се изморе и сами униште, нека се распрсну и попа-дају. Па, колико их има и какви су! Да их види-мо, да их упознамо! Чистимо се од њих, пуштај-мо их да полете. А онда ћемо се у грчу потрести, згрозити се и остати *чисти*. Човек је толико ду-бок, толико вредан и толико способан да се узди-гне — колико може да се истински у својој дуби-ни згроз^и. Ето ту је можда скривено оно „позитивно“. Али главно је: *раскривам и оживљавам де-моне да их убијем*. Зато их Достојевски пропра-ћује оним чудним саркастичним смехом. Као го-сподар наше дијафрагме, нашег *nervus facialis*-а и оних свих нерава око кружне мускуле уста он нас присиљава: Згроз^и се, и још више: насмеј се ругом сам себи. То си ти, читаоче мој драги, као да нам се врућим дахом уз лице прислонио. Вели-ки инквизитор који и самом Христу ужасне речи у лице шапуће.

Хладно, филозофски формулише Иван Карама-зов (у разговору с Аљошом), први и најглавнији бес, бес свих бесова: *бес нећаџије*. Подлац ум, ко-ме је овде име Иван Карамазов, његов је адво-кат: „Ја овај свет божји — не признајем, и премда знам да постоји, ипак га никако не допуштам. Ја признајем Бога, што треба да разумеш, али не при-знајем света који је он створио... Да се изјасним: ја сам уверен као дете да ће се патње исцелити и загладити, да ће сва увредљива комичност људ-ских противречности ишчезнути као бедно приви-ђење, као одвратна измишљотина немоћног и ма-леног као атом човечјег еуклидског ума, и да ће се, на крају, у светском финалу, у моменту веч-не хармоније десити и појавити нешто толико дра-

гоцено, што ће достајати за сва срца, за утишање свих негодовања, за искупљење свих злочина људских, све крви проливане, достајати у толикој мери, да ће се моћи не само опростити, већ и оправдати све што се догодило са људима — али нека, нека се све то догоди и појави, ја ипак не признајем и нећу да признам! Нека се, штавише, паралелне линије састану: видећу то и рећи, са-стале су се, али ипак не признајем. То је моја су-штина, Аљоша, то је моја теза.”

Сетимо се Чаадајевљевог „Филозофског писма”: Сва је Русија једно велико ништа, без смисла и сврхе, без трунке вредности, сувишан „привесак човечанства”. С тим презиром саме себе, класично и типично, са великим негатором Чаадајевом улази Русија у светску књижевност и одонда не престаје са оптуживањем и понижавањем себе. Бусањем у прса: Ја ништица, ја грешник! Ушао је руски човек у европску књижевност. Гогољ, Толстој, Достојевски, Горки. Сви траже човека, а налазе — демоне, бесове. Величина те безмерне искренности, како је ни у једној другој литератури не налазимо, израз је огромне, широке Русије, целог једног света за се: само она је то могла да поднесе.

Достојевски сам носио је у себи целу ту Русију, и христовску и бесовску. Сам лично, као човек, знао се у животу понижавати до скота: узми-мо само она писма жени Ани Григоријевној, где се до блата унизио и сам себе газио, када је, под-легавши своме бесу коцкања и играња, продао све-чане хаљине своје жене, на путу, у озлоглашеној коцкарници у Висбадену. Сва се је Европа снеби-вала над њим. Али он је демона извукао за косу на видело, извукао га целог. Ту је био сав Достојевски; исти тај, увећан и силан, за цело човечан-ство, био је и у својим делима.

Он тражи Бога, Срећу, Душу, Човека. А што налази? Бесове! И ништа више? Ту сад почиње његово силажење у пакао. Он улази у човека, у самог себе. Преврнуо је сав хаос бесовства, да ископа лепоту, савршеног, позитивног „прекрасног човека”. Лик Христов лебди му при том пред очима као узор: за њега једини остварени пример у историји човечанства. Тражење добива мистично, религиозно уздигнуће, човек постаје бого-човек. И сад пролази Достојевски кроз пакао свих бесова људских, као боготражилац и човекотражилац. Злочин и лудило треба да буде ватра, из које ће изићи сјајно саковани чисти и савршени Човек. Беда, патња, грех, то је чистилиште човечанства. После четири-годишње каторге у Сибирији Достојевски прогледава и у души захваљује својим судијама. Ту је тек видео свој пут: кроз патњу и бесове чисти се и уздиже човек. А ту почиње и психологија Достојевског, она права, његова, која осећа и ако не зна увек што хоће. Та психологија није друго већ: Оптужба. То јој је циљ и смисао. Она је дакле средство, не сврха. Средство оног руског: раскини се да се спасеш и останеш читав, уништи се да опет оживиш. То је карактеристична достојевска психологија-демонологија: Раскољников, Ставрогин, Фјодор, Димитрије и Иван Карамазов, да извадимо само неколико ликова из те галерије. Карамазовска бесрамна жеђ живота, „снага подлости” карамазовске, карикирана блудништвом, Ставрогинова мефистофелштина свих могућих бесова, Раскољникова западњачка теорија о убијању у име хуманости, Иванов демон скепске и лудило негирања, све је то један једини низ. Бескрајан и недогледан низ, у сваком делу за се и један читав попор. У тим понорима готово се и изгубио сав Достојевски. Ту је био и неспоразум и трагедија његова. Јер до свог наговештавања „прекрасног чо-

века" једва да је и допро. Тек „идиот" кнез Мишкин остаје чист и позитиван, али за овај живот осакаћен. Човек који осећа додуше „главну истину": осећа другог као себе, али „идиотски" заборавља сам на се. Човек лишен — биологије! Док су демони кржави, живи, дивљи, тај „неоспорно лепи човек" блед је, бескрван, туђинац међу људима. Трагикомика Дантеове антитезе пакао — рај, живости пакла и мртвила раја, поновила се и код Достојевског. Чисти Мишкин хода као човек међу људима и чудну улогу игра: нико га не разуме, нико га право не познаје, само једна заљубљена жена га осети. Други лик, од демона очишћени старац Зосима, постигао је то тек у манастиру; ни ту, него у „пустињи" иза манастира. Њега је Достојевски, заради чистоће, извадио између људи. Тек „малог свеца" Аљошу Карамазова старац Зосима шаље да „уђе у живот". А око њих све сам загушљиви сумпор пакла, гада, страсти, пакости и свих бесова: дивље коло „карамазовских подлости". И с тима Карамазовима завршио је. До пред саму смрт покушавао је, дакле, увек изнова. Загазио је у бесове, да дохвати оно „лепо", али се увек изнова гушио и пропадао у бесовима. У роману „Бесови" хтео је да с њима темељито обрачуна: поредао их је у читав фронт, да их све искрене, раскопа и ругом својим смрви. А онда опет у „Карамазовима" још је дубље загазио у њих: суочио се с њима ближе но игде, с оним најличнијим, најинтимнијим и по томе најопаснијим демонима. То је карамазовска страсна жеђ живота „по сваку цену", како њен Мефистофел и филозоф Иван отворено казује. Трагедија Достојевскога стала је у овоме: пустио је и оживео демоне, али превладао их није никад. Тако је настао и неспоразум око „негативности" Достојевскога.

Све оно за чим је горео и што је хтео Достојевски, пуштао је да буде најдубље унижавано и од свих демона гажено. Окрутан експериментатор и саркастичан ругач — само да види: могу ли те апсолутне вредности и светиње људскога живота *све то издржати*? Донео је унижену и пригушену душу људску, ону исту душу, за коју Христ рече да нема ништа што би се могло „за откуп” њезин дати. Дао ју је пригњечену, згажену и уништену, невредну „крпетину” (Гољадкин), а ипак патничку, као да нас пита: Ево је, издише, али је ли вредна да живи? Наругао јој се, карикирао је злочином, бедом и лудилом, да онда упита: Може ли се таква придићи? Ето Дјевушкина, Прохарчина, Гољадкина и других толиких бедника, унижених личности — да се види што је човек од човека учинио, и што је човек човеку дужан. „Свак је крив за све”, увек и свагде крив! грми Достојевски.

Поставио је питање, као што је само он знао да ставља питања пред којима нам дах стаје: Сме ли се и последња, ма и најневреднија — али невина! — душа и личност човечја мучити, унизити, уништити, ма било за који велики циљ светске реформе и хармоније? Сме ли се и једна душа згазити, употребити као средство? Све аргументације о томе Достојевски доводи у крајње искушење тек једним питањем, дакако и опет питањем Ивановим: „Замисли да ти сам градиш зграду судбине човечанске са намером да на крају усређиш људе и да им даш мир и спокојство, али да мораш безусловно и неизбежно измучити макар само једно сићушно створење, макар само оно детенце што се лупало шачицом у прса, те на неосвећеним сузама његовим подићи ту зграду, да ли би пристао да будеш градитељем под тим условима, говори и не лажи! — Не, не бих пристао, — проговорио Аљоша тихо”. Сва хармонија света није вред-

на невиних патничких суза једнога детета. И зато долази Иванова буна на Бога: „Не да ја Бога не признајем, Аљоша, већ му само најпонижније враћам улазницу”.

У знаменитом говору пред спомеником Пушкиновим Достојевски поставља то исто питање целој духовној Русији и потреса је на такав начин, како се још никад раније није десило.

Значајно је што је у „Карамазовима” ова питања ставио у уста — Ивану. Јер Иван диже и другу, још страшнију буну: на љубав Христову и саму њену могућност. „Велики инквизитор” значи револт противу саме психолошке могућности љубави човечанске. Не љубављу, већ чудом, мистеријом и ауторитетом влада се над људима и усређава човечанство. Христос је погрешно што је донео љубав и слободу. Човек слободе не подноси. И зато је црква исправила његово дело и дограбила мач Цезаров да влада светом помоћу мистерије и ауторитета. Такав је човек и само то њему треба. Христос, када све то чује из уста великог инквизитора, покорава се и ћутке одилази, да се никад више не врати. Грозније аргументације против саме могућности Христове љубави међу људима нико још није изнео. А Достојевски је ипак износи само за то — да уз њу не пристане. Роман „Браћа Карамазови”, грађен у контрапункту — карамазовштине и зосимовштине — даје ипак право овој другој: Срцем, не логиком решавај ово питање! Демон логике — принципа европског — превладан је, али је сав пре тога у својој силини приказан, толико снажно и сугестивно, да су га многи потпуно приписали Достојевском и сматрали његовим дефинитивним решењем. Али ми ипак осећамо да на крају има право старац Зосима, а не Иван. Аљоша који је сашао на терен Иванове логике, потучен је до ногу том логиком, али је зато, на тере-

ну осећања потучен и Иван Карамазов и Раскољников и Ставрогин и Кирилов, бунтовници против бога у име логике и беса нихилистичке скепсе. Јер сви ти револуционари, ти убице у име братства, једнакости и нове друштвене хармоније у очима Достојевског — бесници су. Зар реформе и братство — без љубави? Зар личност — без понизности и одрицања? Све је то бес који се зове — Европа! И Достојевски се оборио свом силином против те лажне европске хуманости — без Христа. Са Христом или без Христа? — само тако гласи последње и одлучно питање. Руско решење може да буде једино са Христом; све друго је маскирано бесовство, „шигаљевштина“, како је приказана у „Бесовима“, инквизиторски дух, како је приказан у „Карамазовима“. Понизи се, одреци се сам себе, то је једино решење: „Идиот“. Све друго отвара врата дивљини и бесовству: револуционарство свих боја и нијанса у „Бесовима“. Које чудо што су „Бесови“ изазвали силан отпор међу свима тадањим руским револуционарима и што су сложено скочили да Достојевског ожигашу као најцрњег реакционара. Та изазвао је одобравање чак једног — Побједоношчева! Док је Достојевски измамио бесове из најдубљег подземља психе, свечовечје и старе исконске руске бесове у западњачки модернизованом облику, револуционари су мислили конкретно, само — политички. Већ Раскољников их је био жестоко узбунио, наиме онај први Раскољников који у име „теорије“ убија. Нису хтели да себе препознају у њему. Рекоше да је Раскољников само лудак и ништа више. Али шта је значао тај аргуменат за Достојевског? Ништа. Јер Достојевски је и лудило употребљавао да прикаже бесовство. Потез нов, генијалан, на коме је вредно да се нарочито зауставимо.

Кречмер у своме разглашеном делу Телесна грађа и карактер („Körperbau und Charakter“) доноси овакву методичку идеју за разликовање и изграђивање карактеролошких типова: Сваки човек, по својој конституцији одговара извесном типу психозе. Обрнуто, свака основна врста лудила одговара извесној психофизичкој структури. Лудило је у сваком случају нека карикатура, појачана, до апсурда доведена *карактеристика личности и типа*. Оно друго даље не интересује нас, али нас интересује ово: Тачно ову медицинску, данас израђену и документовану идеју антиципирао је Достојевски. Кречмер и његови следбеници не истичу тога, али зато ће бити више истакнуто овде. Јест, Достојевски је први аутор те идеје. Али он ју је и извео — на тотално неразумевање својих савременика и многих данашњих интерпрета. Једним новим, досад невиђеним потезом, он је *бесове карикирао лудилом*. И то карикирао управо карактеролошки и медицински *припадним лудилом*. „Драгоцен, велик учитељ“ — каже оснивач индивидуалне психологије Алфред Адлер. И у хаос лудила он је заграбио да нађе човека, у растрганом, раскомаданом, болесном корењу његовом. То значи она позната реч Г. Брандеса: „Као психолог он је сав психопатолог“. Да, психопатолог, али увек с оним једним те истим циљем: тражењем и гоњењем бесова. Он карикира лудилом, у име своје оптужбе. Последњи циљ и опет је: Бог, човек, Христос, љубав. И да оптужба буде страшнија, гротескнија: управо *ум свршава лудилом*. Лудило је наличје и сушта негација ума: ено Ивана Карамазова, Ставрогина; замало и Раскољникова, да не буде блуднице Соње. Човек човека тера у лудило, друштво ствара лудак: ено Гољадкина, Прохарчина. Гољадкин се психички распада, пада у лудило двојништва, данас официјелно званог схизо-

френија. Црв-човек, „крпетина“, мали чиновник Гољадкин по цену лудила „спасава“ своју личност. Газе је претпостављени, цело друштво, цео систем. Прохарчин и Гољадкин људи су чијем срцу нико неће да приђе. Гољадкин значи крваво ругање свима онима који у човеку хоће да виде само средство. И док га они као ствар, ситну стварчицу употребљавају, његова душа се распада, управо сагњије без одушке личности и човечности. Он издваја „чиновника“ из себе, да тај буде покорна крпа, а „себе сама“ хоће да спаси: али ту је већ угазео у лудило. Готово сви ликови Достојевскога падају више мање у неко двојништво; биће ту и доживљајне пројекције епилептика Достојевскога.*) Болест у служби једног генијалног захвата, свакако случај јединствен у историји духа човечјег. То двојништво излази из самог Достојевског, из његова патологијом проширеног и продубљеног доживљавања. Психичка стања фобије и епилепсије проширила су за читав један широк појас клавијатуру његове интроспекције. Осећање неког чудног блаженства пре епилептичког напада; депресија и зликовачка диспозиција после напада. И сад тек можемо да прикупимо, бар отприлике, све главне факторе који дадоше феномен што носи име Достојевски: Доживљавач широк и бескрајан, и у психопатију проширен; опажач посебног и финог психолошког органа, управо фотограф или инфинитезимални математичар психолошке секунде: све то, за човеко- и боготражење, уметничким даром и снагом захваћено и нама људима уметничким изразом саопштено.

*) Најсрећнији методски потез у одличној студији Д. Прохаске о Достојевском (Загреб 1921) јесте то, што је „Двојника“ поставио као модел свега каснијег стварања Достојевског.

И Христа и атеисту, и бесовство и красоту, па и лудило он је оживљавао из себе. Сваком том елементу дао је целину и органитет личности. А када их је пустио да се иживе и постигну свој пун облик, онда је бесове двома отровним киселинама поливао: лудилом и ругом. Јер руг разара и то најстраховитије разара. Само једна цртица, у ситуацији, у гесту, у карактеру, и читав лик руши се у ругло: усред највеће грозоте ми се морамо и насмејати. Тај смех је трпак, резак, чудан; нарочит достојејевски смех. То је нека комичност која је гора од трагичности, а кад самилост изазива, онда је то самилост која пали и жеже. Тога сатирика, „хумористу“ Достојејскога, изгледа, нико још досада није с оним „главним Достојејским“ повезао, и то оном крвљу која их органски спаја. Достојејски се од бола и смеје и нас приморава — да се насмејемо себи. А иза тога да се застидимо као никад. Тога крвавог ругања и тога *разарања љомом смешности* има у Достојејскога на сваком кораку. Изнесе тако једно лице и оно почиње да говори и ради. А онда долази једна речца, па друга, и свршено: лице је екразирано, уништено пред нама. Или друга комичност после које се расплачемо и застидимо над њом. Сетимо се „смешности“ Дјевушкинове, па Прохарчинове, Гољадкинове, „штабског капетана“ у „Карамазовима“. Затим смеха који у прах сатире лица: Фому Фомића, Ракитина, Шигаљева, пољске „панове“ у „Карамазовима“, да само пар примера избројимо. Други примери су они где лице одлази сакато, а дошло је читаво: Каћа у „Карамазовима“, спрва симпатична, после немогућа. Чини се да у томе ругу осећамо мржњу Достојејскога, док у лудилу осећамо проклињање. Свакако, Достојејски нарочитим начином „убија“ своја лица, и морамо признати, морално мало које остаје живо. А

тек ситуације, оне потресно комичне ситуације, које нас нагоне на смех и срам у исти мах. Гогољев „смех кроз сузе” благи је мелем према томе. Тако н. пр. сцена, када се на бедног и заплашеног Прохарчина, онако само ради забаве, издиру: Шта он хоће? Зар је он неки Наполеон? А он, малоумник, пада на кољена и моли опроштење, док сви око њега сакривају лица да не прасну у смех. Или она сцена у „Карамазовима”, где од лудих страсти завитлани патник Мића Карамазов бежи од визије самоубиства и, тражећи излаз да се спасе од притиска момента, путује у неко село и тамо пита за неког трговчића сељака. Рекоше му пакосно да ће му тај посудити 3.000 рубаља, ако... итд. А он налази тог сељака у сеоској гостионици где мртав пијан спава. Он дојурио, — а „спасилац” његов хрче. Мића га буди, дрма, удара напослетку, али спасилац — у тако хитном и трагичном моменту — ни очи право да отвори. Тек нешто промрмља, опсује и онда опет захрче. Мића седа очајан и гледа у његово лице „с дивљом мржњом”, а спремио се да почне с предлозима и формулама за понуду зајма. У тој ситуацији свог дивљег живота Мића је бескрајно патник и бескрајно — смешан. Бес, пакост, глупост ситуације; у том клупчету мрве се јунаци Достојевског.

„Главна питање целог мог живота било је: постоји ли Бог” тако се изразио касни, дозрели Достојевски. И опет говори из њега човек: Бог доноси све, и ништа ван њега не остаје, ни човек, ни његова срећа ни његова љубав. С презиrom црта Достојевски западњике који траже љубав и срећу — без бога. Сва подземља бесовског пакла прошао је он да чисту чистоту изнесе пред бога. Пустео је и атенстичког демона да негира и саму

ТОЛСТОЈ

ТРАГИКА ЈЕДНОГ ПРОМАЩЕНОГ ГЕНИЈА

Око педесете године живота Толстој се осетио у близини самоубиства.

Сумње и тражења која су га мучила већ од ране младости толико су се заплела и унакрстила, да се одједном нашао на мртвој тачци. Није више знао ни што би мислио, ни што би веровао, ни што би радио.

„Велики писац руске земље“, како је Тургенев назвао Толстоја, у то је време већ оставио за собом највећа своја дела. „Рат и мир“ и „Ана Карењина“, закружише светом. Али, сада су и та дела за Толстоја била само — лажи. Забављање и заваривање света, за вољу крупних хонорара: тако се сад исповедао сам Толстој.

Сав живот његове средине већ одавно је био за њега само једна голема лаж. Сад му је и читава уметност, и музика, и позориште, и литература, па и сама његова рођена уметност у којој је дао толико титанских дела, ништа друго но болесни израз једне покварене немогуће културе.

Већ из првих Толстојевих приповедака, „Детинства“, „Дечаштва“ и „Младости“ видимо како је његово реагирање на све податке живота и околине већ у најнежнијој младости абнормално дубоко. Осетљивост му је готово патолошка, већ у тим годинама; духовна епидерма танка и претанка, сензибилност још тања.

Његова урођена посматрачка скепса почела је разорно нагло деловати и све растварати као нека отровна киселина. У посматрању, анализи, критичици и иронији све би до костура разголити. И тај се процес неумољиво и свирепо настављао кроз читав дуги живот: све приповести и романи приказују тај разорни ток у његовој души. Јер, сви су ти романи у ствари његове аутобиографије: Толстој је можда највећи, најсавеснији и најпотпунији аутобиограф што га је икада свет дао.

Већ прва околина, у детињству, остала му у сећању као претворна, лажна и покварена. Читаво то руско племићско и више грађанско друштво изгледало му је као скуп лажова, кукавица и хвалисаваца. У глуми и пози блистави, у стварности ситни и кукавни. Његово духовно око све је прогледавало: и што је дубље продирало, то је више откривало гадост или празнину.

Али живот је вукао Толстоја собом. Учио је и радио много; био као офисир у бојевима на Кавказу и на Криму, упознавао људе свих слојева и типова, у најбаналнијим и најстраховитијим ситуацијама живота.

Једно опажање наткрилило је ипак све остало. На бојиштима видео је дивно чудо: како лако и смирено умире тај прости руски човек, тај презрени мужик!

И ту је стао. Гиздаво и бучно офисирско јунаштво учинило му се као плитка глума према тихом, истинском херојству простог мужика. Како је празан и јадан уживачки егоизам и кукавно хвастање цивилизованог човека и „господина” према дубокој вери обичног војника.

Вера! Ту мора да се крије оно нешто што смо ми сви изгубили — прошапта једнога дана у себи Толстој. И отада није имао мира: тражио је

веру. Окренуо се читавим лицем том припростом човеку, наднео се вас над његову душу да увреба тајну његове смирености. Запад и његова читава култура учинише му се као прави душевни пакао: Оријент је непресушан извор религиозности. Зато се „велики писац руске земље” одрекао одједном и своје уметности и своје раније педагошко-реформаторске делатности: сад он проучава Лаотсе-а и Буду, Христа и црквене оце. Почео је да учи и хебрејски: само да би захватио што дубље и непосредније у сам извор.

Приповетка „Луцерн” показује нам ону видну и оштру границу кад се Толстој заувек раскрстио са Западом и његовим духом. Ту је описао случај како западни човек није више способан за лично осећање и љубав према ближњем. Да је већ давно раније био зрео и презрео за такав закључак, види се и из самог случаја који је у њему изазвао ту ерупцију. Био је то случај каквих се и данас може видети на сваком кораку: „7 јула 1857 свирао је и певао неки путник певач пола часа у Луцерну пред хотелом Швајцерхоф где станују најбогатији људи. Око стотину људи га слушало. Певач их је три пута замолио за милостињу. Нико му није ништа дао, а многи су му се и потсмевали.” Нато је Толстој демонстративно, на ужас отмених гостију, позвао тога сиромаша у хотел. Његов револт против хладне окорелости Европејаца био је тога тренутка толико дубок и истинит, да тог случаја никада није могао да заборави.

Западњачки интелектуализам хладан је и егостичан. Културни нихилизам преводио је тако Толстоја све више у мрачни религиозни мистицизам. Држава и црква, сва култура и све уредбе друштва учинише му се управо неморалне, све противно баш ономе што би по правој култури душе требало да буде.

Тек једно светло указало се из даљине: старо иконско *хришћанство*. Оно још живи у души припроста човека. И зато тај човек ради и живи, он носи и ствара живот: све друго поврх тога лаж је и параситизам. И црква и хиерархија само је голема параситска лаж, наказа и негација истинског хришћанства.

И Толстој поче да тоне онамо куда је већ од првих својих немира и културних скепса нагињао, у дубоку религиозност. Била је то мистична религиозност прахришћанства, управо хиперхришћанства.

„У моментима ништа не схваћам” жали се Толстој у тим данима своје најгоре кризе. Нема науке ни филозофије која би открила смисао живота. Тај смисао треба захватити осећањем. Јер, што је живот? Што друго него однос нашег коначног бића према бесконачном бићу. А то бесконачно треба осетити и прикучити му се вером. Само вера даје једино сазнање и једину снагу живота. Све друго одводи нас у пусте противречности. И сад се Толстој, тражилац спасења, свог и човечанског, грчевито прихватио тражења вере и иконског непоковареног хришћанства.

„Што може човек да даде у откуп за душу своју?” пита се са јеванђелистом Толстој. Ништа! Душа је све; свет, друштво, држава — ништа. Само индивидуална врлина, култ рођене душе изводи нас ка спасењу. Борба и т.зв. „напредак” културе само је сатански посао. Право хришћанство не бори се и не опири: само тако можемо ишчупати корен свега зла.

„Не опири се злу!” то је крилатица Толстојева „апсолутног хришћанства”. Та крилатица Толстојева хришћанства одјекнула је широм света приликом анархистичког атентата на руског цара Александра II. Кад је требало судити атентаторима, диже свој глас Толстој и управља писмо цару Алек-

сандру III. Позива га у име хришћанства да атентаторима опрости. „Ви ћете, царе, дати свету највећи пример испуњења Христове науке, ви ћете зло добрим наплатити... Вратите зло добрим, не опирите се злу, опростите свима”. Али Побједоношчев преко којег је писмо имало да дође у цареве руке, зауставио је писмо и предао тек онда кад су главе анархиста биле пале. А Толстоју је поручио ово: Наш званични, царски и црквени Христос није ваш Христос! Наш Христос уништава и исправља зло, док је ваш сам болестан и треба лека! То је било године 1881 и од тога датума Толстој је дубоко замрзео руско државно православље. У руској цркви он отсад види свог најмоћнијег непријатеља. И када је у роману „Воскресење” још једном запламсала пуним светлом уметност Толстојева, и овога пута као увек натруњена филозофирањем и моралисањем, он се том приликом оборио страшном и уједљивом иронијом на цркву и богослужење. Руска цензура која је досада, под сугестијом великог светског угледа Толстојева имена, поштедела његова дела, није могла да допусти овог испада. Брисала му је опис богослужења у казнионици. Све је царска Русија могла од Толстоја још некако да поднесе, али кад је дирнуо у врховну санкцију свих уређења руске царевине, у руску православну цркву, престали су сви обзири. Огорчени и мрачни Толстој повлачи се сад још више у се. Најзад је хтео да се сасвим усами и да се из самних својих фамилијарних веза откине. Хтео је у касној старости да даде испуњење и пуну санкцију свога целог животног тражења. И како знамо, на том трагичном бежању из рођеног дома престарели Толстој нашао је смрт.

Вечити туђинац, луталица и непомирљиви тражилац истине, то је био у својој суштини Лав Николајевић Толстој. „Једини мој јунак — то је исти-

на!" узвикује млади приповедач Толстој који се још није био толко пофилософио. Уметност му је била само изражајно средство у коме је проживљавао и изрицао своје страшне осуде и своја бескрајна немирна тражења. И десила му се пронија од судбине, да је баш то средство остало монументалније и грандиозније од свега онога што нам је тим говором уметности хтео да каже. Сама величина Толстојева има по томе нешто трагично у себи.

Цела Толстојева филозофија остала је примитивна и без довољног схватања и познавања свих оних момената и података без којих није више могла у XIX столећу да се појави ниједна филозофија са претензијом на јачу афирмацију. Невероватно је н. пр. са колико је наивности и загрижене моралистичке једностраности стао овај титан-уметник према дубокој, најнепосреднијој уметности, према музици. Класичан је у томе погледу његов лични однос према Чајковском, па према музици Бетовеновој. „Крајцерова соната" међу приповеткама, па дело о уметности међу расправама Толстојевим на свакој нас страници буне својим страховито једностраним погледима, каткад управо невероватним неразумевањем ствари. А шта да кажемо тек на чињеницу да је Толстој и своју рођену приповедачку уметност, у којој је дао најсавршенији историјски роман света „Рат и мир", дубоко презрео и осудио; толико неустрашив и доследан да најзад осуди и сама себе!

Мрачна религиозност његова испољила се напokon у немогућој формули: Не опири се злу! И ту је стао чвор трагике његова живота. Он коме се од детињства цео живот одвијао у непрекидном и изновичном револтирању и *оппирању*, најзад долази до науке: Не дижи се против зла! Он који је неуморно и непрекидно радио и трсио се да подигне из варварске таме руског сељака, сам својом

руком писао букваре за мужике и ковао планове за аграрне и социјалне реформе, он исти диже се са својим великим именом, да пред читавим светом укори Емила Золу што је француску омладину позвао на што интензивнији рад у име прогреса. Какав прогрес, какав рад? Рад и борба створише пакао на земљи, то је филозофија и религија Толстојева. А што је био сам Толстој, до краја живота? Једна једина голема оптужба! То је право име за тип његова генија. Радио је и борио се, док није издахнуо, спроводећи у дело своје мисли. И као обнемогли старац, пред скороу смрт, он показује такав гест отпора да је свет стао запањен: бежи од своје сопствене породице из Јасне Пољане.

Толстој се је дакле сам *опирао*, и те како опирао: све до последњег даха. Био је он динамик колико и мистик. Безброј тешких сукоба са појединцима и институцијама, напослетку отворени разлаз са рођеном фамилијом, крупна су сведочанства за то.

Па ипак, на крају: он сам поставља као квинтесенцију своје животне мудрости страховиту формулу дефетизма и пасивности. Ту је стала психолошка загонетка личности Толстојеве. Неизравнана борба целог његовог живота укочила се најзад у једном апсурду. Али тај апсурд мора да има своју унутарњу психолошку логику.

Појмимо овако, да бар некако објаснимо животни апсурд Толстојев: Је ли он исправљао само званично ортодоксно руско хришћанство? Не, он је захватио много дубље и радикалније!

Његова коректура погађа саму личност и науку Христову како она отсева из првих извора хришћанства, из самих јеванђеља.

Христов лик борбен је и динамичан. Христос се хвата отворено у коштац са злом. Његова кри-

тика и осуда страшна је по његове противнике. Ако уочимо према синоптичким јеванђељима, нарочито према реалистичком Марку, психолошки лик Христов, видећемо лик непомирљиве жестине, бескомпромисне горљивости која гази читаве друштвене класе и читаве институције. Љубав његова није будистички пасивна, већ делотворна и борбена, с оним природним психолошким налицјем које прелази у тешку и дубоку аверзију према свему што смета том принципу љубави. И тако је било природно да је дошло до реакције и најзад до суђења и смакнућа Исусова.*)

Исус се је борио противу зла. Психолошки, према јеванђељима, Побједоношчев је ипак имао право, против Толстоја! Јер Толстој се стварно одваја од саме науке и рада Христова. Христово решење животног проблема Толстој је хтео још једном радикалније да реши. Можда су тешка животна и борбена искуства навела Толстоја на то, да *борба нема смисла*: јер реагирањем на зло, зло се само увећава. Принцип љубави и опроста треба довести до последње линије, до крајње конзеквенције. Апсолутни христијанизам! Прелазећи у борбу против зла, и сами упадамо у зло и у све гадости живота. Прихваћамо живот са лицем и налицјем и заплићемо се у безизлазни лавиринт природне психолошке динамике борбе. И зато је Толстоју једино решење те трагичне дилеме живота: Спусти руке, пусти све, не опири се!

Кроз ту формулу, која негира све основе живота и културе, провирује очајнички, згађени — Нехљудов. То је онај стални Нехљудов, главно ли-

*) Тај живи, човечански психолошки лик Исусов, као и проблем психолошке могућности његовог лика у јеванђељима, покушао сам реконструисати у делу „Христ, Буда, Шоненхауер“, (1925). Овде, за поређење са Толстојевим хришћанством, доносим само пар црта тога лика.

це Толстојевих романа од „Властелинова јутра” до старачког „Воскресенија.” Тај Нехљудов није друго но изажета срж личности Толстојеве. То је онај Нехљудов-Толстој који као властелин хоће да помогне сељацима, да отстрани беду и заосталост, а уместо тога постизава противно. Сељаци га још више замрзе, јер не верују и слуте превару. То је и онај педагог и реформатор Толстој, од кога мужици беже да им не исквари дедовски начин живота, и кога најзад црква проклиње као безбожника. То је онај социјални и културни револуционар Толстој који, хотећи исправити и породицу и државу, и судство и пороту, напоследку долази у оштар сукоб са целом својом околицом и ствара раздор у рођеној фамилији.

Колико је год у тим свим критикама, борбама и реформама хтео добро, стално је постизавао само зло.

И сад долази пад у мистичну пасивност и потпуну изолованост: трагика *нехљудовштине* излази потпуна и довршена. Нехљудов, то је Толстој који се увек трза, бори, али постизава противно и онда с болом пушта руке. Њичево! То је цела једна засебна душевна конституција, та толстојевска (можда уопште руска?) „нехљудовштина”. Очајни, ресигнирани, преморени Нехљудов у Толстоју, макнуо је још последњим гестом: да исправи Христа! Велики учитељу љубави! Ти хтеде да нас научиш извршењу љубави човечанске! Али види плода чудесног! Из оваког семена љубави делотворне ниче још веће зло, грех и мржња.

И тако је Толстој остао до краја живота сам са собом раздвојен. Познати, тобоже хармонични генији, међу песницима н. пр. Геге, а међу филозофима велики конструктори система као Хегел, Фихте, Шелинг остају за нас под великим знаком питања: јесу ли уистину до последњег даха били ис-

тински искрени? Јер противречности ипак сведоче о вечитом и истинском тражењу. И Толстој је био пример генија са подвојеном личношћу, слично као Аугустин, Ђордано Бруно, Русо, Шекспир, Достојевски, Шопенхауер и још толики други. Је ли већа вредност форме, система и хармоније, или неуморног, никад готовог, никад формисаног, никад хармоничног кидања и тражења? Ако је вреднија унутрашња истинитост, по цену спољашње противречности, онда Толстој спада међу највеће. Толстој је својим вечитим тражењем и дизањем изнад самог себе, сталним негирањем своје личности од јучер, те кидањем и изновичним почецима, остао већи истинољубац него многи сујетни конструктор складног и на силу заокруженог система. Он је дошао до противречности са самим својим бићем, са животом и његовим постулатима. Али његова наука и религија „Не опири се злу!” ипак је била доживљај и по томе дубока истина његове унутрашњости. И та је наука крваво отета једној страни живота, ипак живота! Само што је из ње Толстој сачинио тоталитет, универзални регулатив живота. Он је на то круто слово живота ударио свој последњи и најтежи акценат. И тако је морало доћи до једне велике промашености: *Толстојева је религија у животу неприменљива и ми не можемо да је следујемо*. Следовати можемо само његово тражење и његову борбу.

Јер, кад би се сви, у самом себи, толико оћинили злу, колико се уистину опирао овај велики филозоф резигнације и *неоћинрања*, другачије би изгледала ова површина Земље.

И поред свег тог противљења Толстој нам остаје велики пример оне човекове трагедије која је већ самом грађом човечности условљена. Овакве *противречности* и *јесу најдубља тајна човека-ћенија*.

Г Е Т Е

ГЕНИЈЕ ДУШЕВНЕ ХАРМОНИЈЕ И «УМЕТНОСТИ ЖИВОТА»

1. РОМАНТИЧНИ ГЕТЕ

О Гете-у може да буде милион разних мишљења, стајалишта и тумачења, али једно остаје свакако непрепорно: Гете је један бујан, прекрасан и јединствен егземплар врсте човек. Није само песник; он је мислилац, научењак, религиозна личност, у једну реч најшира интеграција више духовне човечности. Свако приказивање Гете-а као песника, уметника, као филозофа или државника већ је унапред једнострано. Гете је све то у једном даху: виши, потенцирани човек. И ма да ћемо и ми овде морати говорити о Гете-у сад као песнику, сад као мислиоцу, сад као човеку друштва и свог времена, све ипак излази на једно: човек. Све што је Гете радио и стварао, била је само једна извесна страна органски јединственог испољавања тога потенцираног човека. Његов универзализам није дакле значио оно што је значио многим другима, у ствари ситним, тобоже свезнадарским духовима, већ је значио један нарочити духовни организам генија. Ма чега се дотакао, ма у што се задубио, он је остајао исти, свој, увек стваралац и давалац форме по свом кроју и моделу.

У својој познатој песничкој аутобиографији (*Aus meinem Leben, Wahrheit und Dichtung*, затим у *Annalen*) и на безброј других места Гете нам самопосматрачки и психолошко-аналитички даје путоказ за све важније преокрете у свом тражењу и

стварању. Ту је Гете дао не само своју историју *него, на свој начин, и своју сопствену карактерологију.*

Већ врло рано, у дечачким годинама, захватило га „беснило стихотворенија” (рекли бисмо ми, а он је краћом иронијом казао „Reimwut”). Импресиван и жив, он отвореним чулима срце овај свет. Све што види и чује, асимилиује брзо, дубоко, интензивно. У том кипљењу младости још се не види да ће из тог језгра израсти највећи уметник живота и најхармоничнија личност, како су многи били назвали каснијег изграђеног Гете-а. Дечак-младић Гете проговара као лирски песник; то је био први кружни талас који се одбио из узнемиреног центра његове личности. Замало долазе и нижу се други, све шири и шири, да касније у „хладнијег Гете-а” постану и најшири, најобухватнији, али увек концентрични, из истог средишта и исте личности. Млади, заљубљени, дионизијски, анакреонтски Гете проговара чистом и толико непосредно осећајном лириком да се од народне песме, „Volkslied“, готово ни разликовати не може (Heidenröslein, Schäfers Klagelied, Willkommen und Abschied и др.). Само Хајне дао је касније у Немаца поезију те врсте, али с том разликом што су Гете-ове песмице здраве, аркадијске, архајски једноставне, без оног нечег болећиво-суморног што осећамо код Хајне-а.

Али све је то само једна етапа, јер Гете се брзо диже ка вишим облицима песничког изражаја. Драма и драматски облик прати отсад Гете-а све до у последње дане живота. Први покушаји Götze von Berlichingen, Clavigo, Egmont и др. тек су гетеовска узаврелост, још далеко од правог, зрелог гетеовског вина. То је турбулентни, романтични Гете, бунтовник за човека, слободу и хероизам (Götz, Egmont). Убрзо долази „Werther“.

И он патник, али патник мушкарац, заробљен јадни мужјак у оковима женства. Ту Гете — на свом сопственом доживљају — показује трагедију вишег духовног човека, када елементарна страст, љубав, зароби и чула и мозак. Са својим Вертером Гете се сам отхрвао својој природи. Пустео је Вертера да се убије у роману, а он сам пошао је даље у плодни стваралачки — и уживачки — живот. Свом душом он је тај живот прихватио и афирмисао, настојећи да га обогати и доведе до највиших облика изражаја. Касније се је сам ругао болесном вертеровском сентиментализму који је после романа о Вертеру захватио романтичну омладину. „Jeder Jüngling sehnt sich, so zu lieben — Jedes Mädchen so geliebt zu sein; — Ach, der heiligste von unseren Trieben, — Warum quillt aus ihm die grimme Pein?... Sei ein Mann und folge mir nicht nach.“ (Сваки младић чезне да тако љуби — Свака девојка да тако буде љубљена, — Ах, тај најсветији од свих нагона — зашто ли из њега извире горка бол?... Буди мушко и немој поћи за мнош.) Тако се Гете сам одриче Вертера, сентименталног слабића и превладава тиме у себи романтику. Вертера је Гете написао нагло, еруптивно, као ни једно друго дело — „ziemlich unbewusst, einem Nachtwandler ähnlich“ (као несвесно, слично месечару). Одушевљен за природу, иза које је осећао врховно биће, божанство, Гете се занео мистеријом и тајном природе, али исто тако и њеном лепотом. У романима „Werther“ и „Wahlverwandschaften“ он се изјаснио за права природе и за примат осећања над разумом и људским законима. Многи су литерарни историци и естетичари мишљења да је тај први, елементарни Гете, у том несвесном и импулзивном стварању и у свом интуитивном осећању природе јачи и истинитији од оног каснијег Гете-а који се развио после боравка у Италији.

Али Гете по својој природи није могао да остане само у сфери осећајности и инстинктивности. Срећне прилике његова живота, већ од раног детињства и онда касније кроз епоху студија у Лајпцигу и Штрасбургу до постављења високим државним функциоанаром у Вајмару, престоници једне мале кнежевине, дозвољавале су му да стекне оно што се у тадашњој Немачкој звало *Weltweisheit* и *Welterfahrung*, „светска мудрост” и „светско искуство”. У добрим материјалним приликама он је кренуо у Италију и тамо спровео коју годину, упијајући на двоструко класичном тлу, античком и ренесансном, импресије које његова нордијска отаџбина није могла да пружи. Тек после тога италијанскога боравка јавља се потпуни зрели Гете. Уз помоћ класичне културе форме Гете налази сам себе и отсад је његов израз у свему истина мирнији, али и дубљи, складнији, савршенији. Уметник постаје и мислилац; геније доживљавања и унутрашњег гледања постаје сада и геније изражавања, мајстор форме.

2. КЛАСИЧНИ ЗРЕЛИ ГЕТЕ

Година 1786 била је епохална по Гете-ов живот. Од те године настаје нови, *дрући Гете*, како се то обично региструје у литерарној историји. Гете-ов сан да види Италију, и да сркне на изворима старе класичне културе, испунио се. За њега је то било једно животно испуњење, а не тек туристички излет. Ту се осећа временска удаљеност између нас данашњих и Гете-а. И ми сви волимо да видимо Италију, али тешко ће се наћи и најзанесенији човек дана данашњег који би од Италије оно очекивао што је тада очекивао Гете када је прелазео Бренер. Још увек, и у Гете-ово време, Немци су се осећали нордијским „варварима” ко-

ји своју културу могу да усаврше само у Италији. Било је ту много илузије и старе нордијске тежње за јужним сунцем. Дршћући од узбуђења ушао је Гете на Porta del Popolo у Рим. Ту се годинама сав предао студију антике, а радио је и на својим делима.

Уметник Гете уистину је сазрео у Италији. Њему романтичару недостајала је још форма и мера. Нордијци уопште у оно доба нису још имали својих сопствених формално-естетских узора и традиција. У додиру с антиком, њеном уметношћу и литературом, Гете је стекао свој дефинитивни уметнички стил. Његово осећање природе и човека самог у склопу те природе сплинуло се са осећањем уметности. Природа са својим исконским загонетним силама ту му се указала у савршеној форми уметности. Осетио је да је у духу и суштини природа и уметност једно. Све што нашим чулима објављује овај свет, читав човек са својим страстима, слутњама и вишим нагнућима само је један орган кроз који проговара и ствара исконска свесила природа. Према последњем апсолутном и нама недокучивом извору те природе, божанству, Гете-а је већ одавно било обузело осећање дубоког религиозног пијетета. Он је у себи осећао део те загонетне прасиле света. Био је свестан да испуњава своје животно послање, ако се свом снагом преда тој сили и њеним законима. То је био онај основни религиозно-филозофски доживљај Гете-ов који је имао своју клицу већ у младости Гете-у, затим у оном Гете-у који је своју рођену филозофију открио у Спинозиној формули света „Бог или природа”, и напokon сад у овоме Гете-у којег је привукла антика, као најхармоничнија култура што ју је икад човек створио. А Гете је увек тражио јединство и хармонију, природу и човека у једној целини. Није чудо што су Гете-а назвали и „по-

следњим Хеленом", човеком који је још осећао склад и јединство природе и уметности, света и човека у њему. И у томе погледу Гете је данас човек далеке прошлости. Ми данас тога ентузијазма за антику не познамо, а духовни расцеп модерног човека, несклад и са природом и са самим собом, дубоко нас је раставио од усклађеног, оптимистичког Гете-а.

Али психологија свих генија казује да се тај склад скупо и крваво плаћа. Многима је остала само борба и немоћно отимање. Има ли томе трагова и у Гете-а?

На то ће нам одговорити „Фауст”. Тај ће нам казати да је глатко и ведро, „хеленско” лице Гете-ово сакривало и трзаје најтежих борби. Укус Гете-ова времена и његова класична култура захтевала је маску смирене и спољашње естетизоване хармоније. То је доносила средина и културна епоха. У Гете-а лично била је то и реакција на романтичарску успенушеност и бесформност многих тадањих књижевника, али човек и под том намештеном маском остаје борац. Није млади Гете узалуд дигао свој бунтовни глас у „Прометеју”. Тај глас, пригушен, избија и касније. После Вертера и Таса долази „Фауст”, да више никад све до смрти, у 83 години живота, не остави Гете-а. А тај Фауст, који као уломљена дијагонала пролази целим животом Гете-овим, животно је дело и животни докуменат Гете-ов. Он одаје сталну борбу Гете-а са самим собом. Тек са „Фаустом” Гете се крвним сродством повезао са свима генијима, борцима и патницима своје врсте, са Еврипидом, Данте-ом, Спинозом, Шекспиром, Ђорданом Бруном, Сервантесом, Бајроном, Шопенхауером, Бетовеном, Толстојем и Достојевским. И под својом заглађеном периком и закопчаним дворским хладним манирима (како га је једном Фр. Шилер из своје

перспективе окарактерисао) он се у дно душе грчно, савладавао свога демона, изравнавао своје болове и сумње да би се дохватио исконске хармоније: *deus — natura*. Сви су генији тражиоци више чисте хуманости, борци са звери, са животињом у себи и у свему што носи људско обличје. Виши облик човечности скупо се плаћа, највише онда када је човек кројен на модел генија, а то значи првоборац и тражилац путева до тих виших и највиших облика живота. Сведени на основне типове модерне психолошке карактерологије, сви су ти генији „схизотимичари” у смислу Кречмерове теорије у делу *Телесна грађа и карактер* (E. Kretschmer *Körperbau und Charakter*).

Такву подвојеност и унутрашњу потмулу борбу кроз читав живот одаје нам и Гете у Фаусту: „*Schon naht euch wieder, schwankende Gestalten. — Die früh sich einst dem trüben Blick gezeigt*“ (И опет се ближите ви несталне сенке...) Таком тескобом ословљава Гете у првим стиховима Посвете (*Zueignung*) ликове свог „Фауста”, оне који ће за њега повести борбу и у стопу га пратити као сенке кроз читав живот. И онда је пустио да се боре Фауст и Мефистофел тј. светли и мрачни Гете. У оба лика ми препознајемо самог Гете-а. Виши Гете бори се против нижег, позитивни против негативног. Оба је Гете из себе искинуо и поставио их на сцену да се понесу. Ту борбу треба извршити не само за себе него за цело човечанство. Од личне драме Гете-ове унутрашњости Фауст тако постаје драмом човечности. Драмом али не и трагедијом. Јер светли Гете у лицу Фауста, иако у почетку од Мефистофела тј. негативног Гете-а заробљен, на крају ипак побеђује. Мефистофел је претставник чулног животињског, али баш по својој високој човечјој интелигенцији сатански изнакаженог бића. Интелигенција му само служи „*um tierischer als jedes*

Tier zu sein" — дакле тачно оно што свуда око себе гледамо у *животињски интелигентним људима*, у онима који стално вуку човечанство на дно. Тога негативног човека Гете осећа и у себи и зато га он пројцира у свога Мефистофела: „Ich bin der Geist der stets verneint!... So ist alles was ihr Sünde, — Zerstörung, kurz das Böse nennt, — Mein eigentliches Element!". (Ја сам дух који стално негира!... Све што грехом и уништењем зовете, — Све зло, укратко, — то мој је прави елеменат.) Тако се у почетку првог дела „Фауста" претставља Мефистофел. Фауст очајан над недокучивом тајном природе и човека (Ach, wenn die Natur sich doch mal ergründe) — пада у шаке Мефистофелу, животињи-сатани у човечјој души, баца се у вртлог нижег живота, да се ипак најзад радом и борбом истргне испод његове власти. У томе је органско јединство првог раног и другог каснијег (врло окаснелог!) Фауста, оно јединство које многи интерпрети не могуше да нађу, мерећи Фауста само литерарно-естетским мерилом (по примеру Бенедета Кроче-а, Benedetto Croce). То јединство налази се у дубини *фаустовској* *доживљаја* Гетеова, његове *личне борбе* током читавог живота. Формално-литерарни недостатак у јединству „Фауста" као уметничког дела овде је споредан, јер ми пратимо у „Фаусту" титанску борбу песника филозофа за дизање и формисање вишега човека у себи. Колико је та борба значила и трагично доживљавање човека Гете-а, видимо и по другим знацима који избијају из тог истог основног доживљаја. То се види већ у „Вертеру", у „Тасу", у роману „Wahlverwandschaften" и у толиким другим мањим делима, читавим и фрагментарних. Види се и из самог живота Гете-ова и његових сукоба. Тако н. пр. из разлаза са пријатељицом као што је била госпођа Штајн (Frau von Stein), када је Гете-а обузела

чулна страст према примитивној али дражесној Кристијани Фулпиус. Старац Гете био је превладан чулном симпатијом према младој девојци, а то значи да није остао апсолутним победником над Мефистофелом. Истина, та хипереротска црта у Гетеовој личности која га прати већ од ране младости, одаје дубоку виталну подлогу његове стваралачке снаге, али једно остаје: да тој својој пренергији Гете није увек могао да да виши суптилнији облик, него је она избијала кадгод и сувише елементарно, нимало „сублимирано“, већ у својој првобитној анимално-еротској форми.

3. ФИЛОЗОФИЈА И РЕЛИГИЈА ГЕТЕ-ОВА

Али ни „Фауст“ није изрекао читаву Гете-ову реч. Несавладива многостраност Гете-ова тражила је и нашла током једног дугог и надљудски плодног живота (умро је у 83 години са пером у руци!) још много других облика, али увек тако да изрази у основу само оно једно те исто, гетеовско: *Оствари своју личност, иживи је и развиј до највишеј моћућеј врхунца и испуни своје место и послање!* То је највиша уметност, уједно и само језгро, смисао живота. Тај „здрави геније“ у Гете-у остаје за све векове један од највећих примера животне *позитивности*.

Израђен, у пуном романтичном кипљењу обуздан класичном културом форме и мере, Гете се даље развијао у концентричним круговима, обухватајући живот све ширим и ширим захватима. „Dann sachte schliessest du von Jahr zu Jahren — Dich näher an die Weisen, Göttlich-Milden“ (Лагано, из године у годину, примицао си се све ближе божански благим мудрацима). С отвореним чулима Гете је примао природу и живот. Било је у њега и реал-

лизма, и каквог! Све што је гледао и слушао, било је за њега неким знаком и симболом, изданком оног нечег недокучивог и неизрецивог. Он је то недокучиво осећао, али је хтео и другим органом, умом да му се прикучи. Тако се задубио и у науку, у природне појаве као и у продукте људске културе. Није ишао за тим да исконструише неки филозофски систем или неке нове појмове за инвентар практичне науке. Он је само тражио и налазио у свему, у најмањој ситници изјаву („Offenbarung“) оног последњег, једног и неизрецивог у чему је укорено све. Зато се могао са толиком љубављу и страшћу правог истраживача бацити и на изучавање оптике (наука о бојама „Farbenlehre“ огроман и мучан рад, занима га готово читав живот!), физике, анатомије (гласовита „међучелушна кост“ и краниолошка теорија), минералогije, зоологије, метеорологије, хемије, физикалне географије. О свему томе Гете је писао и истраживао грозничаво с дубоким филозофским и религиозним пијететом. „Willst du dich am Ganzen erquicken, so musst du das Ganze im kleinsten erblicken“. Ако хоћеш да сркнеш од целине, мораш и у најситнијој ствари да ту целину видиш — та реченица казује његово најдубље осећање у свим тим немирима и тражењима.

Једнаким жаром копао је Гете и по траговима и споменицима духа и културе. Сву историју, све културе и све епохе, све религије и све књижевности обухватио је Гете својим универзалним интересовањем. Проучио је историју уметности, нарочито сликарства и архитектуре, познавао све музеје, нарочито велики музеј који носи име Италија. Читаве књиге је о томе написао. Све што је створио човек занимало га једнако као и творевине природе, јер то је, по његовој интуицији, створио онај исти вечити дух који расте и ствара и у самој при-

роди. Творевине разних народа, њину примитивну културу, народну поезију итд. посматрао је једнаким побожним дивљењем као што је гледао небеску дугу или какав други природни феномен.

У доба када се наш интелегенат и грађанин стидио „примитивне и дивље” наше народне поезије и њеног чудног аналфабетског песника гуслара, Гете је, седећи тамо далеко у Вајмару (а која удаљеност у оно доба!), открио и осетио и ту нашу поезију. Сам он бележи о томе: „Ja, es ereignete sich der Fall, als man in Wien von einigen Serben verlangte dergleichen Lieder zu dictiren, dass dieses Gesuch abgeschlagen wurde weil... sie sich keinen Begriff machen konnten, wie man ihre kunstlosen, im eigenen Vaterlande von gebildeten Männern verachteten Gesänge einigermassen hochschätzen könne”. (Јест, десило се и то, када се у Бечу од неких Срба тражило да ове песме диктирају, да је та молба била одбијена, јер... они нису могли да појме како се може њиховим припростим, у самој отаџбини од образованих људи презреним песмама придавати нека виша вредност, У „Serbische Lieder, 1824.). Треба ли још већег доказа духовне ширине Гете-ове; он дохвата и осећа и оно наше што многи наши „образовани” људи нису осетили па још ни данас не осећају. Написао је неколико студија о нашој народној епици. „Schon sind es fünfzig Jahre, dass ich den Klaggesang der edeln Frauen des Asan Aga übersetzte...” (Има томе већ 50 година откако сам превео песму о Хасанагиници) пише год. 1824 Гете у својој студији „Serbische Lieder”. А затим пише чланке и студије: „Volkslieder der Serben” (1826), „Serbische Gedichte” (1827), „Das neueste der serbischen Literatur” (О Сими Милутиновићу Сарајлији!) 1827, „Nationelle Dichtkunst” (1828) опет о нашој поезији, и напокон исте године 1828 приказује енглеску збирку „Servian popu-

lar poetry" (by Jon Bowring), Нашега Вука Караџића он од милоште зове само именом „Herr Wuk" и „der werthe tüchtige Mann", вредни и ваљани човек (У „Serbische Lieder" 1824) — намењујући тиме своју симпатију читавом нашем народу. Европа нас је тек у то време открила, као културни субјекат, по тим нашим песмама. Тако смо, у првом реду личној заслугом Гете-овом, ступили у духовну везу са западном Европом. Сам Гете повео је под руку нашу Музу у храм „светске књижевности", име које је управо он створио (Weltliteratur) за целокупну литературу човечанства. *Исток и Запад хтео је да духовно споји и измири овај велики Немац, какав се одонда више није родио.*

За Гете-а ми смо били тек европски праг Оријента. Његов интерес сегнуо је још много даље и интимизирао се дубоко са исламским Оријентом. West-östlicher Divan, збирка разнолике поезије у перзијском и уопште оријенталном жанру обухвата духовно ислам и апсорбује његове најдубље религиозне, уметничке и етичке вредности.

Ту се Гете фамилијаризовао и са далеким Оријентом, стапајући у једну човечанску целину Исток и Запад. „Wenn Islam Gott ergeben heisst, — Im Islam leben und sterben wir alle". (Ако ислам значи „Богу предан", онда сви ми живимо и мремо у исламу). Строги монотеизам ислама одговарао је Гете-ову духу више од хришћанства, украшеног премногим свецима и култовима. Са перзијским песником Хафизом — кроз дистанцију векова и култура — Гете говори као са братом; „Orient und Okzident sind nicht mehr zu trennen" (Оријент и Окцидент не могу се више раздвојити).

Човек је у својим најдубљим основима увек и свуда један те исти. Сви народи и све њине духовне творевине само су разни облици испод којих се читајуће оно једно и свечовечанско, а то не-

што Гете је носио као свесно култивисани духовни орган у себи. Али није он тек на оријентални начин певао Зулејки и Хафизу, већ је и посматрачким оком проучавао тај Оријент. Коментари о Оријенту и култури Оријента, додати на крају *West-östlicher Divan*-а засебно су дело. Диц (Diez) каже да је то још и дан данашњи најбољи приказ оријенталних литература, написан за нестручњаке: „Где бисмо другде још нашли овако састављену енциклопедију оријенталних реалија (Realien), лако приступачну свакој домаћој библиотеци?“ (E. Diez, *Goethe und Orient*).

А тек што да кажемо на чудну синхронистику тога целог разнородног Гете-ова рада и интересовања! У исто време док се бавио нашом народном поезијом, нордијском „*Frithiofs Saga*“ и грчком архитектуром, радио је и своју *Vergleichende Knochenlehre* (поредбена остеологија, наука о костури-ма) и геологију, „*Gebirgsgestaltung*“. У асимиловању његова духа све је то било једно, једно проживљавање и једно те исто интересовање. У посматрању зуба неког глодара као и капитела неког грчког стуба Гете је тражио само једно и исто: „*Ich möchte mich nur mit dem beschäftigen, was bleibende Verhältnisse sind, und so, nach der Lehre Spinozas meinem Geiste erst die Ewigkeit verschaffen*“. У тој реченици скривена је сва лична религија Гете-ова: Само дух који осећа у свакој *пролазној* појави знакове вечности, а у свакој појединачној знакове целине, може да партиципује на бесмртном и божанском.

4. ЧОВЕК И ГЕНИЈЕ У ГЕТЕ-У

У свом далекосежном гледању, високо над главама својих савременика, Гете је у многOME превидео баш оно што се у његовој непосредној близини

ни дешавало. Видели смо што у Гете-а остаје од вредности „под видом вечности”, како се за овај појам изразио њему најмилији филозоф Барух д'Еспиноза. Али као у свих генијалних људи и на њему је остало трагова времена и свих оних ближих услова под којима се свако дете свога времена развија и мора развијати. Задубљен у студиј лобањских костију, Ђотових (Giotto) слика, наше народне песме, Хафиза, нордијских прича итд., Гете је превидео штошта у својој епохи и према многим крупним историјским симптомима и догађајима стао је с неким чудним неразумевањем. Или би требало боље казати: с неким одвише својим, гетеовским разумевањем. Немци му ни данас не могу да опросте безгранично његово дивљење и симпатије за каријеристичког узурпатора, тиранина народа Наполеона Бонапарта. Гете је себи дозволио да у њему осети и види титана-генија, дакле равног „колегу са другог подручја”. Немачки народни талас за ослобођењем после Наполеонова пада готово да није ни захватио Гете-а. Појаву француске револуције, када се грађанска класа подигла да обори феудалну, Гете није схватио ни право уочио, иако је осетио — и изјавио једном — да се Европа налази на прагу новог времена (после битке код Валми-а). Сам Гете припадао је типичној немачкој имућној грађанској класи. Али социјалне свести, у смислу данашњег називља, није било у њега ни трунке. Све је он гледао само човечански, „*menschlich*” и тражио највише изјаве тога свечовечног, ма где се оно нашло, на двору или у скромном сеоцу (идилични еп „*Hermann und Dorothea*”), у његову немачком народу или тамо негде испод Хималаје. Духовно он је био савршен космополита, иако је по свом свагдашњем животном миљеу остао уоквирен границама јужне Немачке готово кроз цео живот. Колико Гете ни биргерског поноса није познавао, види се и по томе како се до-

бро осећао у феудалним и дворским круговима, где је каткад доживљавао и непотребних унижавања. Сам он описује неколико таквих ситуација у аутобиографији „Wahrheit und Dichtung“, а и Бетовен нам је сведок једне такве мучне сцене (сусретање принчева на једној шетњи) која великом Гете-у нимало не служи на част. У ствари Гете је био „Hof-poet“, тип књижевника и за оно доба застарелог. Али од тога друштвеног карактера Гете-ова, када је реч о димензијама његова генија, ми морамо да нас апстрахирати. Сви су генији и културно и социјално условљени својом епохом и својим животним приликама. Ширина Гете-ова читовала се у безброј других праваца и његово стварање у поезији, филозофији, науци и религији живота дохватило је највише врхунце људских могућности.

Остарели Гете доживео је горких дана усамљености и разочарења. Са пријатељским вајмарским двором због једног каприса војводиног (у некој ствари вајмарског позоришта којим је управљао Гете) оштро се разишао, огорчен због понижења и незахвалности. Његово венчање са Кристијаном Фулпиус отуђило му је сав „бољи свет.“ Под крај живота умре му жена и син јединац, с којим се, изгледа, патио као Бетовен са оним својим чудом од нећака. Доживљавао је он у свом дугом животу и злобе и којекаквих напада, толико да је вечито ведром и благородном Гете-у измакла и тешка реч: „allgemein menschliche Niederträchtigkeit“ (општа људска нискост). Он, који је све разумевао, све правдао, сав свет у љубави свог интереса обухватио, знао је кадгод и шопенхауерски да проговори. Са Шилером у пријатељству проживео је најплодније епохе свога стварања. Са Шилером је издавао књиге и часописе, приправљао издања својих дела, састављао драме и научне студије. С њиме заједно (Хениен) одговарао је својим многобројним ситним противницима који су, разуме се, по-

кушавали да га нападају. (Die Kläffer, „лајавци“ зове их сам Гете у једној сатиричкој песмици). И пакосно забадање ситних завидника и противника сматрао је Гете природном појавом и најбољим знаком да се човек диже и да „језди“; „Wir reiten in die Kreuz' und Quer' — Doch immer kläfft es hinterher — und billt aus allen Kräften. — So will der Spitz aus unserm Stall — Uns immerfort begleiten, — *Und seines Bellens lauter Schall — Beweist nur, dass wir reiten*“.

Али после смрти Шилера, јединог верног и истинског досмртног пријатеља, Гете-а се домогла нека суморност. Проширивањем и продубљивањем круга својих интересовања Гете се ипак успешно отхрвавао тој огорчености и старачкој малаксалости. У самој години смрти довршава свој животни споменик „Фауста“ и још наставља своје природњачке студије. Последње што је написао био је чланак о једном класику природних наука (Geoffroy de Saint Hilaire).

Много штошта треба одлупити и одвојити да би се дошло до суштине гетеовских вредности. Много декора и костимерије отпада само собом са његове историјске појаве. Има у Гете-а ствари које данашњи човек — ако није нарочито загрејани специјалиста и истраживач — ни читати не може. Тако н. пр. читава развучена поглавља у романима Wilhelm Meisters Lehrjahre и Wilhelm Meisters Wanderjahre, у песничкој и психографски важној аутобиографији Wahrheit und Dichtung (на жалост и ту), у Farbenlehre, у песмама An die Personен (разним војвоткињама, славама и пригодама) итд. Али „Faust“, „Tasso“, „Iphigenia“, „Werther“, „Wahlverwandschaften“ остају као саставни делови културе сваког човека, свих времена, свих нација и свих друштвених класа. Ту је вечити тражилац Гете, наш друг човечански.

ШЕКСПИР

ШТА ЗНАЧИ НАМА ДАНАШЊИМА?

1. ШЕКСПИР У ОГЛЕДАЛУ СТОЛЕЋА

Шекспиру се десило за живота оно што се већини генија дешава: морао је да остави свој рад и да бежи. После смрти пошло му је боље: слава му потече кроз све народе и сва столећа.

Публика Шекспировог времена била је дрска и мало захвална. Ни трага оној побожности и тишини којом се данас слуша једна претстава, као богослужје у храму. Богата и надмена господа, од великих лордова до малих племића, у друштву својих куртизана гледала су са висине презреног глумца Шекспира и као од самилости и добротe посећивала његове претставе.

У старом шекспирском Глоб-театру пуниле се ложе пустоловном младежи и сумњивим женскињем, партер би покрила гомила морнара, сплавара, слуга и свакакве клатежи. Ту се јело, пило, галамило, свађало и тукло. Каткад су се и претставе морале због тога прекидати. Та публика ретко је кад била задовољна: викала је и сметала, а дешавало се, како Брандес у свом „Шекспиру” приповеда, и то да је бацала на глумце отпатке од јела, па и камење. Глумцу са „шпрахфелером” знала је да улети у зубе и понека кост из партера. Привилегисана господа лежала су на самој сцени где се играло; важан део глумчеве вештине састојао се у томе да вешто скакуће преко ногу лагодно испружених „критичара.”

Пуританци ваљали су дрвље и камење на позориште као „легло неморала”. Шекспир им се осветио једном комедијом. Свој презир према гомили показао је у „Кориолану”.

Најзад уведе краљица Елизабета дечачке глумачке дружине и поред такве публике деси се дивно чудо: дечаци потукоше Шекспира. Повукао се у свој Стретфорд и ту заборављен умро.

Прошло је неколико генерација. После два столећа осовио се и оживео његов лик с енглеског острва и засенио Европу. Шекспир постаје генијем деветнаестог столећа. Немачка се поклонила Шекспиру, Русија и Пољска сва је њиме опседнута. Али култ изазива и побуну. Слика Шекспирова сад се појављује у конкавном сад у конвексном огледалу. Док један Волтер баца реч: Шекспирове су драме глуме за пијане дивљаке! Гете је поклекнуо пред „авонским лабудом” и од њега нам остаде реч: Ма што да се каже о Шекспиру, све остаје недовршено и недостатно!

Вилхелм Мајстер, Фауст, Манфред, Оњегин, Базаров, Обломов, даља су или ближа унучад Шекспирова Хамлета. — Шекспирова неисцрпна трагика човечности притисла је као мора све јаче духове европске. Његов сатирички дух и хумор подрашкао је безброј имитатора. Хамлет, то је Немачка! вели немачки песник. Не, Хамлет је Пољска! вели пољски песник.

Понор очаја и козмичког бола на једној страни, обест и дивља сласт живота на другој. Толика је ширина генија Шекспирова. У та клешта он је захватио цела столећа унапред.

И у ово наше двадесето столеће Шекспир је дубоко закорачио. Хамлету недавно обукоше модерна фрак, а у руке му дадоше налив-перо да забележи речи: „Таблице моје, да то запишем: —

Да неко се може смејати и смејати, — и бити нитков!”

У једној, још патријархалној земљи на Балкану проштао је пре извесног времена Хамлет громгласно и кроз судске дворане и новинске ступце.

2. ТАЈНА ШЕКСПИРОВА ГЕНИЈА

То је тајна испод седам печата. Како је геније стварао може се само нагађати.

Шекспир је фини опажач и посматрач, али он не ствара само из опажања. Он је психолог, али не рашчиња душу као Достојевски. Никако није реалист и емпирик у обичном смислу речи. Његови су ликови живи, али нису копије него типизације из живота. Множина и ширина тих типова толика је да нешто слично уопште нигде више не налазимо. Реч да је Шекспир „душа од хиљаду душа” није празна реч.

Та реч погађа језгро: Шекспир ствара из себе, реже те ликове из свог сопственог душевног материјала. Он их доживљава у себи, сам улази у њих. То ће му можда бити тајна: генијални глумац ствара за генијалног песника и песник за глумца, у истој личности, у истом замаху.

Невероватно су широке те доживљајне потенцијалности у Шекспира. Идиотизам и геније, тупост и оштроумље, благост и беснило, лудило и сомнабулија, радост и меланхолија, простота и финоћа, аскетство и епикурејство, младост и старост, лоповштина и карактер, кукавство и витештво, филозофија и религија, математика и поезија, алкохолизам, болест, умирање, све. Из своје душе он ствара једнако краља и просјака, даје једнако тамницу и раскошну гозбу, цркву и крчму.

Шекспир је могао да „транспонује” своју психу у безброј смерова. У сваку страну он би се дубоко, до потсвесног дна уживео. У свакој страни он је умео да тај материјал складно и дивно формисе.

И тако су пошли преко дасака безбројни ликови Шекспирови. Они су психолошки истинити, голи. Убедљиви су, иако нису по спољашњем опажању конструисани и копирани. Нема ту намештених и социјалном тенденцијом конструисаних психолошких немогућности као н. пр. у Ибсена.

Сва етичност и естетичност, моралисање и резонување ту је нешто секундарно. Шекспир даје само голу психолошку истину. Тек наша мисао „чини нешто добрим или злим”, каже сам Шекспир у „Хамлету”.

Тако Шекспир креира изнутра, органички: не споља, фотографски. Психичка динамика његових ликова типична је, она иста коју може сваки човек у себи, по широким природним диспозицијама, да бар наслути и осети. Геније Шекспиров ту исту еластичност психе проживљава до крајности. Он из себе изазива типове и ситуације; само неколико црта из опажања, два три податка из ситуације и он је већ ушао под кожу људима и догађајима. Тако отпада све оно случајно, спољашње, спорадично, и искаче нешто што је живо и људско, али у исто време изнадвременско, свечовечанско. У тој чистој динамици свечовечанске психе јаснији су и већи сви додири и сви судари, јасније су контуре свих комика и трагика; најзад, видљиви су филозофском оку и најдубљи проблеми живота људског.

Ниједан, ма како епизодан Шекспиров лик није само оцртан, описан. Све те особе нахукнуте су животом, изишле из једног жаришта, из песничка „ја”.

Детаљно натуралистичко опажање у многих модерних писаца излази нам као нека плиткоћа, спољашња налепљена конструкција. Узрок томе: периферно, а не центрифугално стварање. Много ситних цртица, уместо једног правог потеза. Тенденција, филозофирање, унапред постављен проблем, то је мора и покора у модерној драми. Лица-марионете раде и крећу се како то унапред хоће ауторово решење проблема или подвлачење тенденције. У модерној н. пр. симболичкој драми има много оваквог страховитог немогућног напрезања, а да о извесној врсти модерно-снобистичких „социјалних драма” и не говоримо.

Зато се и ми данас још тако радо враћамо Шекспиру — иако чекамо и хоћемо ново.

3. ЖЕНСКИ ТИПОВИ У ШЕКСПИРА

Сме ли се поновити она позната да је Шекспир презиратељ жена?

Данас, када модерни драматичар толику пажњу обраћа женској психи, на све могуће и немогуће начине, данас треба Шекспира управо с ове тачке гледишта нарочито осматрити.

Истина, жене у целости пролазе слабо у Шекспира. Пре свега, Шекспир их доноси на сцену са слабијом интензивношћу него мушке ликове. Друго, ти шекспирски женски ликови већином су негативни, несимпатични, нарочито онда када су интензивније и екстензивније приказани.

Не мислимо овде регистровати или чак категорисати све женске ликове у Шекспира. Од нежне и верне Дездемоне, наивне (?) Офелије, па преко рафиноване кокетке Клеопатре, плитке и неверне Кресиде до демона-жене Леди Макбет и Лирових кћери, титрају све нијансе између оба ек-

стрема. Али женски демони јачи су. Слабе, сујетне, блудне, неверне, окрутне, па и зверске жене чврстијим су потезом исцртане. У својој песимистичкој ери говори Шекспир као дубок презиратељ жене. Мајка Хамлетова само је почетак. Долазе демонски женски ликови; упоредо са њима слаби, заробљени мушкарци. Само не треба заборавити да је то била уопште мизантропска ера Шекспирова која кулминује у „Тимону Атињанину“. Ево што је жена! довикује Шекспир показујући мајку Хамлетову, Клеопатру, Кресиду, Леди Макбет, Леди Ану и толике још друге. Али он у исто време показује још више: Ево што је човек! Клаудије, Макбет, Ричард III. и бескрајна галерија слабића, лажова, удворица, убица, глупака и силеција. Ово не смемо заборавити кад говоримо о Шекспирову женомрзју.

Друго је што би ми, данашња публика Шекспирова, могли осетити као „дефекат“.

Шекспир пречесто даје само скице женских ликова, онде где модерни драматик никако не би остао на скици.

И ово има везе са горњом поменутом тајном његова стварања. Ту су му морале бити теже аналогije из сопствене душе. Не заборавимо да је и геније овде био мушкарац и да је „женска потенцијалност“ и у најширој мушкој психичности ипак ограничена. Отуда слабија снага уживљавања — кад је испоредимо с оном мушких ликова.

Данас креирају женске улоге саме жене. Шекспирово доба није познавало глумица. И то ће бити један од разлога зашто су се у оно доба писале са много мање љубави женске улоге.

4. ЗА КОГА ЈЕ ХАМЛЕТ ПСИХОПАТ?

Просечном, добром грађанину изгледа помало луд сваки човек који било у чему тежи „преко нормале“. Хамлету се десио тежи случај: њега је и извесна врста психопатолога и педагога прогласила лудаком.

Са стајалишта своје науке која тражи „нормалу“, „закон“, и „правилност“ можда ти стручњаци имају донекле и право. Поготово старија школска психопатологија није обраћала никакве пажње самој *садржини* психоза и свему ономе што пацијент „прича“. Главно је било оно формално: прекорачене су границе правилнога и нормалнога. Да и *генијалност* доноси са собом извесне поремећаје и настраности, о томе нису водили рачуна. И тако је дошло до идентификовања генијалности тј. суштине, са психопатијом тј. пропратним симптомима. А старим етичарима и педагозима извесни генијални абнормитети изгледају и „непристојни“ и, разуме се, антипатични.

Два примера, један из прве (лекарске), и један из друге (педагошке) групе: Р. Делбрик (Delbrück) славни психијатар позвао је Хамлета у своју психијатричку клинику. Његова дијагноза: потпуно лудило (Wahnsinn). Фр. Паулсен (Paulsen), чувени берлински педагог, укорио је Хамлета као непристојног ђака и уз то — антипатичног лудака. Како је само смео да се онако дрско нашали са брадом Полонијевом! Па још онај неетички гест када каже „Таблице овамо да запишем...“ итд.

Међутим, јесу ли ови тумачи Хамлета уопште и прочитали помно целу Шекспирову трагедију о овом несрећном принцу? Готово да се мора и у то посумњати. Иначе, они би и сами видели уз кога су стали, међу лицима саме драме, и са киме су се у исту линију сврстали. Јер, коме је Хамлет

луд у самој трагедији? Једино наивној Офелији. Сви други осећају да је ту „нешто друго” по среди. И стари лукави интриган Полоније, иако Хамлета приказује краљу као „лудо заљубљена”, ипак за његово „лудило” каже да „има методе”. Оставимо овде по страни једну крупну ствар из које би се могла породити читава књига расправа, да је ту Шекспир изрекао у првој клици једну основну мисао Адлерове индивидуалне психологије, (да свака психоза има и свој карактер, и своју методу и свој — циљ). Нама је доста да нам сам Шекспир открива како ни Полоније право не верује у Хамлетово лудило. Још мање верује краљ-убица Клаудије: „Његова страст не иде на то, — И што је причо, ма да мало без форме, не личи на лудило.”*) И шпијун Розенкранц каже изрично за Хамлета: „Већ лудилом се вештим ограђује”. Па ипак, Делбрик и Паулсен придружише се дијагнози Офелијиној: раздешен дух, поремећен ум. Хамлет је, дакле, само пацијент, и свршено.

Никада велики песници нису у своја дела уносили — психијатричке клинике. То би једном заувек требали да упамте не само сви Делбрики него уопште сви они који мисле да могу психопатологијом протумачити без остатка неко уистину велико песничко дело. Достојевски је изводио на сцену и лудакe и давао им тачнија обележја и симптоматику него ли и психијатрија његова времена. Па ипак, сва та психопатија, и код једног Шекспира и код Достојевског, за суштину и уметничку интенцију самог дела савршено је споредна. То је само једна реквизита којом се уметник *служи* да би се задубао у неку посве другу суштину. И ту се уметнику дешава мала незгода да извесна, нарочито оборужена врста тумача, неспособна да продре до те суштине, — љуску и средство прогла-

*) Цитати по преводу Светислава Стефановића.

шава језгром и главним циљем. То се н. пр. десило и Достојевском када му је чак један Бјелински пребацио да се је са романом „Двојник” изгубио некуд у умоболницу. Али ми данас ипак знамо да је проблем и циљ Достојевскога био у једној посве другој сфери и да му је лудило било само један „оквир приказивања”. И зато Гољадкин никад не може да буде само један „клинички случај.” И Шекспир придаје Хамлету извесне психотичке црте. Има у њега „абулије” и знакова „лудила сумње”, па ипак, оно што је Шекспир пројцирао на сцену у његовом титанском лику никада није лудак него — геније. „Хамлет” је трагедија душевне величине, генија осећања и мисли, убаченог у средину ситног и ниског соја слабића, пузаваца, глупака и зликоваца. Међу тима ружним фигурама има Хамлет да изврши неко „дело”, и то брзо, смишљено, хладно, достојно те средине, на оном истом плану на коме се креће цело то клупче подмуклих злочина и интрига. „Освету” има да изврши један геније коме се платформа дела претвара и проширује у козмос и он, уместо праве полуге за дело и акцију, наилази на — криву осовину света која се не да помакнути! Хамлет носи у себи орган „светског бола” и „великог гађења”, и његова акција тиме је психички закована у њему самом. Према гадости и наказној промашености света свака му акција изгледа ситна и бесмислена. То је ресигнирани Хамлет, у ствари згађени Шекспир, онај исти који је касније у дубоком разочарењу окренуо свету леђа. Хамлетова трагедија, то је трагедија генија који је предубоко прогледао и осетио наопаку структуру света. Ко у томе види само неке „симптоме”, тај није осетно „вечног Хамлета”: генија и вишег изузетног човека којему је суђено да до дна проосећа грозу над „кривом осовином света”.

КРОЧЕ

РОМАНСКА ЕСТЕТИКА ФОРМЕ

Кроче-ова естетика даје синтезу једне читаве филозофије, и још више: једног читавог духовно-културног типа. Најчистији Запад, на романској подлози, Данте и схоластика, али у једном засебном, нипошто школско-систематском смислу. По школи и ерудицији Кроче је обележен као хегеловац, дакле немачки ученик. Ово је унело невероватну забуну у огромну већину новијих написа о Кроче-у, не само код нас, него и у иностранству. Јер дух и ерудиција није исто, не мора да буде исто и у појави Кроче-овој најдаље је од тога да буде једно те исто. Италијан, Роман до сржи, иако регрутован под немачки филозофски барјак, Кроче дубоко и искрено презире сво „варварско“ филозофирање, све оно што није уоквирено двехиљадугодишњом културом логике која је „нама Европејцима (читај: Романима) у крви“, и стога огромно поље послеренесансног филозофирања на северу и истоку Европе за њега уопште и не постоји. „Изгледа ми сувишно да уопште и памтим та храпава имена“ („О руском мишљењу,“ у *Giornale d'Italia* од 1 септ. 1918).

Али проблематика коју је могао да обухвати филозофски дух Крочеов, савладана је елегантно, јединствено. „Технички-филозофски“ — ако се и тако смемо изразити — то су савршена и довршена дела. Довршена можда и више него савршена. То су одмерена заокружена дела, са претензијом на

вечност. Јакост и слабост њихова у истом моменту. Дефиниција, ту је крајњи циљ Кроче-ове медитације, као и у сколастици. Негација свега што разбија оквир дефиниције, као и у хегелизму. — Шта је то сазнање, а шта осећање? Шта је интуиција и шта је појам? Је ли уметност осећање или сазнање; проговара ли интуицијом или појмом? Шта је „естетски суд“ и шта је то „лепо“? Шта је естетика, а шта логика? Шта је филозофија, а шта наука, у односу према уметности, и шта је истина и доброта, у односу према лепоти?

Овако су предодређена питања. Толико их је углавном, ни више ни мање! Постанак тих појава и тих појмова, њихова међусобна генетичка веза, начин како се „феноменолошки“ испољавају у историји и како се у разним облицима реално доживљавају, заједно са свима техничким питањима стваралачког процеса и борбе до изражаја — све то не спада више ни у естетику ни у логику, јер са овим двома дисциплинама за Кроче-а је довршен и уоквирен појам филозофије. Сва генетичка и историјска питања препушта Кроче емпиријској психологији, социологији и културној историји, да би се њима као питањима другог реда помучили научници другог реда: историци, социолози, биолози, уопште сви ти разни „еволуционисти“ и „психологисти“. Са неутајеним презиром и гдегде оштром и духовитом иронијом Кроче предаје сав тај хаос генеза и чињеница специјалним стручњацима. Све то може да буде само предметом дескрипције и привидних емпиријских закона, без правих појмова и дефинитивних дефиниција, дакле објектом фрагментарне, дакле — никакве науке.

Само су две форме сазнања: интуитивно и логично сазнање. Прво је сазнање у сликама и претставама, друго у појмовима. Интуитивно сазнање је експресивно сазнање, „интуитивно сазнати зна-

чи изразити, ништа више и ништа мање него *изразити*.”*) Према томе, интуиција и израз једно је те исто. Интуитивно, тј. експресивно сазнање елементарна је функција људског духа. Она се испољава већ у самом језику и зато је језик најелементарнија свељудска уметничка творевина. У тој моћи експресије, која није нипошто привилегијом или обележјем вишег и аристократског духа (како би неки хтели), лежи прави корен уметности у људској души. Материја сама, претставе и доживљаји, остају при томе без сваког значења, само *начин* којим се у сазнању изражава све то, одлучује, да ли се ради о уметничком или појмовном сазнању! У процесу естетског стварања не ради се о примању и задржавању утисака и доживљаја него само о *форми*, у којој ће се све то изразити. Јер „естетски процес само је у форми, он није друго него форма”. Сваки човек носи у себи поетску *материју*; једино изражај, тј. форма, чини песника. А интуиција само утолико и има снаге и вредности уколико је изражај.

Интуиција је прва и основна форма сазнања, појмовна логика је друга. Интуиција је први степен, појам други. На интуицији гради се уметност, на логици једина права наука, тј. филозофија. Има уметности пре појмова и логике, али нема науке и логике пре интуиције. Свака наука у исто је време и уметност, али ниједна уметност није наука. По Кроче-ову мишљењу десила се фатална збрка у овој зони разграничавања појмова. Тако је дошло до немогућих теорија да је уметност сазнање у „бледим и недовршеним појмовима”, да логички критериј одлучује и у естетској сфери и да су могуће специјалне т. зв. теорије и науке о појединим

*) Цитирамо по преводу В. Витезице „Естетика као наука о изразу и општа лингвистика”. (Изд. „Космос”, Београд 1934)

разним врстама уметности, итд. Уношење логичких елемената у чисто естетску, тј. непосредно интуитивну, експресивну сферу најстрашнији је кримен у очима Кроче-овим. Он не налази довољно оштрине и безобзирне ироније, само да би очувао ову неприкосновену границу између естетске и логичке сфере. То се најбоље види у историјском додатку његове Естетике где је оштро повукао ту раздвојену линију доследношћу која задивљава, али и доследношћу по којој девет десетина досадашњег естетизирања, тамо још од Аристотела до данас, уопште и није никакво естетизирање. Права естетика — омеђена на овој бази свог ексклузивног духовног органа тј. интуиције-израза — као да је хтела почети са Виком и Де Санктисом, али стварно је започета тек са Кроче-ом. Она је и довршена са Кроче-ом, јер само то може да буде претензија његових оштро повучених дефиниција и дистинкција. Све дебеле естетике а ла Фишер или Фолкелт, са свим оним испадима у историју или технику уметности, за Кроче-а су само наказа и ужас, али филозофска естетика никада. Енглески еволуционисти, они који траже од преисторије први корен и развојне форме уметности, који завирују у птичја гнезда, купе етнографске ситнице и преврћу крхотине по праху археологије да би реконструисали некакву еволуцију уметности и средили појам естетичнога, још горе пролазе под оштрим пером Кроче-овим. Тешко да се игде, у богатој полемичкој филозофској литератури света може толико директно осетити, колико је баш расно-елементарна одвратљивост филозофа појмовних конструктора спрам филозофа т. зв. отвореног хоризонта и бескрајне еволуције, као на ономе месту где Кроче у додатку својој Естетици говори о Херберту Спенсеру. Тај репрезентативни мислилац који је кроз деценије давао целом културном свету

(и Кроче-овој Италији) основне формуле мишљења и читав план оријентисања у хаосу модерног живота, за Кроче-а је неки полуобразовани Енгелшчић, који тек нешто натуца немуштим језиком о проблемима који су већ хиљаду година пре њега и формулисани и решени, а да он сам о томе ни појма нема.

Страшан је Кроче у својој осуди и негацији свега онога што је остало с ону страну његове проблематике. У томе је католичко-сколастична душа овога страсног антиклерикалца и либералца. Дефиниција, то је његова нетолеранција; дистинкција је анатема и екскомуникација, а иронија спаљивање на ломачи. Не памтим да сам у мору филозофске литературе читао ексклузивнијег мислиоца. Анегдоте о рационалистичкој самосвести једнога Фихте-а или Хегела, према Кроче-овом немилосрдном „избацивању из филозофије”, звуче тек као невине шале њихових ученика.

Па ипак, Кроче-ова естетика има своју трајну вредност, јер типично и класично претставља формално-естетски смер у новијој филозофији. То је типично латинска, романска естетика. И зато баш треба да је ми Словени — *јер наша никако није* — добро проучимо.

Највећа словенска књижевна и уметничка дела пате од извесног недостатка формално естетске културе, недовршености, разливености и безмерности. Тај типично словенски недостатак који потиче (као н. пр. у Достојевског) од пребујне и формално-изражајно несавладане садржине, требало би поравнати помоћу романске формалне културе. Романска уметност има старе и континуитетом повезане формалне узор и традиције, дакле баш оно чега ми Словени немамо. И зато Кроче има за нас своју одређену естетско-васпитну вредност, иако

се са његовим тврђењима и дефиницијама не морамо сложити.

Није тачно оно што је казао Дурант у својој популарној историји филозофије, да је Кроче-ова филозофија јасна „колико је јасна ноћ без звезда”. Није он као Фихте или Хегел мутан и магловит. Не, он је јасан и у свом домену кристално бистар, довршен и формулисан. Само је то домен лично његов, његовом руком и на његов домет круто омеђен. Кроче не види, или неће да види, да ван његове проблематике остају огромне пољане у дубоком мраку. Он не види да се координате у оријентацији сазнања могу повући и у сасвим другим смеровима, под другим угловима и до других даљина. Интуиција је израз, израз је уметност, а успели израз је лепота. То је тачно, тима дефиницијама може се оперисати. Појмови су ту заокружени и када је већ једном пободено коље у њихову границу, ми знамо што ћемо у тај круг да сместимо, а што не. Па ипак, ми презрени, ми од „отвореног хоризонта” (како оно рече један од тих несрећних еволуциониста Вилхелм Јерузалем!) не можемо и нећемо да станемо пред том оштром оградом укрупњене дефиниције. Ми је респектујемо само условно, тј. само дотле и само онако како смо рекли да ћемо је респектовати. Ми знамо оно на што сви мислиоци старог соја Кроче-ова савршено и конзеквентно заборављају: да у свим тима толико поносним, декоративним и апсолутистичким дефиницијама има нешто *конвенционално* и релативно. Ми не полажемо на те дистинкције, дефиниције и границе толико трагичну тежину. Ми их ценимо, али нећемо да ми служимо њима, него оне да служе нама. Ако се споразумемо да ће се естетика, као наука, бавити само са Кроче-овим проблемима, а све друго предати другим научним дисциплинама, онда ће естетика бити само то и ништа

друго. Али, ми можемо естетску проблематику проширити и продубити. Зашто да буду само те и те врсте сазнања, и по чему су тако одељене једна од друге? Која је дубља генетичка веза између чулног, интуитивног и појмовног сазнања? *Која је функција естетског елемента у целокупном духовном орјанитету*, индивидуалном као и друштвеном? Који је смисао — гледом на тај органитет — изражен у факту да сва садржина наше свести може проћи кроз реторту естетизма и увирати, као материјал, у непресушни резервоар уметничког стварања? Зашто да се ова питања пламеним мачем апсолутних дефиниција и априорних ограда изагнају из домена филозофске естетике? Кроче-ова ограда, као нека догма, хтела би да антиципује будући не развој, него неразвој филозофске естетике. Стварно, ми видимо данас да се модерна естетика не придржава те Кроче-ове ограде, иако може да пође од Кроче-а. Хиљаде питања остају нерешене на равнини Кроче-ове ексклузивне, непсихолошке естетике. Јединство свести, како га је већ Кант утврдио у филозофији, а Адлер у нашим данима у медицинској психологији, никако не подноси апсолутних граница између разних психичких стваралачких — и формативних! — сила. Гете-ов „Фауст“ као форма не ваља, не ваља Шекспиров „Хамлет“, не ваља ни роман Достојевског „Браћа Карамазови“. Више форме и мере не би, свакако, тима делима нашкодило. Па ипак, та дела постигоше огромно дејство као уметничка дела, и по неком, у Кроче-а нигде не изреченом мерилу, она су уметнички дубља и обухватнија него она која су по Кроче-ову пропису само формално успели израз и ништа друго. Нама не смета, него нас штавише и привлачи особина којом та дела мобилишу све наше емоције, све закопане мисли и тако отварају брану читавим слановима психичког иживљавања.

Ми их, ипак, високо ценимо као уметничка дела. А чисто формално-естетски, она би по Кроче-у била недовршена, инфериорна, или би бар испадала из оквира чисте уметности.

Кроче, дакле, не може да угаси сву нашу проблемску жеђ. Али, има у његовој естетици позитивности којима треба да се окористимо. Има у њега бистрих и јасних констатација, правих „Архимедових тачака“, које је Кроче утврдио као резултат старе романске естетске културе, а нама могу да послуже као упориште у страховитом хаосу ове проблематике. Кроче је као нико досад утврдио органску недељивост саме уметности, служила се она ма којим изражајним средством. Одредио је право место естетици у оквиру филозофије. Сложио је дефинитивно кичму т. зв. објективној естетици која је столећима навраћала човека да „лепо“ и „естетско“ тражи у стварима „као таквима“. Уметност је само наш начин доживљавања, нешто што је у нама приправљено, а уметнина (или и сама природа) само је средство да се психички процес естетског доживљаја у нама изврши. „Лепо је само надражајно средство естетичке репродукције које претпоставља једну ранију продукцију“. Однос између уметника ствараоца и „пасивног“ примаоца, конзумента, најелегантније је решен: процес је исти, само обрнут, инверзан. Ту се отварају и нови погледи на природу и задатак уметничке критике. Отвара се и јасан поглед на такозвани „естетски суд“, проблем на који су раније утрошени томови артије без икаква резултата. Срећно је у Кроче-а решено и питање о „норми“ и „моделу“ у уметничком стварању. Ако је уметнина истински израз, она је већ по томе успела, иначе и није израз. Сваки такав акт експресије непосредан је и индивидуалан; априорног, обавезног модела не може да буде. По Кроче-у сви

су људи по диспозицији уметници, јер се језиком изражавају, а то је већ први естетски факат. И највећи „психологиста” сагласиће се са овом констатацијом, па и још са многим другим лепо и јасно изреченим констатацијама Кроче-овим. Само, — морамо да поновимо — све ове констатације Кроче-ове ми бисмо примили да пођемо с њима и даље, али никада тако да се упоамо у њихове ограде.

БЕРГСОН

ФИЛОЗОФИЈА ИНТУИЦИЈЕ

Има једна тачка гледишта с које нам се цела филозофија, свих времена и свих смерова, указује само у једном виду, у једном једином типу — а то је изразити тип *мушке интелектуалности*.

На овај моменат освртала се досад сама филозофија понајмање. Упрегнута до врата у свој вековни задатак „највишег и апсолутног сазнања“, замућена тешком муком својих унутарњих препирака и изравнавања, није филозофија до дана данашњег, уза сво „излажење из себе“ и издизања „над себе“, ни толико изишла из себе да би уз остале своје релативности приметила и ту: да сви ти смерови и начини, читаво биће и историја филозофије носе печат *мушкога* начина мишљења. У томе је свакако нека предодређеност и омеђеност. Не мислим тиме да наглашавам чињеницу како је удео жене у филозофском стварању, од првих почетака до данас, био незнатнији но у икојој другој грани душевног стварања. (И у математици је било јаким женских стваралаца). Друго је што се хтело овде нагласити: да је и у моделу тога мушког филозофског ума остао један елеменат женскости, који је ипак под површјем живео, иако затајен и неискан. Службено, егзотерично било је „дискурзивно мишљење“ једини орган сазнања. Само рационалност је претстављала признато, узаконено и посвећено средство филозофског сазнања; — осећање, непосредност, интуитивност, све је то тек прикривено животарило под тврдом кором „чи-

сте умствености". Али та кора је пукла; оно што је било већ отпре под њом, провалило је и израсло. У модерној филозофији подигао се одрешит глас и за онај дубљи скривени орган сазнања, за *осећајну непосредност и доживљај*. По први пут улази службено и „феминилни” моменат у највиши интелектуални свет, и то са достојном репрезентацијом, са Бергсоновом *филозофијом интуиције*.

Свет је осетио у Бергсоновој интуицији као филозофском принципу сазнања нешто ново, и у том осећању новине најјачи моменат био је тај, да је нешто што је у свима одавна живело и радило, напokon озбиљно „предложено за легитимност”. Нешто прастаро постало је „новим”, као што уопште сва велика откровења у царству душевности доносе нешто што је од најдавније давни не латентно чекало у духу људском. Инстинктивно се појавило осећање да је овим принципом људско сазнање проширено, обogaћено, уравнотежено. Једнострани белег рационалности, логичности, тај *маскулиnum* у филозофији и науци, добио је свој пандан интуитивности и непосредности — *фемининум* филозофије, досад утомљен и непризнат.

У незадовољству, нескладу и критици заметак је сваке уистину оригиналне филозофије. У реагирању рађају се супротности које показују тенденцију да се наставе „у бескрајност.” Фридрих Ниче спочетка се креће у оквиру Шопенхауерова песимизма и негације живота; затим се буди у њему несклад и противљење које га на крају крајева од негације живота одводи равно у највећу противност, ка екстатичној афирмацији живота. И Бергсона ћемо на првом кораку најбоље разумети у његову реагирању. На што реагира његова филозофија интуиције, и противу чега се толико гласно подигла?

Бергсон се диже противу једног прастарог не-филозофског веровања у филозофији. Метафизичка тежња за апсолутно-филозофским сазнањем, за схватањем душевног и телесног, просторног и временског, садањег, исконског и будућег — све у једном, та силна тежња залегла се од раних културних почетака у човеку, кидала га и морила све до данас, а да тај јадни човек, и поред све те науке и филозофије, није још постао свестан ни тога: *који је прави орџан апсолутног сазнања у њему?* Није постао свестан оног метафизичког демона ког је носио у себи. Тражио је на све могуће начине апсолутну метафизичку истину: примао решења вековних питања и од веровања и откривења, и од егзактне науке мерења и бројења; одасвуд, само не оданле где им је једино кључ: од себе самог и у себи самом, — али не у себи — уму, већ у себи — целокућном. Новија епоха донела му је веровање да само наука, у првом реду природна, може да донесе одгонетке вечних загонетака. Истина може да буде само у јасно и рационално израженом закону, како га поставља прецизно и квантитативно строга наука. Само у најсветлијој сфери ума може да се сакује оно што зовемо истином и сазнањем. У том смеру развила се сва досадања школска филозофија, одевена потпуно у тогу науке. У том смеру морао је на крају да заглави сваки рационализам, који би у логичким и математичким формулама хтео да уталожу и највиши филозофски Вјерују. И заглавио је, вели Бергсон, јер је *методе једнога дела научног искуства хтео на-просто пренети на целину, на филозофију*. Ту је рационализам доспео до вртоглавих алтернатива, заплео се у противречности и доживео у својим најразнијим системима, који се међусобно негирају, потпун слом. Шта сада? — пита Бергсон над рушевинама рационализма.

У покушавању да одговоримо на то питање помоћиће нам, по његову мишљењу, ове рефлексије: Може ли наука, напосе математичка природна наука, и даље остати подлогом филозофије, па још и методичким узором њеним? Главни проблем филозофије, то је ипак свет нашег душевног живота. Може ли за метафизичко схватање психе и целог оног традиционалног склопа питања око душевних појава да послужи онај тип научног метода што га је створила и израдила егзактна природна наука? Не може! — одговара најодлучније Бергсон.

Орган сазнања који се развио на тој егзактној науци: јесте ум, дискурзивно логично мишљење, које има свој засебан биолошко-психолошки корен. Тај се ум развио из практично-делатних потреба, јер свако мишљење у почетку је исто што и делање. И науке су тако настале, по потреби утицања на животну околицу човекову, у настојању око прилагођивања тој околици, у искоришћавању њених животних услова. Порекло научног ума је *прагматично*, оно је прионуло уз материјални свет и од њега се никако не одваја. Та егзактна наука све мисли материјално, све тумачи материјално, и зато су се на пример физика и хемија могле тако далеко развити, јер се држе свог првобитног биолошког основа, те потпуно удовољавају својој у ствари јединој сврси: сналажењу у материјално-животној средини и у што већем савлађивању и искоришћавању те средине. Ту је физика одиста могућна, оправдана и „законита”. Помоћу статичких бројки, формула и закона стеже физика сво материјално збивање у схеме и оквиру, укрућује ток његов у одређене квантитативне односе, тражи сталност и понављања у природи, и тако све поузданије управља нашом оријентацијом у спољном свету. Џемсов (William James) прагматички критериј исти-

не вреди за то дискурзивно-материјално сазнање без оградe, и зато су неки брзоплети систематичари и убројали Бергсона међу прагматичаре. Но они се варају: ствар ту не свршава, него тек почиње. Осим тог материјално-квантитативног сазнања има још једно друго, апсолутно, уистину метафизичко сазнање. Има и један *засебни метафизичко-сазнајни орџан*, са својим засебним психолошким кореном, а то је: *интуиција*. Она је, у ствари, и досад живела испод површине, и све што је икад ново и велико изречено у филозофији, потиче једино од ње — иако она сама није била отворено призната. Копајући у темељима те интуиције, наишао је Бергсон на један праоснов, заједнички човеку и животињи: *инстинкт*.

У човеку се нагон тек напола раживео, док је у неким животињским врстама доспео до свог врхунца; зато је интелект код човека најразвијенији. Инстинкт је ближи реалности и више се срастао са њом, али се не попиње до ауторефлексије; ум се довија додуше и саме себи, али се зато удаљује од реалности — у метафизичком смислу речи. Ум се развио у категорисање света по појмовима, и то још не би било зло. Али је зло што тај ум облике и категорије мишљења о материјалном свету просто и глатко преноси и на душевни живот, те и тај свет тумачи појмовима и сликама материјалног света. Научни данашњи облик тога настојавања око квантификовања и математизирања душевног живота огледа се у психофизици, у експерименталној психологији, а нарочито у злогласном психофизичком „паралелизму”. Душевна стања имала би да буду, према тој теорији, тек нека пратња, функција или одблесак физиолошких радња у телесном нашем устројству. Простом аналогijом закључује се од материјалне законности на душевни живот, који је непосредан и слободан. Колико наси-

ље! Филозофија се огрешила о нашу најинтимнију унутрашњост — јер је душевном свету хтела да наметне законе и облике створене научном оријентацијом у спољном физичком свету. Ниједна од тих филозофија није досад хтела да призна да душевни живот носи у себи неизгладиви потез слободе, да је неисцрпан у развијању, и да се не да морфолошки укрутити у законе, величине и појмове, *створене једино за физички свет*. Физички свет можемо слободно сапињати у законе и формуле, јер то ће нам послужити у нашем равнању према томе свету; слободно је ту — и потребно — математички и квантитативно формулисати и омеђивати. Али унутарњи, непосредно доживљени душевни свет, *données immédiates de la conscience*, — то је нешто сасвим друго!

Физикалном закону или некој „паралелности” са тим законом нема ту места; шаблона спољнога света не може се ту применити. Душевном свету ваља другојачије приступити и на други начин покушати да се савлада непрегледно поље искустава, доживљаја и душевног *стварања*. Сlike спољног света ту не помажу, и зато ваља прилазити ближе, непосредније самој ствари и засебној специфичној природи душевног збивања. Закона у природњачком смислу не може ту да буде, већ стога што у душевном збивању нема понављања ни једноличности, а то понављање и јесте услов за извођење закона. Свако душевно стање у суштини је стварање: оно доноси нешто ново, — сам ток душевног збивања у исто је време и ток стварања. „Време” које се тако душевно доживљава, сасвим је нешто друго него ли н. пр. време егзактне физике. То је онај гласовити Бергсонов појам *durée réelle*, или *temps-inventeur*, стварање душевног живота већ самим током тог живота. Уз ту стваралачку душевну еволуцију (*l'évolution créatrice*) ваља што тешње

прионуту, њу ваља ослушкивати и у њу потпуно заронити; не са позајмљеним схемама из математике, физике и физиологије, већ непосредно — интуитивно.

То, додуше, није свачији посао. Ретки су они који могу уопште да доживе у јачој мери тај начин сазнања, интуицију. Мало их је који могу нарочитом душевном интензивношћу да толико зароне сами у себе, да би им постало могућно ону унутарњу *durée réelle* заћледати тако рећи лице у лице. Јер интуиција, тај орган непосредне самоспознаје, ближа је гледању, осећању, него ли логички растворљивој, апстрактној интелигенцији. Само том интуицијом можемо да дохватимо оно „апсолутно“, ону у себи вечно активну битност света, којој наука може само околишећи да се примакне, са разних и релативних тачака гледишта. Као што се неки град може да наслика са разних страна, од којих ипак ниједна за себе не даје слику целине, тако исто и научно сазнање приступа свом објекту само са релативних стајалишта, али не даје никада целине. Само у својој душевној неросредности можемо да захватимо целину; кључ душевности наше у исти је мах и кључ метафизике света. То је једина могућна метафизика — по Бергсону. Она полази из аналогije нашег унутарњег животног замаха (*élan vital*) и тумачи читав свет духовно, спиритуалистички.

Криво би било помислити да би са тог стајалишта специјалне науке могле постати сувишне. Напротив, оне су баш потребне, и то за најближе, најинтимније сазнање. У чињеницама које износи наука ваља се одомаћити, саживети се са њима и не пуштати их никад из вида. Али сам чин апсолутног, метафизичког сазнања извршава се тек засебним захватом, интуицијом. Иза свега тога знања, иза читавог тог искуства јавиће се интуиција

у правом тренутку — само кад једном буде отворен поглед на једину њену стазу: захваћање активног језгра света из своје сопствене душевне активности. У том смеру могућна је метафизика у бескрајност. У бескрајност зато што сама динамика света није никад довршена, па тако не може ни наше интуитивно сазнање о свету бити довршено. Али циљ и смер ту је — у то Бергсон тврдо верује.

Мишљење, било на рационалистичко-спекулативни, било на емпиријско-конкретни модел, свакако је тек једно од релативних путева и средстава сазнања. Бергсон нас је увелике задужио тиме што је ту релативност путева и средстава сазнања тако оштро нагласио. Још нас је више задужио тиме што је старије сазнање о засебном карактеру психичке реалности довео у ново светло. Истина, психичка стања не могу се прибрати, делити и мултипликовати; суштина душевног живота никад се неће моћи тим путем дохватити. Засебан начин јачег пријањања уз саму природу „душевног” оправдан је постулат Бергсонов. Ту је на месту да и интуитивни орган сазнања каже своју реч. Али Бергсон нас је ипак узнемирио једним новим дуализмом: интуиција — логички ум. Из вечитог „дуализма”, те старе, трагичне судбине свих радикалних филозофских настојања, ми се ни овога пута не спасисмо. Јер, у најдубљем даху, сви извори и путеви сазнања морају у органском јединству свести имати једно порекло и једну суштинску природу. Ту исконску функционалну везу и јединственост ирационалног и рационалног у нама ми не видимо довољно изражену у Бергсоновој филозофији. Метафизици одредити засебан орган сазнања, а науци опет засебан — то би нас могло предалеко одвести. Зар и метафизички нагон није — по свом најдубљем генетичком и биолошком корену — такође нагон за сналажењем и прилагођивањем у

околице? Човек не тежи само да се практички-технички интимизује са природом, него би хтео са својим „ја” да се снађе и у целини козмоса, далеко, проширено, у бескрај. Све је то живот и само живот: ван тога оквира никуд! Зато наука може бити и интуитивна, а метафизика и дискурзивна, јер корен им је, ипак, у дну исти. Бергсон, као аутор филозофије интуиције, има то историјско ауторско право да своју интуицију издвоји и интронира што више. Али остаје и право нас других да укажемо на неизбежан јаз новог дуализма, који се ето опет отвара на једној страни чим смо га премостили на другој.

МАСАРИК

СЛОВЕНСКА И ЗАПАДНО-ЕВРОПСКА ФИЛОЗОФИЈА

Још од ђачких времена упознавао сам се поступно са Масарииковом филозофијом и проучио сам у главном сва типична мишљења која су била изнесена о Масарииковој филозофији код самих Чеха и у иностранству. Нека од тих схватања могао сам да прихватим, а некоја не.

У самом Прагу чуо сам најпротивречнијих схватања о Масарику мислиоцу. Једни ми рекоше: „Масарик је за нас у првом реду филозоф, а не социолог!“, а други: „Масарик је у првом реду социолог, и увек само социолог!“

Шта је дакле у ствари? Ако се већ, према новијем схватању, тако оштро дели позитивна наука социологија од филозофије, која је страна у Масарика више истакнута, управо доминантна?

Оставимо на страну свако дијалектичко расправљање о границама и категоријама наука, о односу између т. зв. теоретске и практичне филозофије, између филозофије и социологије. Узмимо једино *с њедишта психологије живота*, какву целину даје Масарик, и ми ћемо видети да се у продужењу и пресеку свега тога налази само једно једино жариште, из кога се све формира, а то је: јединствени органитет целе личности и тражење највиших облика специфично хуманог живота. Све друго, и теоретска и практична филозофија, и логика и психологија, и социологија и филозофија религије, само су средства и *секундарни изрази* тога једнога и основног настојања.

Масарик тражи највишу форму хуманитета!

Супротстављањем ми ћемо покушати да дамо јачу пластику овој карактеризацији. Огромна већина западно-европских модерних филозофа разбила је онај првобитни органитет из којег се уопште развила потреба филозофирања; то је специјализација, артизам или виртуозитет у самој техници филозофирања. „Модернизација сколастике“, како се једном сам Масарик изразио. Премного се данас филозофира да би човек постао стручњак, професор, писац. То је већ барокизирање, празнина у садржају, а хипертрофија у форми, што значи прекидање животног нерва из кога полази и расте свака органска спонтана филозофија.

Таквој сколастичкој конструктивности успроти-вио се Масарик већ онда када је био професор филозофије на прашком универзитету. Тој конструктивности ставља Масарик насупрот доживљеност.

Проблеми се не траже већ се доживљавају. Исти проблем проживљава се тако рећи у свим облицима душевног живота: као бол, минус и диференција живота; као тајна и мистерија; као психичко искуство и метафизичка интуиција; као теоретски и практични проблем, као социолошко, етичко и религиозно питање — све у једном низу и једном реду трансформација.

Тај органички ред проблема, од прве жаоке у души до одређеног и научно формисаног облика — то је карактеристично у Масарика и на то преносимо овде цело тежиште, а не на садржај и анализовање свих појединих подручја Масарикова мишљења.

С једне стране доживљај, чињеница, искуство; с друге идеал, закон, синтеза. Оно је прво, а ово друго. Та два широка слоја не могу се у свом доживљајном растењу пребацити: то не заборавља Масарик никада. Живот је трагично раздвојен, ира-

ционалан; из хаоса тражи се козмос. На том простору одиграва се драма човечјег живота и — филозофирања. Тражи се хармонија над хаосом, свесност над несвесним, хуманитет над анималношћу.

Ако се пође од оне прве стране, од стварности живота, Масарик је на том тлу позитивист, емпирик, реалист, човек строге науке. На другу страну — када се ради о пројцирању животних координата *sub specie aeternitatis* — он је идеалист, метафизик, и на крајњем искрајку, ако хоћете, и религиозни мистик. Ретко се кад релативност и извештаченост свих категорија могла тако јасно осетити као у приказивању Масарика као филозофа. Плитка је ту реч да је Масарик „еклектик.”

Најразније и најпротивречније „—изме”, позитивизам, рационализам, идеализам доживљава Масарик у једном акту свог филозофирања. Дух Истока и Запада ту је синтетизован; рационално и ирационално, критично и интуитивно. По целом свом унутарњем типу Масарик је далеко више Словен филозоф него што би то икада он сам признао. Спремом и научном дисциплином мишљења и опажања он је савршено западно-европски мислилац. Целокупном структуром своје филозофичности он остаје Словен. Кад будемо дубље ушли у осећајно психолошко корење његова филозофирања, ми ћемо ово тврђење моћи боље образложити.

Уочимо оштрије поједине најјаче црте у психолошком профилу Масарикова филозофирања, као духовне делатности.

Пре свега пада у очи црта, да Масарик никако не може да се заустави на самој науци. А сви ми знамо колико је Масарик — сам истраживач — дубоко ушао у позитивну и специјалистичку научну методу. Његова методологија наука, под именом *Základové konkrétné logiky*, његова дела *Sebevražda hromadným zjevem moderní osvěty*; *Počet pravdě-*

podobnosti a Humova skepse (Основни конкретне логике; Самоубиство као колективни појав модерне цивилизације; Рачун вероватности и Хјумова скепса) и др. дају нам за то довољно доказа. Ту је он позитивист, у методи. У науци не трпи митоса, религије, ни метафизике.

Па ипак! „Човек јест умно биће”, али није само „биће ума”, читамо у његовој *Конкретној логици*. Шта је наука? Једна функција, израз, ако хоћете и средство живота. Наука је рационални инструмент. На размаку који води од првог осећајног корена па до највиших покушаја да се створи план и оријентација живота, наука остаје само један ступањ и према томе не може да да потпун израз свих страна живота. Наука и научност *није једини орган сазнања*. Има таквих сфера живота и животног односа према космосу и целини, у којима дискурсивност ума мора да буде замењена интуитивном непосредношћу. Сви покушаји да се свет *само рационално* захвати, објасни и изрази, претрпели су слом и зато Масарику и не пада на ум да гради било какав систем. Тешка је заблуда готово читаве западњачке филозофије, не само спекулативно рационалистичких система, већ и позитивиста као Конта и Спенсера, да се филозофска потреба човечја може иживети без остатка у самој синтези свега сазнања, свих научних резултата. Филозофија као довршена синтеза свих наука „недостижан је идеал” и неостварљив програм, каже Масарик.

Сетимо се да је наука искључиво творевина западно-европског духа (јер Оријент појма „науке” уопште не позна), па ћемо угледати оштро прву и најјачу црту у филозофском профилу Масарику: Масарик, ма колико се критички одвраћао од Оријента и, можемо мирно казати, и од „духа Русије”, остаје ипак *дубоко незадовољен најпоноснијим производом Запада: науком!*

Нема у Масарика апсолутне вере у науку (коју видимо у његових учитеља Конта и Спенсера); у њега остаје велики незадовољени остатак. Сви они који кажу да је Масарик само социолог, већ овде су изгубили. Јер ми видимо у Масарику само нову потврду за једну стару и општу истину: још никада није ниједан од великих словенских духова прихватио било који продукат Запада — без резерве и остатка. Ту је већ изражен Словен у Масарику. Познато је да сам Масарик побија тезу о неком засебном словенском филозофском духу, али карактеристични културно-психолошки тип словенски добија своју потврду управо у случају Масарикову. Када Масарик сам једном приликом карактерише чешки и словенски дух тиме што се у њему на засебан начин састаје крајњи реализам са крајњим мистицизмом, он је тиме и нехотице дао израз своје сопствене личности.

Не само науку, него ниједан *метафизички тип* западно-европски не прихваћа Масарик. Ни у једном систему нема за њега *целе* истине. Али зато има једно централно чуло душевно, којим се истина целине додуше не може интелектуалним начином захватити и спознати, али се може осетити и доживети. То је *религиозни* доживљај. Није то напросто религиозно осећање, као неки „алкохолизам религиозности.“ То је усредсређени доживљај целине, са карактером тоталитета и свеобухватности, дакле најсуптилнија форма духовног живота. Религиозност има своје степене и развојне облике: у највишем облику религиозност постаје свесна, она је „*uvědomění*“. Тако каже Масарик у спису *V boji o náboženství*. Религиозни орган постаје органом сазнања — ето додире с Оријентом. Кад треба све обухватити, кад се треба довинути до онога што се зове *Гнозис*, онда Масарик синтетизује сав напор свесности у религиозни доживљај, осећање козмичке це-

лине и божанства. У једном примеру описује нам како је зими, гледајући борове у снегу, оцртане на далеком хоризонту, непосредно осећао присуство козмичког тоталитета.

Друга битна црта је свељудска, универзална етика Масарикова. И ту се показује карактеристична, свуда иста трансформација проблема: сви проблеми на крају крајева јесу или постају етички проблеми.

Достојевски оцртава у свом *Дневнику списатеља* карактер руског народа овако: „У руском народу превлађује синтетички потез, дар универзалности, свечовечности. Руски човек у све се уживљава, свему се приљубљује. Свуда, без разлике нације, крви и земље, он осећа само оно свечовечје... Има у њему свечовечанског инстинкта.”

Ма колико се Масарик у своме делу „Русија и Европа”, и другде, ограђивао од извесних смерова и типова руских, ипак са нашега гледишта, овај Масариков панетицизам и панхуманизам указује на једну дубљу словенску подлогу из које је израсла цела Масарикова филозофија.

Социјално питање, чешко питање, политичко питање, национално питање — све су то у првом корену као и у последњој формулацији, у последњем решењу, само питања хумане етике. Са те тачке гледишта схватљива нам је у један мах Масарикова критика марксизма и бољшевизма, теорија национализма, сва његова социологија, сва културна филозофија, па напokon и сав рад, борба и активитет.

У својој *Филозофији садашњице* упозорава прашки филозоф Фр. Крејчи како Словени, кадгод проговоре свету на уста својих великих људи, стално износе један исти идеал, а то је идеал хуманитета и свечовечанства. Истина, било је критичара и ана-

литичких духова који су истицали да је тај идеал био изношен и код других народа, и од несловенских мислилаца. Тврдило се да то нипошто није нека словенска особина. Али ти скептици заборављају оно што је у Крејчи-а нарочито истакнуто: код словенских народа то је готово правило.

Масариков етицитет толико је универзалан, да би се на крају могло казати да је етика она најшира категорија под коју би се могао подвести читав, и филозофски и социолошки, па и *сав* остали рад Масариков. Изгледа да он под том категоријом посматра и саму естетику и проблем уметности.

Ако узмемо овај моменат као једну филозофску црту, онда уистину падају све друге категорије. Пада чак и социологија! Она постаје само метода, пут и средство. Сама социологија као социологија Масарику никад није била циљем. И расправу о самоубиству, и *Социјално питање*, и критику марксизма писао је Масарик у првом реду са етичком интенцијом и једино према *етичким критеријима*. Социолошких, а поготово класних критерија Масарик не признаје — осим ако се могу свести на етички принцип.

Зато није чудо што је било и таквих гласова који су Масарику негирали прави карактер социолога. Са гледишта чисте социологије, која је неке врсте „природна наука друштва људског” са својим засебним гледиштем, то је донекле и оправдано. Научна социологија не уноси у своје критерије етичко гледиште — а Масарик уопште и не може да говори о некој ствари, поготово о социјалним питањима, а да при томе не говори са етичког стајалишта.

„Панетицизам” Масариков доноси још једну црту, која се у многим његовим делима понавља: Ма-

сарик као идеолог, стичар, активист, занемарује психологију. Психолошку реалност он каткад превиђа, не обазире се на њу, узима је једнострано — као сви рођени идеолози. Најоштрије искаче та црта у спису *Jednoženství a mnohoženství*. Масарик ту говори са хумано-идеолошког гледишта, износи своје високе социјално-етичке постулате — али ту долази и до нејасноћа између ове две сфере: психолошке стварности и етичког постулата. Једнакост између мушкарца и жене сасвим је нешто друго као постулат, као идеја, а друго као питање психолошке реалности. Психолошка једнакост не постоји и не може никад постојати; не треба никад говорити о „инфериорности” жене, него, у поређењу са мушкарцем о психичкој хетерогености. А Масарик, говорећи као етичар, као идеолог, прихвата и психолошку једнакост, једнаке способности, једнак начин мишљења итд.

Психолошка страна, по моме мишљењу, није јака страна у многим мањим сјисима и предавањима Масариковим.

Зато би се могло, најзад, тврдити и ово: Не само као филозоф, као религиозни човек, не само као социолог — него и као психолог Масарик остаје у основу свом етичар. Ни научне категорије психологије за њега нису једине и највише — у моменту кад неко питање испољи и своју етичку страну.

Изгледа да психа човечја интересује Масарика само толико колико у њој може да буде моралној елементу и етичких питања.

Та етичка јединственост, не само у целој филозофији (чак и у логици Масариковој има тог елемента!), у целој социологији па и психологији Масариковој, упућује нас да тражимо корен Масарикова филозофирања, и према томе читавог карак-

тера његове личности, у нечему ванрационалном. Интересантно је код Масарика да испод свих његових, наоко сувих и рационалних индукција и дедукција, емпирија и аналогија, *продире нека топла струја осећања*. Има хладних и *топлих* мислилаца. И једни и други могу говорити једнако рационалним језиком — али испод површине и изражаја у „топлогa” мислиоца има нешто што *струји* из *дубине* и греје. Та топлина струји из жаришта целе личности. Отуда долази жар, стално и непрекидно; чак и онда када се пише логика или „рачун вероватности”. У тој се логици осећа да је и у њој предмет *само човек*. Код Масарика се пречесто осећа да он филозофира срцем — па и онда када пише и говори умом. Умом он даје само форму. Много више него што су то истицали досадашњи тумачи Масарикове филозофије и целе његове личности, Масарик је *осећајан тип и осећајна личност*. То даје сугестивну драж његовој личности, а никако сама његова научна критичност.

Масарик је човек који осећа интензивно бол и минус целог људског живота. Бол своје нације и човечанства он осећа као *свој лични бол* — и у том је све.

Он осећа оно што је опште као интимно своје. Тај бол нагони га на филозофирање и тражење, потстрекава га на отпор, борбу и акцију. То је критериј који дели изузетног човека од других људи: *на каквој се осећајној подлози ради*. Јер оштроумних, бистрих људи има и било је увек доста. Али осећајност им се обично креће само у кругу личног ја. О том се ради да ли неко у себи има нарочитог органа *свечовечанског* и да ли тај орган фунгира као живо, непосредно ја; у том је тајна изузетног великог човека.

Свет је данас очајно сиромашан оваквим — у себи, изнутра, — великим изузетним личностима,

али је зато исто тако очајно богат са изнутра празним високо-положеним личностима. *Личност* — ту имамо напoкoн праву реч! Цела Масарикова филозофија само је секундарна функција његове личности, и зато се све оне категорије о којима се води толика расправа расплињују у тој личности.

IV

ЖЕНА КАО ПРОБЛЕМ

ИЗ ПСИХОАНАЛИЗЕ И СОЦИОЛОГИЈЕ ЖЕНЕ

ЖЕНА КАО ПРОБЛЕМ

Просуђивање жене, њеног целокупног бића и друштвеног положаја, одувек је било везано за епоху и културни тип, па је тако остало и до данас.

Од народа на троглодитском и номадском степену па све до врхунаца модерне цивилизације ми налазимо још и дан данашњи на глобусу Земље *најпредије* готово целу скалу свих могућих схватања о жени и ставова према животном и друштвеном позиву и положају жене. Али у основу *само* су два и то дијаметрално супротна и типична гледања на женску половину човечанства, и ми ћемо та два става крупно схематично, ради наше оријентације, овако окарактерисати:

Прво схватање: Жена је биће ниже, слабије, од мушкарца инфериорније. Нијансе могу сад да буду најразније и — привидно међусобно супротне. Дивљаку је жена ствар или потребна домаћа животиња; оријенталцу наслада, чувана у засебним одајама; Грку и Римљанину била је домаћица, полна надопуна мушкарца и створење одређено да рађа децу; Европејцу романске расе „цвет“, љубоморно чуван и држан иза демпира и капије, а Словену и Герману у ранијим епохама жена је неко човече, али ипак чудно и помало демонско биће. Укратко: све могуће, само не биће равно човеку, од исте вредности као и човек и озбиљно узето *као човек*. Ово је темељно и у дубини свих тих схватања заједничко.

Друго мишљење, производ најновије цивилизације, у основу је противно оном првом: Жена јест други пол, физички и душевно различит од мушкарца, али је једнако и пуновредно човек, равноправна друга половина човечанства. Нарочито земље англосаксонске културе спроводе све више и у пракси ово стајалиште. Остала Европа, од деветнаестог столећа, почела се помало томе ставу приближавати. Поједине европске земље у томе се степенски још знатно разликују и ту сад искрсава нама најближе питање: *Где се у том погледу, дан данашњи, нађосмо ми?*

Доста је да само мало цитирамо из нашег фолклора: „Да простите, моја жена!” или „Бабу је (т. ј. жену) враг створио” и читаво питање већ је решено да јасније не може бити. Сам наш народ у огромној већини — и штокавски и кајкавски, како из горња два фолклорна фрагмента видесмо — спада безусловно у ону прву, већу и старију групу. Југословен је господствени маскулинум, мужјак, борац, патријархалац, великим делом још и Шпартанац. У читавим нашим, поготово „епским” покрајинама, кад дође гост, жена не седа за стол већ стоји поред врата: у Црној Гори она је „стопаница” и смерно ступа иза мужа, што јој је и у самој „титули” речено. У Босни сељачка етикета захтева да и стара жена „приступи руци” млађег мушкарца. „Каква права, какав човек”! успротивио ми се после једног јавног предавања о жени један наш *интелектуалац*. „У томе и јест снага нашег народа што смо господари над женама”!

Дакле, тај расни став одржао се, како видимо, и у горњим интелектуалним слојевима. Заиста чудно, што ми не држимо осовину глобуса већ — ти Енглези! — тако нам долази да помислимо слушајући оваква мишљења.

Па ипак, када би неко запитао овога нашег интелегента са атавистичким нагонима, би ли се придружио оној првој патријархалној групи народâ, или овој другој напреднијој, вероватно би желео припасти овој другој. И у томе, баш у вези са женским питањем, прикривен је један наш културни апсурд. Јер историја и садашњост показује безусловно ову чињеницу: Што је један народ даље одмакао у цивилизацији, то је и ссцијални положај жене бољи. Што заосталији, што патријархалнији народ, то је и ропство жене очигледније. Што излази из овога — за нас? То, да је мењање положаја жене културни постулат који треба и у нас да се оствари. Разне наше покрајине различито су стале у том погледу, јер смо још културно врло разнолики и подељени у неколико културних зона. Оно „да простите...” чује се још данас у нашим јужним и источним крајевима, док је север Југославије мало даље одмакао. Јасно је на коју ће страну поћи читава наша Југославија: натраг ка примитивном, патријархалном стању свакако не.

Масарик је у једном свом предавању (Једноженство и многоженство) поставио овакву оријентацију: Раније је у човечанству владао „полни аристократизам”, тј. мушки пол вредео је као виши и владао је над женским. Данас се боримо за „полни демократизам”, тј. оба су пола једнаковредна и равноправна. Са гледишта социјалне правде и једнакости Масарик је ту проговорио за жену.

Међутим, у читавом том процесу социјалног преображавања и мењања човечанског и друштвеног положаја жене најважнију улогу игра сама жена. Током деветнаестог столећа европска жена нагло се подигла у сваком погледу. Почетком двадесетог столећа школско образовање жена толико је напредовало да данас жене са средњошколском и

високошколском наобразбом нису више никаква реткост. Има филозофских факултета (и у нашој земљи), на којима студенткиње чине већину, и до 70 по сто. Готово у све интелектуалне позиве ушле су жене и у све већем броју улазе. Тај прелаз извршио се последњих деценија тако нагло да је многе конзервативније духове збунио, и сасвим разумљиво, јавила се и нека криза „угрожених мушкараца”. Да, модерна жена радина је и самосвесна. Она се образује и квалификује, ушавши самостално и борбено у живот, при чему је, како ћемо мало касније видети, и економско-индустријски преврат у свету одиграо важну улогу. Али још више: данашња жена „побунила се” целом својом психом. Дошло је до феминистичког покрета, у најразнијим нијансама жестине. Била је то *реакција* на примитивно стање које се није могло даље одржати. Жена се осетила социјално запостављеном; затражена су људска, социјална и политичка права, једнакост са мушкарцем, право гласа итд. Крајњи радикални феминизам учи да су мушкарац и жена једнаки, једнаких способности, па према томе природно и једнаких права. Пошло се и тако далеко да се из социјалне једнакости хтела изградити и физиолошка и психолошка једнакост. Извесна врста жена почела се одрицати и свог пола и његових особина, дакле игнорисати и саму природу, само да се тиранском мушком полу утуви једнакост по сваку цену. Та екстремна реакција психолошки је потпуно разумљива. Нема сумње да ће и она попустити чим се уклоне узроци и појаве које су је изазвале. Жена ће се вратити своме женству, чим томе женству као таквом буде призната она вредност и равноправност која га иде. Јер, апсурдно је говорити о психичкој једнакости. На тој основици женски пол као целина никад неће доћи до свог пуног значења и достојног положа-

ја. Како могу два пола, са својим разним физичким и психичким особинама бити „једнака”? Када би жена била „исто” што и мушкарац, не би уопште била жена. Жена може и треба да буде „исто” што и мушкарац као личност, јединица, члан друштва, дакле морално и социјално. Али психолошки она је битно у својој конституцији другојачија, биће од друге врсте, па према томе и друговрсних способности и друговрсног културног и социјалног позива. То „друговрсно” значи: од друге, али не зато и ниже врсте. И мушки пол је релативно биће које се у својим особинама удопуњава женством. Жена је створена да буде мајка и тај позив њу другојачије заокупља него што мушкарца заокупља очинство, и то већ по самој анатомији и физиологији. И физички и психички, у смислу карактерологије, мушкарац и жена два су разна типа. Та два типа удопањавају се у целини коју зовемо човечја врста. Има мушких карактерних црта и психичких особина које женама изгледају инфериорне, као што и мушкарци нађоше код жена извесне инфериорности — из своје мушке перспективе. Култура, као виши степен свести и разумевања природе и човека, исправља те „полне илузије” и једностране перспективе. Култура доноси схватање и међусобно разумевање тих разних, полом одређених особина. И зато није потребно да жена својом психом постане „исто” што и мушкарац, тј. да бежи од женства.

Наша култура, поред свих атавизама који вире из прошлости, ипак је пошла путем који жени отвара други и достојнији положај од онога што га је имала у ранијим временима. Колико се тога само за ово неколико деценија изменило! Не треба се ништа забрињавати „шта ће бити од толиких жена” које су данас навалиле у школе и разне квалификације. Зар ће нам шкодити ако бу-

демо имали не само чиновница, лекарки, професорки, већ и образованих жена, мајки и домаћица? Што виши образовни ниво жене, то виши културни ниво нације.

Рекосмо да су данас жене побуњене, иако не феминистички, свесно и отворено, а оно макар и несвесно, у души. Данашња жена у неком је латентном „устанку”. То избија на све могуће разне начине. Нема ли данас борбе међу половима, под свим могућим облицима и симптомима? Јест, женско питање, као културно, социјално, данас већ и као политичко питање, *постоји*. То је питање озбиљно покуцало и на наша врата. У нас данас, н. пр., и последњи мушкарац, и кад је аналфabet па и ментално дефектан и инфериоран, ипак, јер је мушкарац, има извесна грађанска права, н. пр. право гласа. Жена, и кад је факултетски образована, и кад је стекла великих заслуга за културу и нацију, само зато што је жена, ни тога права нема.

Чињеница да жена још увек није у пуном смислу речи члан друштвене, државне и националне заједнице, да она у ствари још увек нема социјалних, грађанских и политичких права те, према томе, није пуноправна социјална јединица и личност, — та чињеница даје данас женском питању нарочито оштар и савремен рељеф. Видели смо који је психолошки и историјски корен тога питања. Природа мушког и женског пола, патријархална култура, психологија и психоанализа односа између оба пола, — све су то погледи који много тога осветљавају и тумаче. Али, зашто је женско питање данас доспело и до свог политичког стадија, то може да нам осветли само још једна нова перспектива, а то је *економско-социјална*.

Облици друштвеног, економског и политичког живота толико су се последњих деценија изменили,

да ни положиј жене у друштву и држави никако не може остати онакав какав је делимично још и данас.

Нови економски облици живота, техника и индустријализација, потресли су некадашњу мирну, сељачку и грађанску, патријархалну породицу из темеља. Породица није више ни у аграрним, а камо ли у индустријским земљама, она горда и суверена кула економска као некоћ. Пре, док је фамилија била готово изолована економска јединица, а жена унутрашњи управљач и продуцент у тој малој, али чврстој социјалној ћелији, није било ни потребе да жена излази из тог породичног оквира. Али нови, технизовани облици живота уништили су ту економску аутономију фамилије. Индустријализација довела је малу, примитивну породичну економску продукцију до потпуног слома, а у тој старој, патријархалној форми продукције жена је била главни домаћи продуцент и главни фабрикант свега што је требала породица. Жена се одједном нашла истерана из топлог породичног гнезда на ледену буру јавне економске и социјалне борбе и продукције. И она је сад морала, као и мушкарац, да постане продуцент животних добара, другим речима: да ради и зарађује у свим могућим позивима као и мушкарац. Из некадашње мајке и чуварице фамилије постаје радница, чиновница, професорка, лекарка, инжињерка итд. Нетачно је мишљење да жена „наваљује” у све те гране продукције и да „бежи од породице”. Не, нови облици продукције и социјалног живота терају жену из породице у јавни живот и продукцију. Послератним стањем и светском економском кризом тај је процес катастрофално убрзан. Не може бити већег душевног слепила него када се тражи да се жена на стари начин „врати” кућном огњишту. То би значило тражити да се обрне ток

историје. Како ће изгледати породица будућности и какав ће јој бити однос према осталом целокупном организму друштва, то је још отворено питање, и нема социолога који би могао на то дати одговор.

Али оно што није тек будућност него присна садашњост, то је чињеница: Жена је закорачила у друштво. Она је ушла као продуктивни фактор и у јавни живот. Иако још није сасвим напустила породично огњиште, жена данас више није само унутрашњи мотор најситније и најстарије социјалне заједнице која се зове породица. Као члан друштва, као социјална јединица, раме уз раме са мушкарцем, жена данас тражи и сва права друштвена, сва обележја која припадају личности у социјалној заједници. Ко може данас утврдити да то нису само природне последице и логичне конзеквенције оног економског и друштвеног стања које је данас готово и свршено, а да и не говоримо о будућој еволуцији друштва? Опирати се социјалној грађанско-политичкој равноправности жене, значило би не увиђати оно што је данас необорива чињеница, а то је: нови економски и друштвени облици живота у којима је жена почела да игра исту улогу као и мушкарац. Откако је и жена постала продуцент у јавном животу, њена социјална и политичка права само су питање времена, и она ће до њих свакако доћи, ма колико јој то данашњи мушкарац оспоравао.

Како ће на развој будућег друштва утицати интензивније суделовање жене, тешко је казати, јер досадашња искуства у том погледу исувише су недостатна. У Енглеској н. пр. видимо да је законодавни утицај жене већ досад био врло благотворан: донесено је много закона за ублаживање социјалне беде и нарочито за заштиту деце. У овом погледу можемо очекивати да ће жена унети неки

нов елеменат. Тај елеменат женске осећајности и смисла за проблеме детета слабије је изражен у искључиво мушком законуку.

Закључујући ова разматрања, могли бисмо, дакле, без икакве оgrade устврдити: Сви аргументи, од психолошких, хумано-етичких и социјалних па све до материјално-економских говоре за проширење социјалних и грађанских права жене. У облицима данашњег живота деградација жене на јединицу другог реда постаје не само неправедна, него и немогућна и неодржива.

ЖЕНКА У ЖЕНИ

Има једно тврђење које се често понавља: да је хришћанство донело жени људско достојанство и какву такву равноправност са мушкарцем. Па ипак, шест векова после Христа на једном сабору (у Макони) гласало се о томе има ли жена душу, и закључено је са једним гласом већине да је ипак има. Тек с једним циглим гласом већине утекла је жена с душом.

Тако у шестом столећу, а сада у великом скоку да се примакнемо опет минути која нам сада тече! Кад погледамо данас у наше часописе, новине, ревије, магацине и хумористичне листове, све врви од натецања у духовитом и тобоже шармантном причању о женској „психи“. То је данас право вежбалиште козера и брбљиваца с пером у руци. Изгледа да је женска психа набујала и разлила се као никада пре, голема, дубока, недокучива, шармантна и интересантна. Резервоар милионских фелтона. А онда одједном, у том столећу списатељског женствовања, ево једне овакве истинске сличице: Наговестио сам једном предавање о психологији жене. Приступи ми један господин и пита: Па откуд „психологија жене“, кад жена душе уопште ни нема?!

И тако шести и двадесети век загрљени, одоше заједно некуд у тамно доба давно пре Христа. Има дубоких атавизама и троглодитизама који се стално кроз векове понављају. Случајеви који још данас гледамо око себе како се нежно оди-

гравају између оба пола — младићи који с ножем у руци захтевају своје „право“ љубави, жене и мужевн који и у сну и на јави један другог шаљу на онај свет итд. — јасно показују колико и данашња култура пола страховито лако пада натраг у троглодитску епоху.

Између таквих савремених кулиса изгледају неукусне све комедије о психи и психоанализи жене. Та психоанализа и једног и другог пола данас већ постаје трагично потребна. Уз биологију и атавизме модерна култура додала је још неурозе и психопатије. Треба разгрнути и отворити саму срж: Одакле ова данашња све већа мржња између полова (поред толиких сумњивих форми љубави), ова борба, ова маскулинизација жене, побуна феминизма, а на другу страну дегенерација или подивљалост еротизма итд.

Свакако у конституционалној дубини разлике полова, јер пол и спаја и раставља.

Напосе у жени полни комплекси телесни и душевни одлучују у свим изразима и облицима живота. Можда је у тој специфично полно одређеној женској психи кључ за разумевање свега овога? Можда ће се тек из те дубине отворити поглед и схватање: *зашто уопште жене данас другојачије реатирају нешто у ранијим епохама.* Јер тежиште је на женској страни. Жена је она страна која се данас почела нагло мењати.

Биће, срж жене је *женка*, пол. Упоређено са мушкарцем могло би се то овако изразити: У жене пол заузима и физички и психички релативно далеко већу сферу целокупног бића него што мушкарца обузима његов пол. Или овако: жена је више и јаче *женка* него што је мушкарац *мужјак*. Вајнингеровски претерано: жена сва само и једино јесте пол, а мушкарац има *такође* и пол. Она

стара медицинска *Omnis femina...* казује у ствари исто.

Шта је то уопште пол и шта је природа казала својом исконском антитезом и синтезом мушког и женског пола, — то питање предалеко захвата и води чак до пред врата метафизике. Шопенхауер и Вајнингер покушали су да поставе и неку метафизику, последње и најдубље објашњење пола и полног нагона. Ми ћемо се овде држати ближе искуству и науци. Пол је једно, нипошто једино средство природе за размножавање и наставак врсте. То је „растење” преко индивидуалног оквира, наставак индивидуе у потомству. Код виших организама то се збива заједничком функцијом пола мушког и женског, полным копулацијом и затим целим низом физиолошких појава и процеса чији је резултат: ново биће и нова јединка која ступа у живот. Тежиште тога процеса после копулације преузима на се женка, у ствари читав тај процес стварања новог бића остаје сад њена и само њена функција. Ново покољење расте у њеном сопственом телу и кида се од њеног тела. Тако је женка директна носитељка животног континитета и *материнство је суштина њеног бића и њеног пола*. Женка је симбол афирмације живота, а не мужјак.

Ова међусобна повезаност полова, доживљавана као еротичка драж и привлачност, а онда разлика у улози функције и тежине удела, несразмерно већеј код жена, одредила је сав каснији па и психолошки однос између мушкарца и жене. Није чудо што многи социолози тврде да је жена аутор брака и да је то само њено дело. У ствари то је дело врсте, али *по жени*. Тамо где мушкарац престаје у својој полности жена тек почиње. Гравидитет и материнство нагони је да мужјака заштитника задржи и после копулације. Јер

жена као мајка уједно је и створење гнезда; у њеном бићу усађен је једнако и инстинкт чувања и одгајања, а не само рађања подмлатка.

Материнство је централни комплекс читавог женског бића. Данас се у томе слажу и лекари и психолози и филозофи и песници, па напokon и саме мисaоне жене које су нам као списатељке дале драгоцених изјава и сведочанстава. Бeи је Лeнау написао стихове: Was für den Mann die Erkenntniskraft, ist für des Weib die Mutterschaft. (Што је за мушкарца моћ сазнања, за жену је материнство). Са својом познатом бизарношћу изражава се Ниче о том питању овако: „Све је у жени загонетка и све у жени има само једно решење: трудноћа.” Мушкарац је за жену само „средство”, сврха је увек дете. Познати аутори психологије жене Хајманс, Јелинек, Бунге, Симел и др. сматрају материнство најјачим женским инстинктом. И Мебиус, аутор чудне тезе о физиолошкој слабоумности жене, изводи „нормалност” и биолошки смисао те слабоумности из главне функције и задаће жене, из материнства.

Важна су сведочанства самих жена, јер само оне могу непосредно да познавају доживљај материнства или бар доживљај нагона материнског. Песникиње, медицинарке, све до оних најхладнијих психоаналиткиња из школе Фројдове ту се савршено слажу. Лаура Мархолм (Дела: Књига о женама, Ми жене и наши песници) тврди да је жена створена за љубав и материнство. Садржај жене је мушкарац итд. Елен Кеј (Ellen Key) каже да је историја жене љубав. У материнству је само биће жене. Оне исте снаге и напоре с којима мушкарац даје човечанству једну уметнину, мисао или проналазак, даје жена своме детету. То су две разне врсте болова рађања: За обе врсте порођајних болова не може једно те исто биће да има

подједнаку снагу. Зато се у историји и јавном животу не истиче жена толико као мушкарац, завршава Елен Кеј. У најновије време једна даровита ученица Фројдова Хелене Дојч (Deutsch) написала је дело о психоанализи женске сексуалности (Psychoanalyse der weiblichen Sexualfunktionen, Leipzig 1925) толиком научењачком хладнокрвношћу као да пише неку систематику минералних кристала. Особито у погледу првих инфантилних облика женске сексуалности и каснијих сексуалних интонација уз разне материнске функције рађања, дојења, па све до одгајања одрасле деце, ова ученица Фројдова изнела је таквих података који значе за мушкарца психолога право открићење. Смисао свега: сексуални комплекс као доживљај у свести код жене је толико прораштен и испреплетен са комплексом материнских доживљаја, и обрнуто, да се *женство* и *материнство* по том психолошком критерију готово поклапају. Ван тога, на периферији женства налази Хелене Дојч, у духу Фројдове школе, још и неке друге атавистичке комплексе, тако Едипов комплекс, кастрациони комплекс (потсвесна жалба жене што није мушко) и нарочито „мушки комплекс“ који касније пред развијеним „женским комплексом“ у нормалним случајевима узмиче. Психоаналитичка школа воли каткад да овим несвесним нагонским елементима, тим заостацама и рудиментима — поред централног женског-материнског инстинкта — припише и превелику важност.

Психозе, неурозе и душевне болести често на засебан начин разоткривају унутрашње језгро женског бића. Нарочито у случајевима када болест свлачи болесника до голоте његових основних нагона и када је човек као потиснут у доње спратове своје психе, код женских болесника избија пол и полни нагон далеко чешће и више него код мушких. Када болест са болеснице свуче конвенцио-

налну, васпитану и разумну жену, провири женка. Душевни лекари износе безброј случајева како и најбоље васпитане жене у душевној болести могу да изгубе сваку стидљивост и у извесним случајевима западају у гротескне облике сексуалне агресивности.

Колико је женство-материнство животно и фатално важно језгро жене и целокупног њеног бића, види се јасно и у безброј психолошких, социјалних и моралних конзеквенција које, рецимо овде, стежу жену, одређују њен животни позив, а противу којих се жена у најновије време и тешко побунила. Пре свега љубав, и све што је с тиме спојено, за жену је у нормали далеко важнија ствар, далеко више њена животна судбина него што полна љубав значи у животу мушкарца. Нормална културна жена не познаје оног полног дуализма и периферизма који је толико обичан и чест код мушкараца. Док мушкарац и пречесто може да одели физичку љубав од душевне, да н. пр. (узмимо крајност) *у исто време* буде заљубљени надобудни вереник и ради физиолошке потребе посетник јавне куће, таква се двострукост код нормалне девојке не може ни замислити. У правилу тело је жене само онде где јој је и душа. Физичку и психичку љубав права жена не може *одвојено* да проживљава. А када то чини, то се из темеља противи њеном најдубљем бићу и првој инстинктивној природи.

Ова већа и далеко дубља телесно-душевна *јединственост* пола у жене њена је основна значајка. И та значајка, заједно са слабијим полигамним инстинктом, тј. јачим инстинктом за ексклузивност са једним партнером, у дубокој је вези и опет са материнством. Све оно друго што жена зна да ради, значи да демонстрира против свог правог и дубљег бића.

Провалија између мушкарца и жене, између саме природе његовог и њеног полног нагона продубљује се, како видимо, све више. Где је прави корен овог разилажења, па према томе и борбе у психолошким и социјалним облицима, видели смо: жени је природа са полом доделила и материнство, тежак и опасан терет који читаво биће обузима, а мушкарцу је наменила само очинство које само по себи и није доживљај него у ствари само — вера. Зато се обе половице човечанства тако често не разумеју, или неће да се разумеју. Ма колико оба пола требала један други, ма колико дражи имао споразум и спајање обих тих половица, ипак остаје трагична чињеница: да су од Адама и Еве до данас били страховито ретки случајеви у којима је један конкретни Адам задовољавао цело биће једне конкретне Еве, и обрнуто. Није залуду Ниче довикнуо целом човечанству: У својој суштини љубав је само смртна мржња полова!

Да, мржња, али једна чудна и особена мржња која је ипак у својој суштини — љубав, привлачност, стапање и стварање новог живота. Љубав и мржња у једном грчу живота.

Из овог читавог крупног, толико разгранатог и толико широко и разнолико документираног факта, да је *женком* као суштином жене одређена животна сфера женске половице човечанства, директно или индиректно, довела је посматраче женског питања до многих и далекосежних, исправних и кривих закључака. Најгоре су ипак испали они закључци у којима је горња премиса — о женству-материнству — била просто заборављена. Из разноврсности полова и њиних разноврсних и опречних квалификација за живот, изведени су наопаки закључци. Адам је пронашао да је Ева инфериорна. Није као ја, и зато је нижа! — шапуће у својој души мушкарац, ваљда од Едена и оне судбо-

носне војке па све до модерног парламента и научне академије. Али жена га је почела помало лечити од те његове фикс-идеје!

Жена је показала и дан данашњи показује све више да и за њу вреди закон о трансформацији психичких снага и путева иживљавања. И женка се може сублимирати, тј. енергијом и динамиком свога природног женства пренети у друге стваралачке облике. Ако је геније-мушкарац сублимирани облик мушкости и стваралачке потенцијалности, и жена је показала да ни она не мора увек и без изузетка остати код прве и физиолошке форме свога женског стваралаштва.

Ово је један од најзнатнијих појава и једно од најепохалнијих открића што нам их је донело новије доба. У том је једна чињеница пред којом стоје збуњени они који су одувек тврдили да жена не само јесте женка, него да заувек и мора да остане само женка, само пол, само матка и женка-родиља.

Свом тежином ми смо нагласили *женку у жени*. Нагласили смо полну суштину жене и засебну природу њене *полности* у најдубљој суштини *материнства*. У контрасту према томе указали смо и на најновије појаве сублимирања женства и на нове трансформације њених животних и стваралачких снага. У том размаку од извора до утока стали су сад сви проблеми женства и све оштрице криза и сукоба, од приватно-брачних до јавно-социјалних. Жена данас без сумње ствара нове изражајне облике свога бића. Крајње конзеквенције тих нових формисања ми данас још не можемо догледати. Али би се можда могле ове две главне директиве за оријентацију скицирати: Да не паднемо у реакционарност, у несхватање данашње и будуће еволуције жене, не заборавимо никада да је већ досад жена показала, да се и женство може

изнад физиолошког женства у више духовне облике сублимирати. А да не паднемо у противну крајност, у заборављање и негацију првога извора и прве суштине женског бића, опомињимо се стално да је жена-женка мајка и родно крило живота, без којег ни свих ових сублимација, ни проблема, ни решења не би било.

МРЖЊА НА МУШКАРЦА

Ако узмемо напоредо мушкарца и жену као две разне конституције и два разна душевна типа, опазићемо на први поглед сасвим различан сразмер између свесног и несвесног, нагонског и рационалног. Сфера несвеснога у жене је несразмерно већа, обухватнија него у мушкарца. Разуме се да се ту ради о просеку на једној и на другој страни. У том је значење оне познате тврдње да је жена биће осећања, инстинкта и интуиције. Али, најважније је ово: Та несвесна сфера у жени много је *пресуднија*. То значи: жена се, у сразмеру према мушкарцу, чешће и више у своме раду, и уопште у животу, управља несвесним побудама.

Фројд и сви његови психоаналитички верници тврде да је полни нагон у ствари једина садржина потсвести. Иако једначина потсвест = полни нагон није тачна, ипак ваља признати да се огроман део потсвесних нагона, жеља и уопште психичких процеса може директно или индиректно довести у везу са полним нагоном. То вреди нарочито за ону сексуалност човечју која је васпитањем, културом и друштвеном конвенцијом остала потиснута, неживљена, сапета — али зато ипак није ишчезла нити је престала да терети душу човечју. Та потиснута душевна сфера избија каткад елементарно и страховито демантује све васпитне системе и сву муком стечену културу.

У тој сфери потсвести, као један од изданака на стаблу притајеног женског сексуса, дише и ра-

сте оно нешто неодређено што бисмо овде могли назвати: мржња на мушкарца. У основу, та је мржња органичка састојка женске полне психе: никако мржња у обичном конвенционалном смислу те речи. То је потсвесно наличје полне љубави и овисности о мушкарцу. Тек извесно избијање *свесних знакова*, које је донело модерно друштво и модерни живот, разоткрило нам је готов и довршен процес: та мржња може да буде свесна, да, и активна.

Може ли се ишта баналније и познатије констатовати него кад се каже да се мушко и женско међусобно „привлачи”? Има ли на овом глобусу разгаженије теме од љубави? Па ипак, колико људи помишља при томе на најважнију, исконску чињеницу, да је љубав својом првом биологијом и физиологијом само једна природна сила којој је „циљ” (ако смемо тако казати) и главни ефекат: оплођавање и размножавање? Све друго, тј. сама љубав у психолошком смислу, осећање симпатије и душевно зближавање каснији су додаци који за сам циљ природе нису неопходно потребни. Има нижих животињских врста где женка после оплодје сувишног мушкарца поједе. Код самог човека има поред психичке привлачности и љубави још толико заосталих свесних и несвесних „полних егонизама”, укореењених у егонизму врсте и у разлици улоге полова у тој врсти, да се љубав пуним правом може назвати једним од најкомпликованијих осећања уопште.

Жена има посебну полну природу, посебну улогу и посебан интерес у свом полном додиру са мушкарцем. Она је пасивни, слабији пол, а у функцији размножавања далеко више оптерећен. Жена осећа да је мушкарац од ње јачи већ по физичкој природи: она осећа у данашњем друштву његову социјалну и економску надмоћност и према томе своју овисност. У свима примитивним цивилизаци-

јама положај жене је ропски. Када Африканац каже да има петеро деце, значи да их има више, јер он женску децу и не броји. То ће рећи да елементарни мужјак, који је остао на степену инстинкта, жену презире и да је сматра од себе у сваком погледу нижом. У индивидуалном развићу жене од првог детињства ми налазимо рефлекс овог истог односа који смо горе констатовали у културном развићу целе врсте. Већ од раног детињства када се јављају и први рудиментарни облици и т. зв. инфантилне, дечје сексуалности, жена је несвесно несретна што је жена. „Жалба за мушкост” једна је од најдубљих и најтамнијих носталгија женске душе; та жалба провлачи се од дечјих атавистичких облика све до оног познатог уздаха и у модерном друштву. „Е, да сам ја мушко!” Интересантна су у том погледу открића (да их тако назовемо) Фројдове ученице Хелене Дојч (Deutsch). Она тврди да свака девојчица себе сматра неке врсте „кастрираним дечаком” и да проживљава неку патњу (у психоаналитичком смислу), јер види код себе недостатак мушких физичких особина. То је исконска женска „завист” према мушкарцу, каже ова сведокиња из редова самих жена. Одбијмо овде све претераности ове ауторке и других психоаналитичара који из т. зв. „мушког комплекса”, „кастракционих комплекса” и „Едипова комплекса”, конструишу све главне нити психичког односа између оба пола, једно ћемо им ипак на основу животног опажања морати признати, а то је чињеница: да већ у најдубљим битно женским полно-психичким елементима има негативних осећајних мотива према мушкарцу.

Пођимо овим трагом даље у свеснију сферу мушко-женског односа, почевши од првог физиолошко-биолошког степена. Мушкарац по природи врши свој пол као неку насилност, жена опет до-

живљава свој пол као трпљење. Кад се не би криво схватило, рекли бисмо да мушкарац већ у свом бићу има нешто садистичко, а жена нешто масохистичко. У церемонијалном дефлорисању код извесних природних народа изражена је нека тамна свест о томе; вереник се боји дефлорације као крвавог насиља да не би наукао мржњу веренице. Има психолога који тврде да жена свог првог еротског партнера макар и несвесно мрзи. Права љубав да се може развити тек према ономе који више није починио крвавог насиља, и када нема више онога садистичког елемента од стране мушкарца.

Ако ове прве несвесне контуре даље пратимо кроз свесније стадије, опазимо да се иста интонација наставља. И касније може жена да осети с мржњом силу и садизам мушкарца. То избија и у разним облицима *социјалног живота*.

Пре свега, жена осећа сад несвесно сад свесно полну тиранију мушкарца, често већ и због своје материјалне и друштвене овисности о њему. Оставимо овде по страни оне беднице из којих се регрутује класа проститутки. Јавна жена мрзи и презире мушкарца, она га позна боље од других жена, лишеног маске и сваке социјалне части, али она је ипак о томе мушкарцу овисна и зато га мрзи и свесно и несвесно.

И жена друштва осећа у другом смислу и у другим облицима ту исту сексуалну тиранију. Каква може да буде по основним законима људске психе љубав онога који се осећа заробљеним, слабијим и потчињеним? Ми можемо овде мирне душе да применимо аналогну психологију друштвених класа. Воли ли слуга свог строгог господара, о којем је овисан? Већ сама принудна овисност по себи, по законима људског осећања, не ствара љубави према ономе о коме смо овисни и пред ким морамо утајити своје ја. А каква тек осећа-

ња може да изазове однос ропства и ропске потчињености? Свакако само мржњу, подмуклу или отворену. Ту психу, једном притајену и подмуклу, а други пут отворену и побуњену, налазимо данас у многих и многих жена. Погледајте само тај конвенционални или пословни брак; један од најобичнијих данашњих (и давнашњих) друштвених појава. Многи од тих бракова у ствари су материјално збрињавање и друштвено етикетирање жене; тачније изражено: једна форма санкционисане проституције. „Ја је храним, ја је уживам“, то је брачна формула многих мушкараца. Које чудо, ако жена у таквој ситуацији, да се наплати за своје сексуално робовање, налази љубав на другој страни и њом се уједно свети своје „господару“.

Безбројне су сличице које илуструју у конкретним ситуацијама живота ову форму женске мржње на мушкарца. Свагдашњи живот доноси непрегледно шаренило примера, а све се то преживава у литератури, позоришту, филму итд. Многи тобожњи ствараоци на тим подручјима, може се казати, управо и живе од тог материјала.

Жена је увређена — да изнесемо на видело још један корен те женске полне мржње. Да, она је често увређена, а да ни сама не зна, и тек после много година њој може да дође та свест. Леп пример дао нам је у облику драме Хенрик Ибсен у својој „Нори“. Нора се једног дана изненадно сети да она није „лутка“ већ жена. Годинама ни сам муж није знао да од своје жене гради лутку и да њено људско достојанство унижава. Тај бисмо појав могли овде назвати „акумулацијом несвесних увреда“. Жена је, психоаналитички речено, тања и финија у својој потсвести. Она прима и упија многе доживљаје несвесно, прима их тако да се у први мах никакво реагирање не опажа. Али нијанса на нијансу, импресија на импресију

— несвесна психа ипак јача и расте. Сумира се дејство ситних, али стално понављаних утисака и једнога дана, на запрепашћење околице, процес је допро до тога степена да мора избити и наћи одушке. Ово ће при томе бити моменат о којем *мушкарци најмање воде рачуна*: сумирање ситних малих свакодневно понављаних увреда које ни жене одмах не постају свесне и јасне као увреде. Али сваки минус тражи свој плус, па тако се десило и са нагомиланом сумом „женских потраживања” од данашњег мушкарца. Жена неће да буде увек и само „велико дете”. Она то подноси само у извесним љубавно обојеним психолошким минутама, али као личност, у целини, она ће се ипак кад тад противу тога побунити.

Данашњи моменат, када је жена већ увелико еманципована и отворено побуњена (чак и бојовна), најјаче је обележен том *акумулацијом отпора* после толиких столећа „женског мрака”. Све јаче избија на површину свест жене да је и она личност, субјекат, а не објекат и неко људско створење нижег степена.

ЖЕНА И ЗЛОЧИНАЦ

Жена је данас под једном тешком оптужбом: да њезин душевни, или тачније психичко-сексуални однос према криминалном мушкарцу није у најбољем реду. Никако се не може заборавити оно неколико случајева у којима су извесне жене показале неку сумњиву слабост према криминалцима, па чак и крвавим злочинцима. Још нам је свима у сећању случај разбојника Чаруге, када је извесна врста жена управо демонстративно, и како се извештава, саблажњиво показивала своје симпатије и еротску узбуђеност приликом јустификације тога злочинца. Читали смо да су те жене носиле цвеће на разбојников гроб. Случај није усамљен већ нас потсећа на читаву серију таквих појава и то у најразнијим облицима и околностима. Качаке, разбојнике и уопште разне зликовце власти често пута нису могле уловити зато, јер су их, поред обичних јатака, нарочито заштићавале и сакривале жене. Случај разбојника Бабејића — идола тих жена — још нам је у свежем сећању. Сличних тешкоћа имале су у своје доба власти у папској држави са бригантима (друмским разбојницима), а да и не помињемо Корзику, Сардинију и Абруце. У свим тим случајевима ради се, додуше, о сеоским, примитивним и необразованим женама. Али, ту се још не завршава поглавље! И код образоване т.зв. грађанске жене опажају се кадгод аналогне, иако скривеније и децентније црте. И те жене често по-

казују неку чудновату слабост, наклоност или бар неки беневољентан интерес за изразите криминалце или криминално врло сумњиве мушке типове. Сетимо се само једног случаја који је у своје време био јако запажен, тако да је у нашој јавности изазвао чудне коментаре на женску психу, а то је случај грабежног уморства, почињеног од једног недораслог младића из једне т. зв. отмене загребачке породице. Никад судница и судски ходници не видеше тако чудну публику: све сами женски свет који није могао да сакрије свој интерес за тог „хероја дана”. Јавност се згражавала над тим новим документом „женске инфериорности” и аморалности. Чуло се и мишљење неких правника, да би после тог искуства требало жене законом елиминирати од судске службе. У чланцима подгревало се старо тврђење да жена нема смисла и осећања за правду и праведност, да је по природи аморална, да се поводи за неким сумњивим и мрачним еротским инстинктима, да јој „мирише” зликовац и крвави мужјак, итд. Најчудније је било при том ово: Иако се у то време намножише случајеви разних Блаубарта, Ландри-ја и диселдорфских убица, никоме не паде на памет да из тих случајева изведе неки монструозни закључак о моралној инфериорности читавог мушког пола. А ти мушки егземплари својом су руком почињали најгрознија сексуална уморства, док су у исто време далеко теже оптужене жене, јер каткад одавају мало сумњив интерес и за ту врсту болесних зликоваца, поред осталих типова мушких делинквената.

Симбиоза проститутке и злочинца исувише је позната ствар. Али овде је у питању т. зв. нормална или бар релативно нормална жена. Шта казује горња серија чињеница? Морална инфериорност? Патолошке наклоности? Атавизам?

Признајмо пре свега једно: Има у животу ситуација које нас све људе страховито „одавају”. Кора цивилизације и васпитања може изнанада да се отвори и доња садржина немилосрдно провири. Човек, мушкарац као и жена, пун је атавизама и несвесних мрачних инстинката. Какву само звер у човеку разоткрива рат или револуција, или макар каква изненадна несрећа где проваљује гола и безобзирна борба за живот. И сексуални нагони, обуздани културом, васпитањем и традицијом, могу да дивље провале (сексуални злочинац, већином мушкарац) или да се слабије или јаче „одају” — опет чешћи случај код жена. Нарочито жене у којима је сувише изражена женка, можда мало и у патолошку страну, могу да се врло незгодно одавају у извесним приликама. То су они случајеви над којима се добри грађанин зграњава и из њих изводи своје страховите закључке. Ако је уз то жена примитивнија, непосреднија, без праве свести о томе што значе и говоре њени инстинкти, онда рефлектор таквог случаја може још дубље да осветли поноре њених еротских атавизама. И зачуће се злуради поклик: Ево жене! Погледајте чега све нема у њој!

Али психологија није научила да се зграњава. Боље речено, она се давно одвикла од тога. Њена максима гласи: разумети и растумачити. Шта је дакле то нешто „мрачно и страшно” што провирује са дна женске психе?

Жени импонује мушкарац борац и мушкарац стваралац. Под свим разним облицима мушког активитета жена потсвесно осећа и наслућује освајачку динамику мушкарчеву. Жена је инстинктивни чувар континуитета живота и зато се приклања оном типу мушкарца који динамику и виталитет најјаче испољава, почевши од сексуалне енергије до најсуптилнијих облика душевног стварања. Али у

тој биолошкој скали динамичности једнако налази места брутални зликовац, одважан авантуриста, као и идеални борац и душевни стваралац. За примарни инстинкт жене све су то само разни облици „јаког мушкарца”. По самом првом и голом нагону жене све је то само један те исти тип мужјака, и тај мужјак има за њу привлачности и дражи. Тек култура, васпитање, морал и конвенција унела је у току дугог развића мерило разликовања између социјално позитивне и негативне активности. Културна жена све више се обраћа својом наклоношћу позитивном и суптилнијем типу јаког и индивидуалног мушкарца, док је примитивнија жена — и цивилизована, ако није нормална — задржала свој првобитни њух за најпримарније облике мушке динамичности, за одважног, борбеног, физички динамичног и бруталног мужјака. У крајњој линији, за ту примитивну жену имаће драж и злочиначки мушкарац који има смелости да се дигне и против друштва и његових закона. Ту може да избије голи атавизам и исконски еротизам женке у жени; јер, тог њеног инстинкта морал и закони ништа се не тичу. Таква жена инстинктивка може чак да даје и потстрека криминално и борбено диспонованом мушкарцу, да га инспирише за „велика дела” зликовачка, као што суптилна душевна жена може мушкарца да потстиче на дела у највишој сфери стварања. Женство је у својој утицајној снази на мушкарца двосекло: док на дну живота жена може мушкарца као зао инспиратор стрмоглавити у најдубље поноре злочина, на висовима духовног стварања и позитивне борбе она му може помоћи до највишег вршка стваралаштва. И бруталан и суптилан мушкарац обраћа се у том свом активизму жени, јер женство може из свог унутрашњег бића да врши и једну и другу функцију. Жена-проститутка и жена-мадона, ту су два

крајња изданка и две крајње супротне форме у којима животодајни принцип, који се једним именом зове „жена“, потстиче мушки активитет, борбеност и стваралаштво. Има психолога који тврде да се оба та крајња облика могу да нађу, у клици и диспозицији, у једном те истом егземплару жене. Жена може да постане и једно и друго, према томе што мушкарац из њене природе измами и развије. У смислу психоанализе то би могло да буде и тачно. Врста човечја, и мушкарац и жена, носи у себи читаве геолошке слојеве атавистичких нагона, и обамрлих и потиснутих, али ипак латентно живих. У томе нема никакве оптужбе, али има тумачења многих наоко несхватљивих, а ипак природних појава. Ту је и тумачење оних горе наведених случајева у којима се жена „одала“.

Једна компонента била би, дакле, тиме осветљена. Али комплекс свих атавизама није тиме још ни издалека размршен. Инстинктивни и осећајни однос жене према „јаком мушкарцу“ ми видимо и разумемо јасно. Ми тај поглед можемо лако да оживемо сликама из садашњости и прошлости. Ми можемо у фантазији да замислимо слику из најдревније прошлости човечанства, заправо „пречовечанства“, када се жена троглодитка бацала у наручај ономе мушкарцу који је био најјачи, најборбенији, који је смакнуо друге мужјаке са попришта и тиме дао најбоље гаранције да ће са успехом бранити гнездо и фамилију, тај прави домен жене. У многим старим патријархалним културама храбар и победнички ратник могао је да бира жене које је хтео и колико је хтео. Али ми не требамо ни фантазије, већ само коју слику из сећања, да тај исти појав констатујемо, у другим облицима, и за наше данашње време. Стасит и храбар жандарм на селу жеља је и уздисање сеоских лепотица, а никако доктор и господин са наочали-

ма и можда оковратником — бр. 37. Све је то јасно, биолошки и еугенички разумљиво и савршено природно.

Али, откуд и крв да се умеша у све то? Зашто избијају случајеви да жену привлачи баш крвави, злочиначки мушкарац? Ту треба у еротске атавизме још дубље загледати.

Крв игра у полном животу жене извесну улогу. Жена свој пол доживљава у неку руку „масохистички“. Мушко за њу претставља неку силу. Дефлорација, мјенструација, порађање спојено је са крвљу. Прансконски, већ анатомски и биолошки, еротски живот женин асоциран је са претставом крви. Та асоцијација улази и у еротско осећање и доживљавање жене. У тој клици може да се јави и нузклица извесне перверзије. Крв, злочин, убица несвесно може у жени да изазове еротске побуде. Пандан томе на мушкој страни био би крвави еротски садизам; обе су појаве природно повезане. Према томе, оне се на обе стране, у мушкарца и жене, на разне, али међусобно условљене начине иживљавају. Мушкарац, перверзно-сексуални злочинац (каткад и под маском борца, хајдука итд.) иживљава на активни, мушки, садистички начин проливање крви као своју сексуалну аберацију или настраност. Жена бива пасивно занесена, повучена, и тако каткад изненадно — демаскирана. Не заборавимо овде ни то да је некоћ и мушка борба за женку била пропраћена крвљу на рукама и мишицама победника мужјака. Све је то за жену један комплекс динамике и борбе, у својим најелементарнијим облицима везан за крв. И тако често наивна примитивна жена може да пође за разбојником и кравим злочинцем, и не знајући каква је то драж која је ваби. Њу вуче јак атавистички инстинкт; отвара се провалија сексуалне преисторије, а биологија проговара својим бру-

талним искомским језиком. И као што често испод разних перверзија избијају у ствари атавистички, изнакажени и абериран инстинкти, тако и овде жена одаје првобитну „крваву женку” у неком облику перверзије, женку која је пун пандан „крвавом мужјаку”. Зато се дешава да „крсан егземплар” злочинца, поготово сексуалног, може код извесних жена да постане херој, ако не љубави, а оно бар неког чудног интересовања. Оне најпримитивније и еротски најпримарније могу да оду и много даље. У чему су се састојали „саблажљиви призори” код јустификације разбојника Чаруге, није ми познато, али да се ту понор мрачног секса отворио, о томе не може бити сумње. Слично би се могао тумачити случај када је множина градских „дама” јурила раном зором на губилиште да гледају јустификацију неког убице, а за многе је то била „поента” после глобдемене, у тангу прољуљане ноћи...

Многе жене не могу да сакрију не само интерес, већ ни тајне симпатије за злочинца, особито „чувеног” и у дневним листовима много помињаног злочинца. Тврди се да ту има и неке самилости. Убијена човека више ништа не боли; а сад је ту жив човек (убица) који има да страда. Стендал описује у свом „Риму” овакав случај: Једног дана видео је човека како бежи као луд тесним римским улицама. Све гледа куд да се сакрије. За њим се чује глас: „Држи убицу!” Кад, изненада, однекале се појавише две жене и кад виде ше убицу где бежи, повикаше „*Overo! overetto!*” (Сиромах!) Мислите ли, пита Стендал, да се то „роверо” односило на онога који је тамо негде лежао избоден? Ни говора! То саосећање женског срца ишло је убицу. Каже се да у оваквим случајевима има нека нарочита логика женског осећања, мушкарцу страна и тешко приступачна. Мо-

жда. Свакако би жена створила другојачије право и законе него ли што су то мушки закони који данас готово свуда вреде без изузетка. У жене је саосећање јаче, али и конкретније, за онога који је ту, жив, сада трпи и сада чека на своју патњу. А мушкарац тражи правду, рује, истражује, свети се, кажњава и за оно што је било пре сто година. Стара форма казне, са јаким елементом освете, типично је мушка. Није залуду већ одавно речено да хришћански наук проповеда „женске врлине“.

Али овај поглед завео би нас на другу страну, јер има ту и граничних случајева. Може бити да је имала право и она жена која је једном на питање: откуд толике симпатије жена за неког младог познатог злочинца који се тада налазио под суђењем, одговорила овако: „Међу нама женама има неки неизречени, несвесни „савез матера“. Ми осећамо са несрећном дејком тога младића“. Можда има и материнског рудимента при томе; можда.

Али то су помало мутни случајеви. О њима није овде реч, него о оним изразитим и јаким, преизразитим и прејаким случајевима. Вратимо се на почетак: Шта је са оним женским поклонством пред „јунаком“ зликовцем? И шта је са оним и сувише отвореним знацима *еротске привлачности*? Ту ће наша психоанализа ипак имати право: атавизам са пропратним абнормитетима. Исправна дијагноза овде је и лек; лек, додуше, индиректан. Ако једном добро знамо шта се све у мрачним пононима људске психе крије, знаћемо још више ценити *културу* која те поноре прекрива. И мушкарац и жена одавају често оно нешто што се налази дубоко у свима нама, у притајеним скровишћима нагона. Свако се одаје на свој начин, али сви одају једно те исто: некадашњи *анимал*. И зашто да се из тога само за један пол изводе неки катастрофални закључци?

ЖЕНСКА И МУШКА ЛАЖ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА.
„РАДЕЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

Мушкарац као главни творац фолклора, традиционалне књижевности и мудрости, у примитивном патријархалном друштву и диктатор морала, поставио је и ово тврђење о жени: Жена је лажљива, жена лаже више од мушкарца.

Међутим, лаже ли та стара мудрост сама? Свакако, на решету модерне психологије, психологизације, карактерологије и „индивидуалне психологије“ друго ће зрње да остане на површини него што га је стари, традиционални фолклор спремио у свој хамбар мудрости. Лаж је у ствари „опште добро“ човечанства. Само су фазоне, или како би Адлер казао, „финалитети“ различити. Између жена и мушкараца радиће се пре о разлици у начину лагања, дакле о квалитету и врсти, а не о квантитету тог духовног продукта. Жена, по природи свог пола, лаже другојачије него мушкарац. Да ли зато и „више“ или „јаче“, то питање да оставимо овде отворено!

Дечја лаж, примитивна лаж, женска лаж и свесна мушка лаж дубоко се разликују и пореклом и природом, па према томе и својим етичким карактером у односу према људском друштву.

Има пре свега једна упадљива чињеница, над којом су се згранули и још се увек зграђавају сви педагози од Русо-а и Песталоција до данас, а то је изразити инстинкт за лаж већ код мале деце. Психолог-педагог В. Штерн (William Stern)

подвргао је нарочитом експериментално-психолошком испитивању овај рани дечји нагон и дошао до формалне систематике разних врста дечјих лажи. „Дечја лаж” постала је одонда неком засебном граном психолошког испитивања; и школа Адлерове индивидуалне психологије нарочиту је пажњу посветила пореклу и врстама тих лажи.

Пре свега углављено је данас готово једнодушно, да се дечја лаж, иначе сродна лажи примитивних бића, има строго разликовати од лагања одраслих људи.

Битно обележје праве пунокрвне лажи састоји се у томе, да човек при том има намеру да свесним говорењем (или писањем) неистине некога завара. Тај циљ је карактеролошки и етички битан. И код деце, особито у одбрани и невољи (пред незграпним педагозима!) може да се појави таква свесна и намерна лаж. Али огроман квантум онога што се зове права дечја лаж, у ствари је сасвим друге квалитете. То су већином безазлене лажи, размаханост фантазије, недостатак критичне контроле над својим сећањима и доживљајима, нетачна аперцепција и репродукција догађаја итд., дакле онај исти потсвесни пра-извор, из којег је поникао и читав свет т. зв. народног блага, инстинктивне и традиционалне књижевности. Тек лошим васпитањем може се тој безазленој дечјој лажи накалимити и нека опасна функција, тј. дете се лажју брани или хоће њоме да постигне извесне циљеве.

Сасвим је друга биологија и морал „одрасле” лажи, а нарочито „интелигентне одрасле” лажи. Та може да постане састојином самог карактера, свесним и методичким инструментом животне борбе и уопште животног прометања. Али и ту може лаж, већ према кроју личности, да извршава најразније функције. Она је или дефанзивна, пасивна, или офанзивна, активна, „конструктивна”. Код мање о-

бразованих лица може да буде и изразом неке дивље, неконтролисане фантазије, као у деце, а може да буде и вентилом сујете, амбиције, хвалисавости, уопште тежње за т. зв. социјалним престижом. Као борбено средство, за постизање неког потајног циља, може лаж да се испреде у читаву компликовану мрежу, — лаж „великог стила” и великог замаха. Како су сад те разне врсте и нијансе подељене међу оба пола?

Карактеристичан је случај што га је из стварног живота пренео на сцену Герхард Хауптман у својој драми „Rose Bernd.” Девојка на којој се већ примећује гравидитет, куне се својој господарници да „није истина”, да „нема ништа”, присегне чак и пред судом, а затим већ на путу кући рађа. Ова примитивска лаж типична је; у самој драми даје се и мотивација. На питање, како је могла да лажно присегне, девојка у плачу одговара: „Било ме је стид”! Сама природа женског пола објашњава овде много тога. Фамилија, околина и друштвени конвенционални морал васпитава жену тако, да она већ од детињства мора да таји и негира многе ствари које су у вези са њеним нормалним сексуалним развитком и животом. По добром грађанском друштвеном тону девојка мора да се гради, као да уопште и не зна „о чему се ради”. Та присилна маска — испод које вреба један од најживљих и највиталнијих нагона — у многоме мора да ствара лажну психу и навику претварања и затајивања. Кад се том моменту стидљиве полне лажи придружи још и други битни моменат, социјални положај жене уопште, онда добијамо ону специфичну разлику између мушке и женске лажи. Жена се осећа у сваком погледу слабијом од мушкарца. Њена егзистенција, њен положај у браку и у друштву, кад нема чим другим, често се пута подупире лажју. Драстично и бо-

јовно изрекла је то једном гласовита списатељка и конферансијерка Карин Михаелис: „Мушкарци од нас жена траже лаж, па добро, нека им и буде лаж”!

Нашла се дакле искрена жена, која је у при-знању изнела и оптужбу. Мушкарац, као јачи, ме-родавнији, присиљава и васпитава жену на лаж. Слабији сматра својим природним правом самоод-бране да се послужи химбом, претворством и лаж-ју. Одавно је већ мушкарац сматрао жену химбе-ном. И сама „света писма” свих религија отворено говоре о тој црти жене. Само нема нигде ни тра-га о томе ко је жену таквом учинио и васпитао, и шта ли је у њој створило ту, од мушкараца толи-ко перхоресцирану „мачју ћуд”. Зашто жена зна у животу много вештије да глуми од мушкараца? Зашто она при томе изгледа „аморална” и зашто тако мирне савести може да изиграва законе т.зв. „грађанског поштења”. Зато, јер она све то осе-ћа у својој души као нешто наметнуто, нешто што је њеној психи туђе, по њене интересе штетно и по њену слободу теготно. Једна жена, на питање, зашто људи сматрају жене неискренима, и да ли је то уистину тако, одговорила је: „Па то нам је све! То је наше једино оружје за одбрану”. Дру-га жена рекла је то исто хумористички. У неком друштву било је глумица и грађанских жена. Не-ко у друштву упитаће једну од грађанских жена: „Јесте ли и ви, госпођо, глумица?” — „Да, само не код позоришта! Све смо ми жене глумице.” Ту су ето изјаве самих жена, из којих се јасно види, да оне саме своју лаж сматрају „биолошком”, тј. по-требном, тј. оправданом лажју. А има и једна спе-цифична мушка психичко-оптичка варка у којој муш-карцу изгледа жена тако лажљива, а то је прече-ста његова врућа жеља да баш од жене добије и изнуди праву истину! И зато, јер много тражи, има осећање да мало добива. Психолози, који уопште

додирују ово питање, воле да нагласе још један извор специфичне т.зв. женске лажљивости. Они кажу укратко ово: Онај који *више* говори, има прилике и *више* да слаже. Или, у другој варијанти: Онај који има бујнију и наивнију фантазију, *више* ће неистина говорити. Само се ту заборавља, да поред жене која воли „фабулирати“ (Гете о својој мајци!) има и мушкараца пасионираних и патолошких лажаца (тип Минхаусена, Тартарена Тарасконца, т. зв. Aufschneider-а, „хохштаплера“, хвалисавца, miles gloriosus-а, ловца итд.).

Али, овде се отвара један нови лист. То *више* никако не би била „биолошка лаж“, лаж потребе и одбране. То би била већ „дечја лаж“, такође у вези са душевном конституцијом пола, али *никако* у непосредној вези са самом природом пола. На тај исти „дечји“ лист лакомислености спадали би, н. пр. и случајеви, када нека одлична дама, иначе коректна у сваком погледу, на трамвају лаже кондуктеру године свог детета, да не би за њ платила возну карту. Уистину, чудесна је то ствар с тим женским лукавством: дама са највећим миром одговара „пет година“, а цео трамвај, са кондуктером, зуре у дете и види као на длану да му има бар пуних десет!

Овакви случајеви радо се и неправедно генерализују. Има одређени тип жена, (у Ниче-овој познатој типизацији „жена мачка“), који је пољуљао сваку веру у истинољубивост жена. Апстрахираћемо овде од обичајног затајивања година, јер то се већ из кавалерштине признаје жени као неки природни привилегиј. Ми се данас не чудимо, ако и најпоштенија жена масно, документарно слаже ин пункто својих година. То су „секундарно-полне“ лажи, речено језиком медицинске физиологије, или, простије речено, лажи из сујете. Ни страшно, ни социјално штетно. Али има и један прави, ком-

плетно лажљиви тип жене. То је жена у које баш ништа, почевши од боје косе и лица, није истинито. Ни ход, ни гест, ни реч, ни осмех, ни туга ни темперамент, ништа. То су жене које су ауто-дресуром стекле другу, афектирану лажну природу, праву правцату маску и лажну спољашњу фасаду. Такав карикирани егземплар женског пола у ствари је један одређени друштвени тип, али никако напросто „жена”. Само површно посматрање може из тога да прави лоше досетке и генерализације на рачун целог женског пола.

Наш народ, нарочито у Лици, каже за лукава и лажљива човека „политичан човек”. Мушкарац је борбен, офанзиван. Кад не иде Ахилевим, иде Одисејевим путем. И наш Марко у народној песми у невољи хоће крупно да слаже, па и задату реч да прекрши (као оно Арапкињи девојци која га је смрти избавила). Лаж од невоље није дакле само „женска” или „дечја” лаж. Разлике су само релативне и углавном погађају доминантну улогу лажи. Карактеролошки речено, мушкарцу је лаж ређе „потребна” него жени. Али у ствари и он се њоме служи, с истом биологијом као и жена. Само је мушка лаж често незграпнија, у простијим линијама, без „моцартовских” ситнијих меличких декорација и варијација, као што зна бити декорисана лаж у жене. Нисам видео мушкараца који би умео тако несвесно, безазлено, грациозно слагати као што то зна жена. Ни праве фантазије нема у мушкој лажи. Мушка је лаж понајвише мозговна, логично конструисана, женска више инстинктивна, спонтана и алогична. Жена, особито када из сујете и фантазије лаже, слагаће о истој ствари сваки пут другојачије, па се тако и лакше улови у противречности. Судије би имали да нам о томе шта напричају. А мушкарац зна конзеквентно, темељито, „карактерно” и логично да лаже и зато је

његова лаж често у својим последицама много озбиљнија и опаснија. Разлика је у темпу: жена у правилу лаже брже, мушкарац спорије.

Исцртавали ми те разлике у ове или оне фине-несе или нијансе, позитивно остаје то, да је неправедно када лаж и лажљивост као генералну и карактеристичну ознаку приписујемо само једном, и то махом женском полу. Лаж је и мушки и женски и дечји инструмент: све разлике — иако јесу разлике квалитативне и квантитативне — остају само релативне.

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА

	Стр.
<i>Предговор</i>	5

I. МИ И НАШИ ПРОБЛЕМИ

<i>Кхлѣхурне зоне Југославије</i>	3
<i>Психолошка карактеристика словенских народа</i>	11
(С обзиром на послератно стање Словенства)	
<i>Кхлѣхурна изолованост Словенства у Европи</i>	21
<i>О државотворном духу и државним идејама Јужних Словена</i>	29
<i>Могу ли се још данас у Европи стварати нове нације?</i>	71
<i>Наша историја и »живот вечни«</i>	77
<i>»Ћиски човек« или Јесмо ли ми анахронизам у Европи?</i>	85
<i>Хумор, сатира и иронија у Јужних Словена</i>	99
<i>Херојски џип и његове негативности</i>	115

II. ДИЈАГНОЗЕ ДРУШТВА И ВРЕМЕНА

<i>Народи у грозници</i>	125
<i>Ћичка лаж нашега времена</i>	133
<i>Национализам и социјализам или »биологија идеја«</i>	149
<i>Демагогија и џсихолошија</i>	157
<i>Из галерије наших друштвених џицова. Скице и силуете</i>	167
1. Они »хладни« и они »врѣни«	167
2. Они који све знаду и све могу	176
3. Пауци	182
4. Карактеристици	183

III. ЛИКОВИ И ПРОФИЛИ

ДОСТОЈЕВСКИ

Највећи дијагностик људске душе 197

ТОЛСТОЈ

Трагика једне промашене генијалности 215

ГЕТЕ

Геније душевне хармоније и »умешности живоша« . 225

ШЕКСПИР

Шта значи њама данашњима? 241

КРОЧЕ

Романска естетика форме 251

БЕРГСОН

Филозофија интуиције 261

МАСАРИК

Словенска и западно-европска филозофија 271

IV. ЖЕНА КАО ПРОБЛЕМ

(Из психоанализе и социологије жене)

Жена као проблем 283

Женка у жени 293

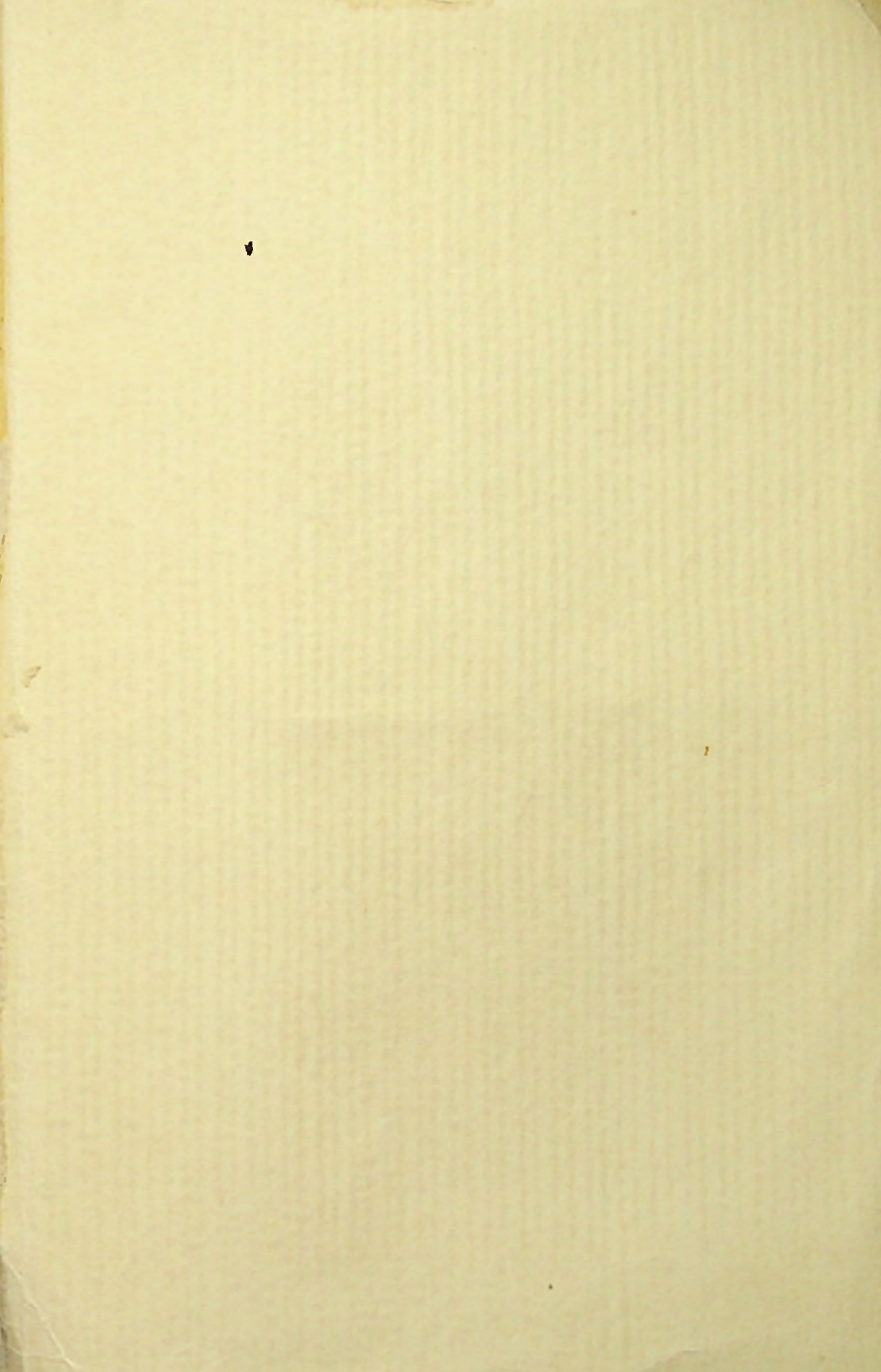
Мржња на мушкарца 303

Жена и злочинац 309

Женска и мушка лаж 317

ЗАСЕБНО ИЗДАНА ДЕЛА
А-РА ВЛАДИМРА ДВОРНИКОВИЋА

- Психологија Теод. Биро-а*, Загреб 1916
- Проблем сјознаје и новија, најпосе експериментална психологија мишљења*, Загреб 1917.
- Die beiden Grundtypen des Philosophierens. Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart.* »Bibliothek für Philosophie« Bd. 15., hrg. von Prof. Ludw. Stein. Berlin, 1918
- Савремена филозофија*. I. књ. 1919, II. књ. 1920, Загреб
- Вихелм Вундт и његово значење*, Загреб 1920
- Филозофија у данашњој Чехословачкој*. Загреб 1921
- Криза зајадно-евројске културе*. Предавање. Сарајево 1923
- Шекспир-Хамлет, Крањчевић. Студије за психологију песмисма* I. књига Загреб 1923
- Христ, Буда, Шопенхауер. Студије за психологију песмизма* II. књига Загреб 1924
- Психа југословенске меланхолије*. II. прерађено издање, Загреб 1925
- Duše jihoslovanské melancholie.* Чешки превод II. издања »Психе југословенске меланхолије«, превео проф. Др. Војтјех Мјерка, Кошице, Чехословачка 1926
- Масарик као филозоф и социолог*, Праг и Београд 1927 (сепаратни истисак из »Масарикова Зборника«)
- Masaryk ako filozof a sociolog* S povolenim autora preložil Prof. Dr. Vojt. Mierka Košice, Českoslovačka 1928
- Наша културна оријентација у данашњој Европи*, I. Погледи и упитници II. Ми и Немци III. Ми и Французи. IV. Ми и Енглези V. Ми и Италијани VI. Ми и мали нордијски народи VII. Словени и словенска културна заједница VIII. Европски културни проблем IX. Југословенски културни проблем. Загреб 1930
- Адлерова индивидуална психологија*. Сепаратно отштампана уводна студија уз превод Адлерова дела *Menschenkenntnis* у издању »Космос« Београд 1934.

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

С0 1

ДВОРНИКОВИЋ В.

Борба идеја

ПЕСКОВАЦ

000021280

COBISS o